(1) Translation from persian to English or urdu (1

(2) complete and incomplete senten[ces] (

(3) Translation from urdu to pers[ian]

Mark[s]

گنجِ ادب

جموں و کشمیر یونیورسٹی منظور شدہ فارسی کورس

برائے

اِمتحان اِنٹرمیڈیٹ

مُرتّبہ

پروفیسر شمسُ الدّین احمد
ایم۔ اے۔ ایل ایل۔ بی (گولڈ میڈلسٹ) شعبۂ فارسی سری پرتاپ کالج
سری نگر

پبلشرز
کپور برادرس بُک سیلرز حبّہ کدل سری نگر

پیش لفظ

جموں و کشمیر یونیورسٹی نے سال ۱۹۶۱ء سے انٹرمیڈیٹ امتحانات کے لئے "گنج ادب" کو نصاب میں ایک ٹیکسٹ بک کی حیثیت سے منظور کر لیا ہے۔ اس سے پہلے "رُوح نشاط" نصاب میں شامل تھی۔ "رُوح نشاط" کے انتخابات میں مجھے کوئی کلام نہیں لیکن یہ کہنا مبالغہ نہ ہوگا کہ اس میں طلبا کے معیار کو زیر نظر نہیں رکھا گیا تھا، اور حصّۂ نثر و نظم میں بعض انتخابات طلبا کے لئے اس قدر مشکل تھے کہ یونیورسٹی بورڈ ان کو حذف کرنے پر مجبور ہو گیا۔ دوسری بات جو "رُوح نشاط" میں پائی گئی وہ یہ تھی کہ مجموعی طور پر کتاب مطلق دلچسپ نہ تھی، اور طلبا کچھ بددل ہو جاتے تھے۔ جدید نثر کا جو انتخاب "رُوح نشاط" میں تھا وہ صحیح معنوں میں جدید فارسی کا نمونہ نہ تھا بلکہ محض فارسی میں ایک مضمون تھا، اور طلبا جدید فارسی کا صحیح تصوّر قائیم نہ کر سکتے تھے۔ "گنج ادب" میں ان تمام باتوں کو ملحوظ نظر رکھنے اور سلیس اور دلچسپ انتخابات کو شامل کتاب کرنے کی حتی الامکان کوشش کی گئی ہے۔ جدید نثر فارسی میں جو انتخاب شامل ہے اس میں بامحاورہ صحیح جدید نثر کا انتخاب شامل کتاب کیا گیا ہے تاکہ طلبا جدید نثر کے بارے میں تصوّر قائیم کر سکیں۔ میں نے کوشش کی ہے کہ کتاب مجموعی طور پر دلچسپ اور ہمارے طلبا کے معیار کے مطابق ہو۔ آدمی غلطیوں کا پتلا ہے اور مجھے اپنی خامیوں کا اعتراف ہے۔ صاحبان ذوق سے استدعا ہے کہ اپنے مفید مشوروں سے راقم کو مستفید کر کے مشکور فرمائیں۔

میں پروفیسر محمّد مقبول صاحب فاضلی صدر شعبۂ فارسی سری پرتاپ کالج کا ممنون ہوں جنہوں نے مجھے اپنی فاضلانہ رائے سے وقتاً فوقتاً کتاب کے انتخابات کے بارے میں مستفید کیا۔

پروفیسر شمس الدّین احمد

فہرستِ مضامین

اِنتخاب از اخلاقِ محسنی

در بیانِ عدالت

عدل شحنہ ایست مُلک آرائی و لمعہ ایست نُور افزائی و ظُلمت زُدائی، حق سُبحانہٗ وتعالیٰ بندگان را بدیں صفت می فرماید اِنَّ اللّٰہَ یَاْمُرُ بِالعَدْلِ وَالاِحْسَانِ [1]۔ عدل آنست کہ دادِ مظلوماں دہند، و احسان آنکہ مرہم راحت، بر جراحتِ مجروحان نہند۔ و در خبر آمدہ کہ یک ساعتِ عدلِ پادشاہ، در پلۂ میزانِ طاعت، راجح تر است، از عبادتِ شصت سالہ، زیراکہ نتیجۂ عبادت، جُز بہ عابد نہ رسد و فائدۂ عدل، بہ خاص و عام و خُرد و بزرگ، واصل گردد۔ و مناہجِ اربابِ دین و مصالحِ اصحابِ مُلک و مِلّت، بہ برکتِ آں، قایم و منتظم شود۔ و ثوابِ عدل، از حدِ حساب، افزون است و از حیّزِ قیاس بیرون......

در اخبار وارد است کہ پادشاہِ عادل، سایۂ لُطفِ خُدا است در زمین، کہ پناہ می گیرد بہ وَی ہر مظلومی۔ و مُقرّر است کہ ہر کہ را از تابِ آفتاب، رنجے رسد، بجہتِ استراحت، پناہ، بہ سایہ می برد، تا رنجِ اُو، بہ راحت، مُبدّل گردد، و ہمچنیں، مظلوم نیز، کہ از تابِ آفتابِ ستم، و حرارتِ شرارتِ ظلم، بہ تنگ آید، پناہ، بہ سایۂ اللہ، کہ عبارت از پادشاہ است، اِلتجا نماید، تا از کلفتِ بیدادِ ظالمان، بہ برکتِ آں ظلِ ظلیل، امن و امانِ آسایشی و آرامشی یابد۔ (فی المثنوی المعنوی)

[1] بے شک اللہ تمہیں عدل و احسان کرنے کا حکم دیتا ہے۔

شاهِ عادل سایۂ لطفِ حق است — هر که دارد عدل، لطفِ مطلق است
خلق را در سایۂ خود جای ده — وز شرف بر فرقِ گردون پای نه

حکماء گفته اند که معنی عدل، سویت نگاه داشتن است میانِ خلق، یعنی گروهی را بر گروهی مسلّط نه سازد، و هر طایفه را در پایۂ او نگهدارد۔ خدّامِ سلاطین در اصل چهار گروه اند۔ اوّل، اهلِ شمشیر، چون امرا و لشکریان، و ایشان به مثابۂ آتش اند۔ دوم، اهلِ قلم، چون وزراء و کتّاب، و این گروه بمثابۂ هوا اند۔ سوم، اهلِ معامله، چون بازرگان و محرفات، و ایشان بمنزلۂ آب اند۔ چهارم، اهلِ زراعت، و ایشان بمثابۂ خاک اند۔ پس همچنانکه از غلبۂ یکی از ارکانِ چهارگانه بر دیگری، مزاجِ خلق تباه شود، به غلبۂ یک گروه ازین اصنافِ چهارگانه، مزاجِ ملک هم روی به تباهی آرد و صلاحِ عالم و نظامِ امورِ بنی آدم، منقطع و نامنتظم ماند۔ و یکی از فضیلتِ عدل آنست که خاک در اجزائی سلطانِ عادل تصرف نمی کند۔

آورده اند که یکی از علماء در مجلسِ مامون حدیثی روایت کرد که اعضائی پادشاهانِ عادل در قبر متفرق نمی شود، و اجزائی ایشان از یک دیگر نمی ریزد۔ مامون فرمود که "مراد در صدقِ حدیثِ نبوی صلی الله علیه وسلم شائبۂ ریبی نیست، اما داعیۂ دارم که لاشِ نوشیروان را به بینم۔ که فی الواقع مظهرِ عدل بود و بر زبانِ معجز نشانِ حضرتِ رسالت پناه صلی الله علیه وسلم گذشته که من متولّد شدم در زمانِ ملکِ عادل"۔ پس مامون عزیمت مداین[1] کرد۔ چون بدانجا رسید، فرمود تا دخمۂ نوشیروان بکشادند، و آنجا در آمد۔ دید، تازه در خاک خفته، چنانچه شخصی در خواب باشد، و سه انگشتری در دست داشت، بر نگینِ هر یکی پندی نوشته۔ اوّل آنکه با دوست و دشمن مدارا کن۔ دوم، در کارها بے مشورتِ خردمندان شروع منمائی۔ سوم، رعایتِ رعیّت فرو مگذار۔

مامون فرمود تا در ذیلِ آن، وصایا ثبت کردند۔

۱ ایک شہر کا نام جہاں نوشیروان دفن ہے۔

۱ — واز جملہ ارکانِ سلطنت و دولت، إصغای کلام داد خواہ است، یعنی گوش بر سخنِ مظلومان کردن، وروئی عاطفت، بہ ساختن مُہم ایشان آوردن، وازانکہ سخن بسیار گویند ملول نہ باید شُد، و بہ تنگ نباید آمد، زیراکہ پادشاہ حُکمِ طبیب دارد، و مظلوم بمثابۂ بیمار است۔ مریض می خواہد کہ تمامِ احوالِ خود راپیش طبیب باز گوید، پس اگر طبیب تمام سخنِ بیمار گوش نہ کُند بر حقیقتِ مرضِ وی مطّلع نہ شود و بے اطلاعِ مرض و تشخیصِ آن، علاج چگونہ توان کرد ......

ولبسیار بودہ کہ بہ یک داد کہ دادہ اند و بہ فریادِ مظلومی کہ رسیدہ اند، از عقوبتِ عُقبیٰ براتِ نجات یافتہ اند۔ چنانچہ در اخبار آمدہ کہ سلطان ملک شاہ سلجوقی روزی بر کنارۂ زندہ رود شکار می کرد۔ زمانی جہتِ استراحت در مرغزاری فرود آمد۔ از مُلازمانِ او غلامی کہ حاجب خاص بود، بہ دہی در آمد۔ گاوی دید کہ بہ کنارۂ جوئے می چرید، بفرمود تا آن گاؤ را گرفتہ بکشند وقدری گوشت ازاں کباب کردند۔ آن گاؤ از آنِ عجوزۂ بیوہ بود کہ معیشتِ او با چہار یتیم کہ داشت، از شیرِ آن گاؤ حاصل می شُد۔ چوں ازان واقعہ خبر دار شد، از خود بیخبر گشت، بیامد و بر سرِ پُلی کہ گذرگاہِ سُلطان از انجا بُود، بنشست۔ ناگاہ کوکبۂ دولتِ ملک شاہی برسید۔ عجوزہ برجَست و عنانِ مرکبِ سُلطان بگرفت۔ ہمان غلامِ حاجب تازیانہ بہ آورد و خواست کہ بر آن عجوزہ بزند و دُور بکند، سُلطان گفت "بگذار! کہ مظلوم و بیچارہ می نماید تا بنگرم کہ تظلمِ او چیست و دادِ او از دست کیست"۔ پس رُوی بہ پیر زن آوردہ گفت کہ "سخن گوی"۔ پیرزن بحکم آنکہ گفتہ اند ؎ مظلوم دلیر باشد و چیرہ زبان، زبان بکشاد کہ "ای پسرِ الپ ارسلان! اگر امروز دادِ من بر سرِ پُلِ زندہ رود نہ دہی، قسم بہ عزّت و جلالِ احدیّت، کہ فردا بر سرِ پُلِ صراط راہ بگیرم۔ و تا انصافِ خود از تو نہ ستانم، دستِ مخاصمت

از دامنِ تو کوتاہ نہ کُنم۔ نیک اندیشہ کُن کہ ازین دُو سرِپُل، کُدام اختیار مے کُنی"؟ سُلطان از مہابتِ این سخن پیادہ شد و گفت "اے مادرِ من! طاقتِ جوابِ آں سرِ پُل ندارم، بگوئی تا بر تو کہ ستم کردہ است تا دادِ تو از و بستانم"۔ پیرزن گفت "اے مَلِک! ہمیں غلام کہ بہ حضورِ تو تازیانۂ عقوبت بر سرِ مَن کشید، چشمۂ عیشِ مرا مُکدّر ساختہ است، و گاوی کہ معیشتِ من و یتیمانِ من از شیرش مہیّا بودی، بکُشت و کباب کرد"۔ ملک شاہ بفرمود تا غلام را سیاست کردند و عوضِ یک مادہ گاؤ، ہفتاد مادہ گاؤ از حلال تر وجہی بدو دادند۔ و بعد از چند گاہ کہ سلطان وفات یافت، پیرزن، ہنوز در قیدِ حیات بُود۔ نیم شبی بر سرِ قبرِ وَی آمد و روئی نیاز بہ قبلۂ دُعا آوردہ گفت "اِلٰہی! این بندۂ تو کہ درین خاک است وقتیکہ من درماندہ بودم دستِ من بگرفت، حالا تو بہ کرم، دستگیریٔ او کُن۔ چون مَن بیچارہ بودم، او آن وقت عاجزیٔ مخلوقیتِ خویش بر من بہ بخشود، این زمان او بے چارہ است تو با قوّتِ خالقیتِ خود ببخشائی"۔ یکی از جُملہ عبادِ ملک شاہ را بہ خواب دید، پرسید "خُدائے تعالےٰ با تو چہ کرد؟" فرمود "اگر دُعائے آں پیرزن دستگیرِ مَن نہ شدی، از چنگالِ عقاب خلاص ممکن نہ بودی"۔

رُکنِ دیگر محافظتِ حُکمِ الٰہی است، یعنی دادی کہ دہد، باید، کہ موافق و مطابقِ احکامِ شرع باشد، و در خشم و رضا، جانبِ حق فرو نگذارد، کہ حُکمِ او بالائی ہمہ حُکمہاست، ہر کہ سر از حُکمِ حق نہ پیچد، ہیچ کس نہ تواند کہ سر از حُکمِ او پیچد۔ بیت ؎

ہر جا کہ پادشاہ و سلاطین و سروریست
محکوم آستانِ درِ کبریائی اوست

نقل است کہ در ایامِ خلافتِ مامونؔ کسے گناہی کردہ بُود و از آن شہر فرار نمودہ۔ برادرش را گرفتہ، پیشِ مامونؔ حاضر کردند۔ مامونؔ حُکم کرد کہ برادرِ خُود را حاضر کند، وگرنہ

اُو را بہ عوضِ برادرش بہ قتل رسانند۔ آں شخص گُفت "اے خلیفہ! اگر عامِل تو خواہد کہ مرا بکُشد و تو حکم فرستی کہ فلان را بگذار، آں عامل مرا بگذارد یا نے؟" گُفت "بلے بگذارد۔" گفت! "من حُکم آوردہ ام از پادشاہی کہ تُو بہ عنایتِ او حاکمی، کہ مرا بگذاری"۔ گفت۔ "نشانِ او کو؟" گفت! "نشانِ او این است کہ خدائے تعالیٰ جلّ و جلالہ فرماید، ولا تزِرُ وازِرَۃٌ وِزْرَ اُخریٰ[1] یعنی ہیچ کس را بگناہِ دیگری مگیرید۔" مامون متاثر شد و بگریست و گفت "او را بگذارید کہ حُکم محکم و نشانی مُبرم آوردہ است اَلاَ لَہُ الحُکمُ وَہُوَ خیرُ الحَاکِمین[2]"

رُکنی دیگر، خلوصِ نیت است درباب رعیّت، و بہ نیک خواہئ ایشان مایل بودن، چہ نیتِ پادشاہ را درین باب اثری تمام است، اگر نیتِ عدل کند، برکت و جمعیت نتیجہ دہد، و اگر نعوذ باللہ بخلافِ این باشد، برکت از محصول برود و عقدِ جمعیّتِ رعیّت گسیختہ گردد۔ شیخ مصلح الدین سعدی رَوَّحَ اللّٰہُ رُوحَہٗ[3] این معنی در سلکِ نظم کشیدہ

دراں کوش تا ہر چہ نیّت کُنی — نظر در صلاحِ رعیّت کُنی
کہ سُلطان اگر نیّت بد کُند — ہمی جہانی بہم بر زند

آوردہ اند کہ پادشاہ کیقباد روزی در شکار از لشکر جُدا افتاد۔ ہوا گرم شد و او از تشنگی بے طاقت گشتہ، ہر طرف می نگریست، و سایہ و سرِ چشمہ می طلبید۔ از دُور سیاہی بنظرش در آمد، مرکب بدان طرف راند۔ خیمۂ کہنہ دید درمیان بادیہ زدہ و پیر زن با دخترِ خود در سایۂ آن نشستہ۔ چوں کیقباد برسید آن زن از خیمہ بیرون دوید و عنانش گرفتہ فرود آورد۔ ماحضری کہ داشت حاضر کرد۔ کیقباد طعامی خورد و آبی بیاشامید، خواب برو غلبہ کرد و لحظہ بیارامید۔ چوں از خواب در آمد شب

۱۔ کوئی آدمی دوسرے آدمی کے گُناہ کا ذمہ دار نہیں ہو سکتا۔ ۲۔ آگاہ ہو کہ حکم بس اُسی (خدا) کا ہے اور وہ بہت اچھا حاکم ہے۔ ۳۔ اللہ تعالیٰ اُس کی رُوح کو خوش رکھے۔

شدہ بود و همانجا اقامت نمود۔ بعد نمازِ شام گاوی از صحرا بیامد و دخترکِ آن زال، آن گاؤ را بدوشید۔ شیر بسیار حاصل شد، چنانچہ کیقباد را عجب آمد و با خود گفت! "این جماعت بہ جہتِ آن در صحرا نشستہ اند تا کسے بر سرِّ ایشان اطلاع نیابد، ہر روز چندین شیر از گاوی مے گیرند۔ اگر در ہفتہ یک روز بہ سلطان دہند مالِ ایشان را خللی نمی رسد و خزانہ را توفیری مے شود۔" نیّت کرد کہ چون بدار الملک برسد، آن مواضع را بر رعیّت نہد۔ چون صباح شد، دخترک گاؤ را گرفت و بدوشید، اندکی شیر حاصل شد فریاد برآوردہ پیشِ مادر دوید کہ "اے مادر! گاؤ ما امروز شیر کم داد۔" مادرش گفت، "عجب نہ بود کہ شاید پادشاہ ما نیّتِ ظلم کردہ است۔" کیقباد ازین معنی تعجّب نمود و گفت، "از چہ دانستی؟" گفت! "ہر بامداد گاؤ ما بسیار شیر دادی، امروز اندک شیر حاصل شد۔ ہر گاہ کہ پادشاہ نیّتِ خود را بد کند، حق سبحانہ، برکت بردارد۔" کیقباد گفت "راست گفتی"۔ و آن نیّت از دل برون کرد و دخترک را گفت "اکنون بازبرو و بر سرِ گاؤ شو۔" پس دختر برخاست و دیگر بار گاؤ را بدوشید، بہ ضابطۂ اوّل شیر بسیار داد، باری دیگر پیشِ مادر دوید و مژدۂ نیک نیّتیِ پادشاہ بوی رسانید۔ و ازین جا گفتہ اند کہ مُلکِ عادل بہتر است از ابرِ بارندہ و آفتابِ تابندہ۔

در بیانِ عُلوِّ ہمّت

در خبر آمدہ است کہ اِنَّ اللّٰہَ یُحِبُّ مَعَالِیَ الاُمُور (حق سُبحانہ و تعالیٰ مردم بلند ہمّت را دوست می دارد) و اعمالِ بزرگ را بہ نظرِ قبول مشرّف می سازد، و رفعتِ ارجمند با ہمّت بلند پیوندی دارد کہ جدائی ایشان از یک دیگر محال است۔ قطعہ

مُرغِ ہمّت چو بال بکشاید — عزّو اقبال آشیان باشد
پیشِ چوگانِ ہمّتِ عالی — کمترین گوی آسمان باشد

سلاطین را ہمّتِ عالی پیشکار یست کافی و مددگار یست وافی - ہر کرا از ایشاں ہمّت بیشتر است، بہ قدم شوکت، از دیگراں پیشتر است - فرد

ہمّت بلند دار کہ نزدِ خُدا و خلق
باشد بقدرِ ہمّتِ تو اعتبارِ تو

یعقوب لیث را در مبدأ جوانی یکی از پیرانِ قبیلہ گفت - "خاطرم بحالِ تو نگرانست دست بپیمانی راست کُن تا از برائی تو کریمۂ از خانوادۂ بُزرگ بخواہم" - یعقوب گُفت، "عروسی کہ من خوش کردہ ام، دستِ پیمانِ او آمادہ است" پیر گُفت: "آں را بر من عرض کُن تا ببینم کہ چیست، و از عروس نشان دہ" "تا بدانم کہ کیست" - یعقوب بہ خانہ درآمد و شمشیری بیرون آورد و گُفت: - "من عروسِ ممالکِ شرق و غرب را خطبہ خواہم کرد و دست پیمانِ من این تیغِ جوہردار و این شمشیرِ جوشن گذار است" فرد

بےبختِ نیک ہیچ کسے را ستیز نیست
مہرِ عُروسِ مُلک بہ از تیغ تیز نیست

وہم درین معنی گُفتہ اند - فرد

عُروسِ مملکت آں مرد درکنار گرفت
کہ اوّل از گہرِ تیغ داد کابینش

و در ہمیں معنی این بیت مشہور است - فرد

عروسِ مُلک کسی در کنار گیرد چُست
کہ بوسہ بر لبِ شمشیرِ آبدار زند

آوردہ اند کہ در آں ایام، کہ اسکندر می خواست کہ رایت جہانگیری از سرحدِ روم بہ عزیمتِ ضبطِ ممالکِ عرب و عجم بر افرازد، و رکاب ہمایوں بجہتِ تسخیرِ برّ و بحرِ عالم حرکت دہد، بغایت اندیشہ ناک و ملول خاطر بود۔ ارسطاطالیس حکیم، کہ وزیرِ آں حضرت بود، چوں علامتِ فکرت و نشانِ حیرت بر جبۂ حال و ناصیۂ احوالِ او ظاہر دید، گفت: "ای شاہِ جہاں! اسبابِ دولت مہیّا و آمادہ، و خدم و حشم در موقفِ بندگی و فرماں برداری استادہ، خزانہ معمور و مملکت موفور، بخت بصفتِ استدامت آراستہ و نہالِ دولت بہ شرفِ استقامت پیراستہ، اقبال کمرِ موافقت بستہ، و جاہ و جلال بر آستانۂ عالی بخدمت گاری نشستہ، توزّعِ ضمیرِ انور و تفرّقِ خاطر از ہر را سبب چیست؟" اسکندر جواب داد: "تامّل می کنم کہ عرصۂ جہاں بغایت محقر است و ساحتِ ممالکِ ہفت اقلیم بسیار مختصر، شرم می دارم از برائے ایں مقدار مُلک سوار شُدن و توجّہ بہ تصرّف و تسخیرِ آں نمودن"، قطعہ

گرائی آں نہ کند طول و عرضِ ہفت اقلیم
کہ من بہ نیّتِ تسخیرِ آں سوار شوم
ہزار عالم ازیں گر بود کم است ہنوز
کہ من بہ عزمِ تصرّف بداں دیار شوم!

ارسطو فرمود: "شک نیست کہ ایالت و حکومتِ ایں مایہ از جہان نہ لائقِ ہمّتِ بلند و نہ در خورِ نہمتِ ارجمند تست، عرصۂ مملکتِ ابدی را بہ آں ضم کُن، تاہم چنانچہ بضربتِ تیغِ جہاں سوز ساحتِ سرائے فانی را در قیدِ ضبط می آری، بہ برکتِ عدلِ عالم افروز، مُلکِ سعادتِ

باقی ہم در قبضۂ استحقاقِ تو آید، تا ایں نقصان بہ برکتِ آں تلافی پذیرد و ایں اندک بہ زیب آں بسیار رونق گیرد۔ مثنوی

مُلکِ عقبیٰ، خواہ کان خرّم بود | ذرّۂ زاں مُلک صد عالم بود
جہد کُن تا در میانِ ایں نشست | عرصۂ آں عالمت آید بہ دست

اِسکندر بدیں سخن تسلّی یافتہ بر حکیم آفرین فراواں کرد، و امروز شاہبازِ عقلِ ہر کاملی در ہوائی ثنائی اِسکندر، جہتِ آں پرواز می کند کہ ہُمائی ہمّتش، بہ استخوان ریزۂ دُنیا سر فرو نیاوردہ۔ فرد

تو بازِ ساعدِ شاہی بہ استخوان منگر
ہُمائی ہمّتِ خود را بلند دِہ پرواز

انتخاب از توزکِ جهانگیری

۱- احوالِ مُلکِ کشمیر

کشمیر از اقلیم چہارم است۔ عرضش از خطِ استوا سی و پنج درجہ است، و طُولش از جزایرِ سفید صد و پنج درجہ۔ از قدیم، ایں مُلک در تصرفِ راجہ ہا بود، مدّتِ حکومت آنہا چہار ہزار سال است و کیفیّتِ احوال و آسامیِ آنہا در تاریخ "راج ترنگ" کہ بہ حُکمِ حضرتِ عرش آشیانی از زبانِ ہندی بہ فارسی ترجمہ شدہ است، بہ تفصیل مرقوم است۔ در سنہ ہفصد و دوازدہ ہجری بہ نُورِ اسلام، رونق و بہا پذیرفتہ۔ سی و دو نفر از اہلِ اسلام، مدّتِ دو لیست و ہشتاد و دو سال، حکومتِ ایں مُلک داشتہ اند، تا آنکہ بتاریخ نہصد و نود و چہار ہجری حضرتِ عرش آشیانی فتح فرمودہ اند۔ از آن تاریخ تا حال، سی و پنجاہ سال است، کہ در تصرفِ اولیای دولتِ ابد قرین ماست۔ شیخ ابو الفضل در اکبر نامہ بہ تخمین و قیاس نوشتہ کہ طُولِ مُلکِ کشمیر، از دریای کشن گنگا تا قرد تر، یک صد و بست کروہ است، و عرض، از دہ کم نیست و از بست و پنج زیادہ نہ، من بجہتِ احتیاط و اعتماد، جمعی از مُردمِ کاردان مُقرّر فرمودم کہ طول و عرض را طناب بکشند، تا حقیقت از قرارِ واقع نوشتہ شود۔ بالجملہ آنچہ شیخ یکصد و بست کروہ نوشتہ بود، شصت و ہفت کروہ بر آمد۔ چون قرار داد است کہ حدِّ ہر مُلکی تا جائی است کہ مردم بہ زبانِ آں ملک متکلّم باشند، بنا برین، از بہلو لیاس کہ یازدہ کروہ ازین طرف کشن گنگا است، سرحدِ کشمیر مقرر شد۔ بہ ایں حساب، پنجاہ و شش کروہ

باشد و در عرض، دو کروه بیش تفاوت ظاہر نگشت - کروہی کہ در عہد این نیازمند معمول است، موافق ضابطہ الیست کہ حضرت عرش آشیانی بستہ اند، ہر کروہی پنج ہزار درع و یک درع، دو درع شرعی می شود - کہ ہر درعی بست و چہار انگشت باشد -

نام شہر، سری نگر است و دریائی بہت از میان معمورہ می گذرد و سرچشمۂ آں را ویرناگ میگویند، از شہر، چہاردہ کروہ بہ سمت جنوب واقع است - و بہ حکم این نیازمند بر سر آں چشمہ، عمارتے و باغے ترتیب یافتہ - در میانِ شہر، چہار پل از سنگ و چوب، در غایت استحکام بستہ شدہ، کہ مردم، از روئی آں، تردّد می نمایند - پل را بہ اصطلاحِ این ملک، کدل می گویند -

2 (در شہر مسجدی است بہ غایت عالی، از آثار سلطان سکندر، در ہفصد و نود و پنج ہجری اساس یافتہ - بعد از مدّتی سوختہ و باز سلطان حسین حُسنِ انجام و آراستگی بخشید - از آں تاریخ تا حال یک صد و بست سال است، کہ بر جاست، از محراب تا دیوار شرقی، یکصد و چہل و پنج درع و عرض، یکصد و چہل و چہار درع است مشتمل بر چہار طاق و بر اطراف ایوان و ستونہائی عالی، نقاشی و نگاری کردہ - الحق، از حکام کشمیر اثری بہتر ازیں نہ ماندہ / میر سید علی ہمدانی قدس سرہٗ روزی چند دریں شہر بودہ اند، خانقاہی از ایشان یادگار است - متصل شہر دو کول بزرگ واقع است کہ ہمہ سال پُر آب می باشد - مدار آمد و رفت مردم و نقل و تحویل غلہ و ہیمہ، بر کشتی است - در شہر و پرگنات پنج ہزار و ہفصد کشتی است، ہفت ہزار و چہار صد ملاح بہ شمار آمدہ / ولایت کشمیر سی و ہشت پرگنہ است - آں را دو نصف اعتبار کردہ اند - بالائی آب را آمراج گویند و پایانِ آب را کامراج نامند / ضبط زمین و دادہ ستد زر و سیم دریں ملک رسم نیست مگر جزوی از سایر نقد و جنس را، بہ خروار شالی حساب کنند / ہر خرواری سہ من و ہشت سیر وزنِ حال است -

کشمیریان دو سیر را یک من اعتبار کرده اند، چهار من را هشت سیر باشد یک ترک، و جمیع ولایتِ کشمیر سی لک و شصت هزار و پنجاه خروار و یازده ترک است که بحساب نقدی هفت کرور و چهل و شش لک و هفتاد هزار دام می شود۔

اگر بہ تعریف و توصیفِ کشمیر پردازم دفترها باید نوشت، ناگزیر، مجملی از اوضاع و خصوصیات آن، رقمزدۂ کلکِ بیان می گردد۔ کشمیر باغی است ہمیشہ بہار، یا قلعۂ الیت آہنین حصار، بادشاہان را گلشنی است عشرت افزا، و درویشان را خلوت کدۂ دل کشا چمن ہائی خوش، و آبشارہائی دل کش، از شرح و بیان افزون۔ آب ہائی روان و چشمہ سارہا، از حساب و شمار بیرون۔ چندان کہ نظر کار کند، سبزہ است و آبِ رواں، گلِ سرخ و نرگسِ خود رو و بنفشۂ صحرا، انواعِ گل ہا و اقسامِ ریاحین، ازان بیشتر است کہ بہ شمار در آید۔ در بہارِ جان نگار، کوہ و دشت، از اقسامِ شگوفہ، مالامال، در و دیوار و صحن و بامِ خانہ ہا، از مشعلِ لالہ، بزم افروز۔ نظم۔

شدہ جلوہ گر نازنینانِ باغ — رُخ آراستہ ہر یکی چون چراغ
شدہ مشکبو غنچہ در زیرِ پوست — چو تعویذِ مشکیں بہ بازوئی دوست
غزل خوانیٔ بلبلِ صبح خیز — تمنائی میخوارگان کردہ تیز
بہ جنبش منقارِ بط، آب گیر — چو مقراضِ زرّین بہ قطعِ حریر
بساطِ گل و سبزہ گلشن شدہ — چراغِ گل از باد، روشن شدہ

بنفشہ، سرِ زلف را خم زدہ
گرہ در دلِ غنچہ، محکم زدہ

بہترین اقسامِ شگوفہ بادام و شفتالو است۔ بیرونِ کوہستان، ابتدائی شگوفہ در غرۂ

اسفندار می شود و در مُلکِ کشمیر، اوایلِ فروردین و در باغاتِ شهر در نهم و دهم ماه مذکور و انجام شگوفه، تا آغازِ یاسمن کبود، پیوسته است۔

عماراتِ کشمیر همه از چوب است، دو آشیانه و سه آشیانه و چهار آشیانه می سازند، و بامش را خاک پوش کرده گلهای نشانند، و سال به سال در موسمِ بهار بشگفند۔ این تصرف مخصوصِ اہلِ کشمیر است۔ امسال در باغیچۂ دولت خانه، و بامِ مسجدِ جامع، لاله به غایت خوب شگفته بود۔ گلهائی که در ایلاقاتِ کشمیر بنظر در آمده، از حساب و شمار بیرون است۔ آنچه نادر العصر اوستاد منصور نقاش شبیه کشید، از یک صد گل متجاوز است۔ پیش از عهدِ دولتِ حضرتِ عرش آشیانی شاه آلو مطلقاً نه بود۔ محمد قلی افشار از کابل آورده پیوند نمود۔ زرد آلو پیوندی نیز، درخت چند معدود بود، مشارٌ الیه پیوند را دریں ملک شایع ساخت۔ سیبِ کشمیر به خوبی مشهور است و امرود، وسطی می شود۔ انگور فراوان است، اکثرش ترش و زبون۔ انارش آن قدرها نیست، تربزِ فردِ اعلیٰ بهم می رسد، خربزه به غایت شیرین و شکننده می شود۔

مدارِ خورشِ اہلِ کشمیر بر برنج است۔ اما زبون می شود و خشکه تر می پزند و می گذارند که سرد شود، و بعد ازان می خورند و آن را بهته می گویند۔ طعامِ گرم خوردن رسم نیست۔ نمک از هندوستان می آرند، در بهته نمک انداختن قاعده نیست۔ سبزی در آب می جوشانند، و اندک نمکی، بجهتِ تغیّرِ ذائقه، دران می اندازند و با بهته می خورند۔ ملبوسات، از پشمینه متعارف، مرد و زن کُرتۂ پشمینه می پوشند و آن را پٹّو می گویند و فرضاً اگر پٹّو نه پوشند به اعتقادِ شان اینکه، هوا تصرف می کند، بلکه هضمِ طعام بدیں ممکن نیست۔ شالِ کشمیر را که حضرتِ عرش آشیانی پرم نرم نام فرموده اند، از فرطِ اشتهار، حاجت به تعریف نیست۔ دیگر اقسامِ پشمینه، در تبت بهتر می شود۔ شال، از بزی بهم مے رسد که مخصوصِ تبت است

ودر کشمیر از پشمِ شال، پٹو هم می بافند۔

مردم این ملک، انچه سوداگر و اهل حرفه اند اکثر سُنی اند، و سپاهیان شیعه امامیه و گروهی نوربخشی و طایفهٔ فقرا می باشند، که آنها را رشی گویند، اگرچه علمی و معرفتی ندارند لیکن به بے ساختگی و ظاهر آرائی می زیند و هیچ کس را بد نمی گویند، زبانِ خواهش و پائی طلب کوتاه دارند۔ گوشت نمی خورند و زن نمی کنند، و پیوسته درختِ میوه دار، در صحرا می نشانند باین نیّت که مردم ازان بهره ور شوند، و خود ازان تمتع بر نمی گیرند۔ جمعی از برهمنان اند که قدیم درین ملک می باشند و مانده اند، و به زبان سایر کشمیریان متکلم، ظاهرِ شان از مسلمانان تمیز نه توان کرد، لیکن کتاب ها به زبانِ سنسکرت دارند، و سنسکرت زبانی است که دانش وران هند، کتاب ها بدان تصنیف کنند، و بغایت معتبر دارند۔ امّا بُت خانهای عالی، که پیش از ظهورِ اسلام اساس یافته، بر جاست، و عمارتش همه از سنگ، و از بنیاد تا سقف، سنگهائی کلان سی منی چهل منی تراشیده و بر روئی یکدیگر نهاده (متصل به شهر، کوهچهٔ ایست که آن را کوهِ ماران گویند و هری پربت نیز نامند، و بر سمتِ شرقئ آن کوه، ڈل واقع است و مسافتِ دورش، شش و نیم کروه و کسری پیموده شده۔ حضرتِ عرش آشیانی انار الله برهانه، حکم فرموده بودند که درین مقام، قلعه از سنگ و آهک، در غایت استحکام، اساس نهند، در عهدِ دولتِ این نیازمند، قریب الاختتام شده، چنانچه کوهچهٔ مذکور، در میانِ حصار افتاده، و دیوارِ قلعه بر دورِ آن گشته، و کول[1] بحصار پیوسته، و عماراتِ دولت خانه، مشرف بر آن آب است، و در دولت خانه باغیچهٔ واقع است، و مختصر عمارتی در وسطِ آن، که والدِ بزرگوارم اکثر اوقات در انجا می نشستند، درین مرتبه سخت بے طراوت و افسرده به نظر در آمده۔ چون

---

[1] کول به معنی دریا۔ کشمیری زبان میں ندی نالے کو کول کہتے ہیں۔

نشیمن گاهِ آں قبلۂ حقیقی و خدائی مجازی، در حقیقت، سجدہ گاہِ ایں نیاز مند است، بر خاطرِ حق شناس، ناپسندیدہ افتاد۔ بہ معتمد خان حکم فرمودم کہ در تربیت باغچہ و تعمیرِ منازل، غایتِ جدّ و جہد بہ تقدیم رساند۔ در اندک فرصت، بہ حُسنِ اہتمام، رونق دیگر یافت، در باغچہ صُفۂ عالی سی و دو در عہ مربع، مشتمل بر سہ قطعہ، آراستہ شد، و عمارات را از سرِ نو تعمیر فرمودہ، بہ تصویرِ اوستادانِ نادر کار، رشکِ نگار خانۂ چین ساخت، و ایں باغچہ را نُور افزا نام کردم۔ دریں دو سہ روز، اکثر اوقات بر کشتی نشستہ، از سیر و تماشائی شگوفہ بھاک و شالمار محظوظ گشتم۔ بھاک نام پرگنہ الیست کہ بہ اطرافِ کوہ ڈل واقع است و ہمچنیں شالمار نیز متصلِ آں، و جوئی آب خوشی دارد، کہ از کوہ آمدہ، بہ کول ڈل می ریزد۔ بہ فرزند خرّم فرمودم کہ پیشِ آں را بستند، آبشاری بہم رسیدہ کہ از سیرِ آں محظوظ توان گشت۔ و ایں مقام از سیر گاہائی مقرّرِ کشمیر است۔

۲۔ در بیانِ احوالِ خود

از عنایاتِ بے غایاتِ الٰہی، یکساعتِ نجومی، از روزِ پنج شنبہ ہشتم جمادی الثانی ہزار و چہاردہ ہجری گذشتہ، در دار الخلافتِ آگرہ در سن سی و ہشت سالگی بر تختِ سلطنت جلوس نمودم۔ پدرم را تا بیست و ہشت سالگی فرزند نمی زیست و ہمیشہ بجہت بقائی فرزند، بہ درویشان و گوشہ نشینان کہ ایشان را قرب رُوحانی بدرگاہِ الٰہی حاصل است، التجا می بُردند۔ چون خواجۂ بزرگوار خواجہ معین الدّین چشتی رح سرچشمۂ اکثر اولیای ہند بودند، بخاطر گذرانیدند کہ بجہت حصولِ ایں مطلب، رجوع بآستانہ متبرکہ ایشان نمایند۔ با خود قرار دادند کہ اگر اللہ تعالیٰ پسری کرامت فرماید اورا بہ ہمین ارزانی دارد، از آگرہ تا بدرگاہِ روضۂ منوّرہ

ایشان، که یک صد و چہل کرده است، پیاده از روئ نیازِ تمام، متوجہ گردم۔ در سنۂ نہصد و ہفتاد و ہفت، روزِ چہار شنبہ ہفتدہم ماہِ ربیع الاوّل ہفت گھڑی از روزِ مذکور گذشتہ، بطالعِ بیست و چہارم درجۂ میزان، اللہ تعالیٰ مرا از عدم بہ وجود آورد۔ و دران ایام کہ والدِ بزرگوارم جویائ فرزند بود، شیخ سلیم نام درویشی، صاحب حالت، کہ طی بسیاری از مراحلِ عمر نموده بود، در کوہی متصل بہ موضع سیکری، از مواضع آگره استقامت داشت، و مردُم آں نواحی بہ شیخ اعتقادِ تمام داشتند۔ چون پدرم بہ درویشان نیازمند بودند، صحبتِ ایشان را نیز دریافتہ۔ روزی در اثنائ توجہ و بے خودی، از ایشان پرسیدند کہ "مرا چند فرزند خواہد شد"؟ فرمودند: "بخشندۂ بی منت، سہ پسر بہ شما ارزانی خواہد داشت" پدرم می فرمایند کہ نذر نمودم کہ فرزندِ اوّل را بدامنِ تربیت و توجہ شما انداختہ، شفقت و مہربانئ شما را حامی و حافظِ او سازم۔ شیخ ایں معنی را قبول می فرمایند و بر زبان میگذرانند کہ "مبارک باشد! ما ہم ایشان را ہم نام خود ساختیم"۔ والدۂ مرا بہ خانۂ شیخ می فرستند تا ولادتِ من در انجا واقع گردد، بعد از تولّد، نام مرا سلطان سلیم نہادند۔ امّا من از زبان مبارکِ پدرِ خود، نہ در مستی و نہ در ہوشیاری، شنیدم کہ مرا محمد سلیم یا سلطان سلیم مخاطب ساختہ باشند، ہمہ وقت شیخو بابا گفتہ سخن می کردند۔ والدِ بزرگوارم موضعِ سیکری را، کہ محلِ ولادتِ من بود، برخود مبارک دانستہ، پائ تخت ساختند و در عرضِ چہارده یا پانزده سال، آں کوه و جنگلِ پُر دو و دام، شہری شد مشتمل بہ انواع باغات و عمارات، و منازلِ متنزّه عالی و جاہائ خوش و دلکش۔ بعد از فتحِ گجرات، ایں موضع بہ فتح پور موسوم گشت۔ چوں پادشاه شدم، بہ خاطر رسید کہ نام خود را تغییر باید داد کہ ایں اسم محلِ اشتباه است بنام قیاصرۂ روم، مُلہم غیب، بخاطرم

انداخت که کارِ بادشاهان جهانگیری است، خود را جهانگیر نام نهم و لقبِ خود را، چون جلوس در وقتِ طلوعِ حضرتِ نیّرِ اعظم و نورانی گشتنِ عالم واقع شده، نورالدّین سازم۔ و در ایامِ شاهزادگی نیز، از دانایانِ هند شنیده بودم، که بعد از گذشتنِ عهدِ سلطنت و زمانِ جلال الدّین اکبر بادشاه، نورالدّین نامی، متصدّیِ امورِ سلطنت خواهد گشت۔ این معنی نیز در خاطر بود۔ بنابرین مقدمات، نورالدّین جهانگیر بادشاه اسم و لقبِ خود ساختم ......

(بعد از جلوس اوّلین حکمی که از من صادر گشت، بستنِ زنجیرِ عدل بود، که اگر متصدّیانِ مهماتِ دارالعدالت، در داد خواهی و غور رسیِ ستم رسیدگان و مظلومان، اهمال و مداهنه ورزند، آن مظلومان، خود را بدین زنجیر رسانیده سلسله جنبان گردند، تا صدائی آن، باعثِ آگاهی گردد۔ وضعِ آن برین نهج است که از طلائی ناب فرمودم زنجیری سازند، طولش سی گز، مشتمل بر شصت زنگ، وزنِ آن، چهار منِ هندوستان، که سی و دو منِ عراق بوده باشد، یک سرش بر کنگرهٔ شاه برجِ قلعهٔ آگره استوار ساخته، سرِ دیگر را تا کنارهٔ دریا برده، میلِ سنگین که نصب شده بود، محکم ساختند۔ و دوازده حکم فرمودم که در جمیعِ ممالکِ محروسه معمول داشته، این احکام را دستور العمل سازند۔ ۱ اوّل منعِ زکات، از تمغا و میر بحری و سایر تکالیفی که جاگیرداران هر صوبه و هر سرکار، بجهتِ نفعِ خود، وضع نموده بودند۔ ۲ دوم در راه هائی که دُزدی و راهزنی واقع شود، آن راه، پارهٔ از آبادانی دور باشد۔ جاگیردارانِ نواح، سرائی و مسجدی بنا نهند و چاهی احداث کنند تا باعثِ آبادانی گشته، جمعی دران سرا آباد شوند، و اگر بمحالِ خالصه نزدیک باشد متصدی، آنجا سرا انجام نماید، و در راه ها، بارِ سوداگران را بی اذن و رضای ایشان، نکشایند۔ ۳ سوم در ممالکِ محروسه، از کافر و مسلمان، هر کس که فوت شود، مال و منالِ او بورثهٔ او واگذارند۔ هیچ کس دران مدخل نسازد، و اگر وارث نداشته باشد، به جهتِ

ضبطِ آن اموال، مشرف و تحویلدار، علیحده تعیین نمایند، تا آن وجه بمصارفِ شرعی، که ساختنِ مساجد و سراها و مرمتِ پل های شکسته و احداثِ تالاب ها و چاه ها، باید صرف شود۔ چهارم شراب و آنچه از قسمِ مسکراتِ منهی باشد، نه سازند و نه فروشند۔ پنجم خانهٔ هیچ کس را نزول نه سازند۔ ششم منع نمودم که هیچ کس، گوش و بینیِ شخص را به هیچ گناهی نه برد، و خود نیز بدرگاهِ الٰهی نذر نمودم که هیچ کس را بدین سیاست معتوب نه سازم۔ هفتم حکم کردم که متصدیانِ خالصه و جاگیرداران زمینِ رعایا را به تعدّی نه گیرند، و خود، کاشتِ خود نه سازند۔ هشتم عاملِ خالصه و جاگیردار، در پرگنه که باشد، به مردمانِ آن حکم، خویشی نه کنند۔ نهم در شهرهای کلان، دار الشفاها ساخته، اطبا بجهتِ معالجهٔ بیماران تعیین نمایند، و آنچه صرف و خرچ می شده باشد، از سرکارِ خالصه شریفه می داده باشند۔ دهم نسبتِ والدِ بزرگوارِ خود فرمودم که هر سال از هژدهم ربیع الاول، که روزِ تولّدِ من است، بعد، دو هر سالی یک روز اعتبار نموده، در ممالکِ محروسه، درین روزها ذبح نه کنند، و در هر هفته دو روز نیز منع شد، یکی پنج شنبه که روزِ جلوسِ من است و دیگر یک شنبه، که روزِ تولّدِ پدرِ من است، والیشان، این روز را بدین جهت و بسبب آنکه منسوب بحضرتِ نیّرِ اعظم است، و روزِ ابتدائی آفرینشِ عالم، مبارک دانسته، تعظیم بسیار می کردند، و از روزهائی که در ممالکِ محروسه کشتن نمی شد، یکی این روز بود۔ یازدهم بطریقِ عموم حکم کردم که مناصب و جاگیرهائی نوکرانِ پدرِ من برقرار باشد، بعد ازان بقدرِ حالتِ هر کس، بر منصب هائی ایشان افزوده، از ده دوازده کم نه و تا ده سی و ده چهل اضافه مقرر گشت، و علوفهٔ جمیع احدیان را از فرار ده پانزده، و ماهیانهٔ کل، شاگرد پیشه، ده دوازده فرمودم، و به راتبهٔ پردگیانِ سراپردهٔ عصمتِ والدِ بزرگوارِ خود، بقدرِ حالت و نسبتی که داشتند، از ده دوازده تا ده و لبست افزودم۔ و مددِ معاشِ اهالیِ ایمهٔ ممالکِ محروسه را، که لشکرِ دعااند، یک قلم،

مطابقِ فرامین که در دست داشتند، برقرار و مسلّم گذاشتم و به صدرِ جهان، که از ساداتِ صحیح النّسب هندوستان است و مدّت ها منصبِ جلیل القدرِ صدارتِ پدرِ من، بدو متعلق بود، امر نمودم، که همه روز، اربابِ استحقاق را به نظر بگذارند۔ دوازدهم[١٢]: جمیع گناهگاران، که از دیر در قلعه ها و زندان ها مقیّد و محبوس بودند، آزاد نموده خلاص ساختم۔ و به ساعتِ سعید فرمودم که سِکّه بر زر زدند، و از طلا و نقره، به وزن های مختلف، زرّ را مسکوک ساختند، و هر یک را جُدا گانه نامی نهادم۔ چنانچه مُهرِ صد توله را نورشاهی و پنجاه توله را نورِ سلطانی و بست توله را نورِ دولت و ده توله را نورِ کرم و پنج توله را نورِ مهر و یک توله را نورِ جهانی و نصفِ آن را نورانی و رُبعِ آن را رواجی نام کردم۔ و آنچه نقرهٔ سکّه شُد صد توله را کوکبِ طالع و پنجاه توله را کوکبِ اقبال و بست توله را کوکبِ مراد و ده توله را کوکبِ بخت و پنج توله را کوکبِ سعد و یک توله را جهانگیری و نصفش را سلطانی و ربعِ آن را نثاری و دهم حصه را خیرِ قبول نامزد گردانیدم۔ و همچنین از مس نیز، برین حساب سکّه کرده، هر یک را به نامی معروف کردند و بر مهرهای صد توله و پنجاه توله و بیست توله و ده توله این ابیاتِ آصف خان را فرمودم که نقش نمودند و بر یک روی آن این بیت سکّه شد ۔

به خطِ نور، بر زر، کلکِ تقدیر
رقم زد، شاهِ نورالدّین جهانگیر

و در فاصلهٔ مصراعها، کلمه، و بر طرفِ دیگر، این بیت که مشعر بر تاریخِ سکّه است منقوش گشته ۔

شُد چو خور، زین سکّه، نورانی جهان
"آفتابِ مملکت" تاریخِ آن

و در میانِ هر دو مصراع ضرب و مقام و سنهٔ هجری و سنهٔ جلوس، و سکّهٔ نورِ جهانی، که به عوضِ مهر معمول است و در وزن ده دوازده زیاده، بر آن این بیتِ امیر الامراء

قرار گرفت ؎

روئی زر را ساخت نُورانی برنگِ مہر و ماہ
شاہِ نُورالدّین جہانگیر ابن اکبر بادشاہ

چنانچہ بر ہر روئی یک مصراع نقش گشت، و قیدِ ضرب مقام و سنہ ہجری و سنہ جلوس نشدہ، بسکۂ جہانگیری نیز کہ در وزن، دہ دوازدہ زیادہ است، در برابر روپیہ اعتبار شدہ، بدستورِ نُورجہانی مقرر گشت، و وزنِ تولہ، مطابقِ دو نیم مثقال، معمولِ ایرآن و تورآن است۔ تاریخہا بجہتِ جلوسِ من گفتہ بودند، ہمہ را نوشتن خوش نیامد، بہ ہمین تاریخی کہ مکتوب خان داروغۂ کتاب خانہ و نقاش خانہ، کہ از بندہ ہائی قدیم من است، اکتفا نمودم ؎

صاحبقرانِ ثانی شاہنشہِ جہانگیر | با عدل و داد بنشست بر تختِ کامرانی
اقبال و بخت و دولت، فتح و شکوہ و نصرت | پیشش کمر بہ خدمت بستہ بہ شادمانی

سالِ جلوسِ شاہی تاریخ شُد چو بنہاد
اقبال سر بہ پائی صاحبقرانِ ثانی

مُصنّف:۔ نُورالدّین جہانگیر

اِنتخاب از انوارِ سُہیلی

(باب چہارم)

در بیانِ ملاحظہ کردنِ احوالِ دُشمنان و ایمن نابُودن از مکر و حیلۂ ایشان

رائے گفت برہمن راکہ" شنودم داستانِ دوستانِ موافق و حکایتِ مصاحبانِ لائق و صادق، و نتیجۂ اتفاقِ یکجہتی ایشان معلوم کردم۔ اکنون اگر عنایت فرمودہ باز گوید مثلِ دشمنی کہ بدو فریفتہ نباید گشت و بتواضع و تضرّع او غرّہ نباید شد۔" بیدپائی فرمودہ کہ" ہر آینہ مردِ خردمند بہ سخنِ دُشمن التفات نہ کند .... چہ اگر غفلتی ورزد و رخنہ کشادہ گذارد، دُشمن کہ پیوستہ مترصدِ ایں حال است، ناگاہ در کمین بکشاید و تیرِ تدبیر بہدفِ مراد رساند، و دراں حال، فرصتِ تدارک فوت شدہ، حسرت و ندامت دست نہ گیرد و مکر و کاشکی سُود نہ دارد و بآں رسد کہ از زاغ بہ بُوم رسید۔" رائے دابشلیم پُرسید کہ" چگونہ است آں ــ؟" گفت:

۱ (" آوردہ اند کہ در بعضی از ولایتِ چین کوہی بود، در بلندی بمثابہ کہ حس بصر، چند جائی در راہ آسایش کردی تا بہ ذروہ اش رسیدی، و دیدبانِ وہم، جُز نردبانِ خیال، پائی بر گوشۂ بامِ رفعتش نہ نہادی، و بر آن کوہِ پُر شکوہ .... باغبانِ حکمت، بمحضِ قدرت، درختی روئیدہ بُود کہ شاخش از بالائی ثریا گذشتہ و بیخش در تحت الثریٰ قرار گرفتہ ۔ و بر آن درختِ بسیار شاخ، ہزار آشیانۂ زاغ بود و آن زاغان ملکے داشتند پیروزنام، کہ ہمہ در فرمانِ او بودندی، و اوامر و نواہیِ او را در حل و عقدِ امور، امتثال نمودندی۔ شبی پادشاہِ بُومان کہ او را شباہنگ گفتندی، بہ سببِ دُشمنیِ قدیم کہ میانِ زاغ و بوم باشد، با لشکرِ جرّار و سپاہِ خونخوار

شبیخون بر زاغان زد و دمار از روزگارِ جماعتِ ایشان بر آورد .... و دراں شب تار، بسیار زاغانِ سیہ کردار را بہ آتش کارزار بسوخت و مظفّر و منصور و مؤید و مسرور ازان رزم مراجعت نمود۔ روزِ دیگر .... پیروز لشکرِ خود را جمع کردہ حکایتِ ہجومِ سپاہِ بوم درمیان آورد و گفت: "شبیخونِ بومان دیدید و دلیریِٔ ایشان ملاحظہ کردید! امروز درمیانِ شما چند کشتہ و پراگندہ و مجروح و بال شکستہ است۔ و ازیں دشوارتر، جُرأت و جلادتِ ایشان است و حریص بودن بر آزار و ایذائی زاغان، و قوّت یافتن بر مسکن و ماوا، و مطلع شدن بر آشیانہائی ما۔ شک نیست در آنکہ ظفر و نصرتی کہ یافتند ایشان را دلیر تر گرداند۔ و این نوبت زود تر باز آیند و کرّتِ دوّم، دستبردی بہ کارتر، از بارِ اوّل بنمایند، و بیمارانِ مرضِ ہزیمت را ہم، ازان شربتِ نخست بچشانند، و ممکن کہ اگر بارِ دیگر بدین نوع شبیخون آرند، یکی را از لشکرِ ما زندہ نگذارند۔ دریں کار تاملی کنید و وجہِ مصلحت باز نمودہ، باتفاق، در دفعِ ایشان اندیشہ نمائید"۔

چوں پیروز سخن با تمام رسانید، پنج زاغ از اعیانِ لشکر، نزدیکِ مَلِک آمدہ مراسمِ دُعا و لوازمِ ثنا تقدیم نمودند۔ و ایشان درمیانِ زاغان بہ فضیلتِ رائے و مزیتِ عقل، مذکور و بہ راستیِٔ تدبیر و خوبیِٔ فکر مشہور بودند۔ بہ ہر چہ اشارت فرمودندی، اسرارِ فوز و نجاح دران مندرج بودی، و ہر راہی کہ نمودندی، آثارِ خیر و صلاح ازان ظاہر گشتی .... زاغان، در کارہا، بہ مشورتِ ایشان اعتماد داشتندی و در دفعِ حوادث، بہ اشارتِ ایشان شروع نمودندی۔ و مَلِک رائی ایشان مُبارک داشتی و در ابوابِ مصالح، از سخنِ ایشان درنگذشتی۔ چوں پیروز را نظر بر ایشان اُفتاد، ہر یک را بہ عواطفِ ملوکانہ نوازش نمودہ خلعت و صلہ کہ لایقِ حال بود وعدہ فرمودہ گفت: "امروز روزِ امتحانِ عقل و فضل است۔ ہر جوہری

که در دُرجِ ضمیر ذخیره داشته اید، در رشتهٔ بیان کشیده، بر طبقِ عرض باید نهاد، و هر نقدی که در دارُ الضّربِ خاطرِ خطیر، بر معیارِ اعتبار زده اید، از سکّه خانهٔ امتحان، بباززارِ ظهور باید رسانید۔" زاغان، زبانِ ثناگستری کشاده، گفتند! " رائی عالی، درین باب، اصوب است و آنچه بر ضمیرِ انور گذرد، اولیٰ و انسب ۔ ما بندگان چه گوئیم که هزار چند آن بر مرآتِ خرد خداوندی روشن نه باشد .... امّا در هر چه استفسار رود، بقدرِ وسع و طاقت، و اندازهٔ استحقاق و استطاعت، شروع نموده خواهد شد۔ مَلِک یکی را پُرسید" تو درین باب چه میگوئی و چارهٔ دفعِ این حادثه بچه نوع می کُنی؟" گفت: " ای مَلِک! دانایانی که پیش از ما بوده اند، حیلهٔ این نوع واقعه را به ما نموده اند، و فرموده، که چون کسی از دُشمنِ قوی عاجز آید، هر آینه ترکِ مال و منافع و مولد و منشا باید گفت، و از وطنِ معهود و مسکنِ مالوف روئی باید تافت که جنگ کردن خطری بزرگ است، و در معرکهٔ حرب، پا افشردن، عظیم آفتی، خاصه که از خصم مالش یافته باشند۔ و هر که بی تامّل در مقام انتقام آمده، با چنان خصمان، که اثرِ ضرب و حربِ ایشان دیده باشد، داعیهٔ محاربه کند، به گذرگاهِ سیل خواب کرده باشد، و بر روئی آبِ روان خشت زده ۔ و بر قوّتِ اعتماد کردن و به زور و شجاعتِ خویش فریفته شدن، از حزم دُور اُفتد، چه شمشیر دُو روئی دارد، بادِ نصرت را، از هر دو جانب، امکانِ وزیدن باشد۔" مَلِک روئی به دیگری آورد و گفت ۔ " تو چه اندیشیدهٔ و مصلحتِ این کار چگونه دیدهٔ؟ گفت: آنچه وزیرِ سابق اشاره فرموده از گریختن و منزل خالی گذاشتن، رائی مَن بآں موافق نیست، بلکه آن تدبیر، از اہلِ خرد، لایق نه، چه این خواری را بخود راه دادن، و مولد و مسکن را یک رود کردن، موجبِ بے ناموسی و سببِ بے جمعیّتی باشد ....

بصوابِ آن نزدیک تر، که استعدادِ حرب بسازیم و باشوکتی دا ابہتی، هر چه تمام تر،

روی به جنگ آریم - پادشاهِ کامگار، وقتی با مخدرهٔ مملکت، دستِ عشرت در آغوش تواند کرد که آبِ شمشیرِ آتش بارش، نامِ خصمِ بداندیش را، از لوحِ حیات بشوید - و شہنشاہِ نامدار، آن زمان ساغرِ راحت به لبِ مراد تواند رسانید که پیمانهٔ تمنای دشمنِ شوخ چشم را، به سنگِ ظفر درهم شکند - مصلحتِ وقت آنست که دیدبان بنشانیم و از هر جانب، که تصوّرِ خوف توان کرد، خود را نگاهداریم - و اگر دشمن قصدی کند، آماده و ساخته، پیش رویم، و در کارزار، مردوار، پائداری نمائیم، تا چهرهٔ نصرت، از غبارِ میلان، بنظرِ امید در آید و تا در عرصهٔ نام و ننگ، خونِ ما، با خاکِ معرکه، آمیخته گردد - و سلاطین باید که روزِ جنگ و وقتِ نام و ننگ، بعواقبِ کارها التفات نه نماید، و در هنگامِ نبرد، جان و مال را بے قدر و قیمت شمرد۔"

ملک روئے توجه به جانبِ دیگری کرد و گفت: "رائ تو چه اقتضا میکند، و تدبیرِ تو کدام رقم بر تختهٔ تصویر می زند؟" جواب داد: مرا با سخنِ دیگران کار نیست، صواب آن می بینم که جاسوسان فرستیم و منهیانِ صاحب وقوف، بکار کنیم، و تفحصِ حالِ دشمن بواجبی بجا آورده، معلوم سازیم که ایشان را بمصالح میلی هست یا نه - اگر به باج و خراج از ما خوشنود شوند، و ملاطفتِ ما را به حُسنِ قبول، استقبال نمایند، ما نیز، قرارِ کار بر صلح نهاده، باندازهٔ طاقت و قدرِ امکان، خراجی بگردن گیریم، و از شدّتِ کارزار و محنتِ شبخون ایشان ایمن شده، در دیار بیارامیم - ملوک را یکی از رائ های درست و تدبیرهای صائب، آنست، که چون شوکت و قدرتِ دشمن ظاهر گردد، و خوف آن باشد که فساد و استیلائی او در ممالک منتشر شود، و رعیت، در معرضِ هلاک و ورطهٔ تلف افتد، نقشِ حیلتی بر آورده، کعبتینِ خصم را، به لطف، باز مالد و ایشان را از عنا خلاص داده مال را سپرِ ملک و ولایت گرداند"......... ملک وزیرِ دیگر را طلبید و گفت: "تو هم اشارتی فرمای"

وآنچه به خاطر رسد باز نمائی" گفت: ای مَلِک! وداعِ وطن و داغِ ہجر و رنجِ غُربت به نزدیکِ من ستوده تر از آن، که رشتهٔ ناموسِ قدیمی گسستن، و به دُشمنی، که همیشه از ما کمتر بوده، تواضع نمودن،... اگر ما در مقامِ قبولِ خراج و تحمّلِ مؤناتِ بُومان، در آئیم، بدان راضی نگردند، و در قلع و استیصالِ ما، بدان مقدار که مقدورِ ایشان باشد، سعی نمایند. وگفته اند که مراعاتِ جانبِ دُشمن، آن قدر واجب است که حاجتِ تو از و روا شود، و دران باب به مرتبهٔ افراط نه باید رسانید که نفس خوار گردد، و دُشمن را دلیری افزاید. وهرگز ایشان به خراجِ اندک از ما قانع نه شوند. علاجِ ما صبر است و آهستگی. واگر ضرورت باشد، جنگ را نیز هیچ مانع نیست، بجهتِ آنکه کلفتِ جنگ بهتر از محو شدن نام و ننگ."

مَلِک وزیرِ پنجم را، که کارشناس نام داشت، پیش خواند وگفت: "مرا بر عقلِ مشکلکشائی تو اعتمادِ بسیار است و به رائی عالم آرائی تو، وثوق بے شمار .... تو درین باب چه رائی می زنی و از جنگ و صلح وجلای وطن، کُدام اختیار مے کنی؟" کارشناس جواب داد: "تدبیرِ ما آنست که جز اضطرار جنگِ بُوم اختیار نه کُنیم .... زیراکه ایشان، در جنگِ ما دلیر اند و ما در جنگِ ایشان زبُون، هم به قوّت از ما بیش اند، وهم به شوکت، از ما در پیش. و دُشمن را ضعیف شُمردن، سببِ غرور گردد. هرکه مغرور شد به هلاک شدن نزدیک باشد .... و ایشان، حالا نیز معترضِ ما نه خواهند شد، زیراکه در میانِ ایشان اہلِ حزم هستند، و صاحبِ حزم از دُشمن به هیچ حال ایمن نه باشد .... واگر فرضاً داعیهٔ جنگ داشته باشند، ما را محاربه نمودن صلاح نیست، که خردمند ترین خلق آن باشد که از جنگ بپرهیزد، چه آنچه در جنگ تلف میشود، نقدِ حیات است، و آن را عوض پدید نیاید." مَلِک گفت: "اگر جنگ را

کراہیت می داری، پس چہ می اندیشی"؟ گفت: "درین کار تاملّی باید کرد۔ و فراز و نشیبِ او بہ قدمِ تفکّر بباید پیمود، کہ پادشاہان را، بہ رائی صائب و تدبیرِ دُرست، آں غرض ہا حاصل گردد کہ بہ خزاین و دفاینِ بسیار، و خدم و حشمِ بے شمار، مُیسّر نہ شود .... ہر کہ از میامنِ عقل بہرہ مند شدہ، استماعِ سخنِ معتمدانِ را، شعار و دِثارِ خود سازد، اقبال او پایدار، و دولتِ او برمدار باشد .... امّا چوں مَلِک مرا درین مہم، بہ عزِّ مشاورت معزّز گردانید، و شرفِ مصلحت بینی، ارزانی داشت، می خواہم کہ بعضی را در خلا جواب گویم و برخی را در ملا باز رانم۔ و من چنانچہ جنگ را منکرم، تواضع و تذلّل و قبولِ جزیہ و تحمّلِ عاری را کہ پدرانِ ما بدان تن در نہ دادہ اند، گردن نہ نہم۔ مردِ بلند ہمت، زندگانیٔ دراز، برائی بقائی ذکر و دوامِ نام خواہد، و اگر، نعوذ باللہ، عاری بدو لاحق خواہد شد، کوتاہیٔ عمر را بدان ترجیح نہد .... باقی فُصول را خلوتی باید تا بر رائے مُلک آرائیٔ مَلِک، عرض کردہ آید"۔ یکی از حضّارِ مجلس گفت: "ای کارشناس! فائدہ مشاورت آنست کہ ہر کس از اربابِ خرد سخنی گوید، باشد، کہ تیرِ فکری از ایشان بہ ہدفِ مُراد آید .... و ہر جا کہ جمعی از اہلِ عقل، در مہمی شروع نمایند، مداخل و مخارج آں بہ نیکوتر وجہی، ملحوظِ ایشان خواہد شد .... پس مصلحت در آں کہ سخن را حوالہ بہ خلوت می کُنی، چہ چیز می تواند بود۔؟" کارشناس گفت: "نہ ہر مستشاری موتمن باشد، و اسرارِ مملکت، چوں معاملاتِ رسمی نیست، کہ با ہر کس مشاورتِ آں توان نمود .... و تو چہ دانی کہ درین محل جاسوسی کہ گوش بر آواز دارد، حاضر نیست تا ہر چہ شنود، زود تر خبرِ آں بہ خصم رساند .... و اگر بالفرض، دُشمن اینجا نہ باشد، شاید، کہ ہر یک از حاضران را، دوستی و رفیقی باشد، و ممکن کہ از ایشان خبرِ این مجلس و شرحِ سخنانِ گذشتہ بہ تفصیل

باز برسد .... و ازینجاست که در پوشیدنِ اسرار مبالغه کرده اند .... و هرکه سرِّ خود را با دیگری، که سمتِ محرمیت نداشته باشد، درمیان آرد، عاقبت الامر پشیمان گردد و ندامت سُود نه دارد۔ و، هیچ کس را در کتمانِ سرّ، آن مقدار مبالغه نیست که ملوک را، چه اگر بر تدبیر مُلکی، غیر کسی فی الحقیقتِ معتمدِ بادشاه نباشد، وقوف یابد، خللهائی کُلّی ازان متصور است .... مَلِک، بعد از استماعِ این سخن، روئی به خلوت نهاد۔ وزیرِ کارشناس را طلبیده آغاز سخن کرد .... وگفت: "ای کارشناس! سخنانِ تو شنیدم، و در ضمنِ آن فوایدِ بسیار بود، و با خردمندان مصاحب شدن و کلماتِ ایشان را پیشوائی کار و حالِ خود ساختن، نشانۂ سعادت و اقبال، و دلیلِ وصُول به مرتبۂ کمال است و مابعد، بیان کن که تدارکِ مُهم شکریانِ ما، که پروانه وار سوختۂ آتشِ ظلم بومان شُده اند، بر چه وجه اندیشیدۂ و جهتِ فراغِ خاطرِ رعایا اطمینانِ دلِ سپاهیان، چه فکر کردۂ؟" کارشناس زبانِ سپاس بکشود وگفت "شاہا! اینچه وزرائے روشن به موقفِ عرض رسانیدند از جنگ و صلح و قرار، و قبولِ باج و خراج، هیچ کدام، پسندیدۂ من نیست و امیدی دارم که بنوعی از حیلت، مارا فرجی و مخرجی پدید آید۔ که بسیار کس به شیوۂ حیل و مدارا، مقصودِ خود حاصل کرده اند و کارهائیکه به مکابره و امثالِ آں ساخته نه گردد، به مکر و فریب پیش برده، چنانچه طرّارانِ ولایتِ گرگان گوسفندی از دستِ زاهدی به حیله بیرون آوردند۔" مَلِک پُرسید "چگونه بود است آں؟"

کارشناس گفت: "آورده اند که زاهدے از بهرِ قربان، گوسفندی فربه بخرید، و رسنی در گردنِ او کرده، بجانبِ صومعۂ خود می کشید۔ در راه، طائفۂ طرّاران، آن گوسفند را دیده، دیدۂ طمع بکشادند و مکر و فریب برلبستند، و در راهِ زاهد ایستادند .... روباه بازی را اختیار کرده خواستند که زاہد را خوابِ خرگوش دهند، پس یک تن، از پیشِ او درآمد

وگفت: "ای شیخ! این سگ را از کجا می آری؟" و دیگری بدو بگذشت وگفت: "این سگ را کجا می بری؟" سوم از برابر پدید آمد وگفت: ای شیخ! این سگ را به چند خریدهٔ؟" وہم چنین یک یک از اطراف و جوانب، روئی به شیخ نہاده، در گفتنِ یک سخن، متفق الکلمہ بودند۔ یکی می گفت: "این سگِ شبانان است" دیگری میگفت: "این سگ پاسبانانست۔ یکی دیگر طعنہ می زد "چنین مرد در کسوتِ اہل صلاح، چرا دست و جامہ بدین سگ آلوده می کند؟ و دیگری منع می کرد "زاہد این سگ را می برد تا برائی خدا تربیت کند و بنوازد۔" ہر یک از مکّاران، بدین نمط افسون می خواند و حرفی می راند۔ از این سخنانِ شکّی در دلِ زاہد پدید آمد وگفت: "مبادا کہ فروشندهٔ این جانور جادوگر بوده، و بہ چشم بندی، سگ را در نظرِ من گوسفند نموده: ہیچ بہ از آن نیست کہ دست ازین سگ باز دارم، و از پیِ بایع روم، و زری کہ بہ بہائی گوسفند بدو داده ام باز ستانم۔" زاہد بیچاره از غایتِ سادگی، گوسفند را بگذاشت و در عقب فروشنده روان شد۔ و آن جماعت، وی را گرفتہ بخانہ بردند و فی الحال ذبح کردند۔ زاہد مسکین را بہ سبب آن حیلہ، گوسفند از دست برفت و زر نیز بدست نیامد۔ و این مثل بدان آوردم کہ ما را نیز طریقِ حیلت پیش بباید گرفت کہ جز بہ عذر و مکر، بر ایشان دست نیابیم۔" مَلِک پیروز گفت: "بیار! تا چہ داری؟" کارشناس جواب داد کہ "من خود را فدائی این کار خواہم کرد و ہلاکِ یک کس، کہ متضمّنِ حیات و بقائی جمعی کثیر باشد، بہ حسبِ عقل، تجویز کرده اند۔ صواب دران می بینم کہ مَلِک در مجمع عام و محفلی مشتمل بر خواص و عوام، بر من خشم گیرد، و بفرماید تا پر و بالِ من بکَنند و خون آلوده و زخم زده در زیرِ ہمین درخت کہ آشیان ہائی ما بر شاخ ہائی وی است، بیفگنند، و مَلِک بہ تمامی لشکر در فلان جای، مقام نموده مُنتظرِ آمدنِ من باشد، تا من، دام حیلہ در راهِ ایشان انداختہ، و از مکرِ خود بپرداختہ،"

بیابیم"........ پس مَلِک از خلوت بیرون آمد قهر آلود، و تمام حَشَم منتظر بودند تا از خلوت شاه و وزیر چه بر آید - چون مَلِک را خشمگین یافتند، سرها در پیش افگنده، متأمل شدند. مَلِک پیروز بفرمود تا کارشناس را بَر و دم بر کَنند و سر و پایش را به خُون رنگ کرده، در زیرِ درخت انداختند، و خود با لشکر و حشم، بموضعی که مقرر و معین شده بود، عزیمت نمود تا این کارها ساخته و پرداخته گشت۔

(15) شباهنگ، مَلِک بُومان، با وزراء همه روز در اندیشهٔ آن بود که اگر دیگر شبخونِ ما به زاغان می رسید، روزِ حیاتِ ایشان، به شامِ ممات مبدّل می گردید، و ما دو سه روزه، در گوشهٔ کاشانه، بفراغتِ خویش می بریم - مَلِک بُومان با تمام خیل و حَشَمِ خود، اندیشهٔ شَبخُون در میان آورد و مجموعِ ایشان برین عزیمت یکجهت گشته، به جانبِ ماوائی زاغان روان شدند - چون لشکرِ بوم به ماوائی زاغان رسیدند، نه از ایشان اثری پیدا بود و نه خبری هویدا - بُومان، مُضطرب شده به هر طرف می گشتند - کارشناس، در زیرِ درخت، بر خود می پیچید و نرم نرم می نالید - بُومی آواز شنیده خبر به مَلِک رسانید - شباهنگ با بُومی چند که مُقرّبِ بارگاه و محرمِ اسرارِ شاه بودند، بر سروی آمد و پرسید "تو کیستی و حال چیست ؟" کارشناس نامِ خود و از آنِ پدر، باز گُفت، و منصب وزارتِ خود تقریر کرد - مَلِک گفت "دانستم و خبرِ تو بسیار شنیده ام - اکنون باز گوی که زاغان کجا اند ؟" جواب داد "حالِ من دلیل است بر آنکه محرمِ اسرارِ ایشان نه توانم بود." شباهنگ پُرسید "تو وزیرِ مَلِک زاغان و موتمن اُو بودی - بچه خیانت با تو این خواری رفته، و بکُدام گناه، مستحقِ این عقوبت شده ؟" کارشناس گفت: "مخدوم در حقِ مَن بد گمان شد." شباهنگ پُرسید "موجبِ بدگمانی چه بوده ؟" گُفت: "مَلِک پیروز بعد از شبخونِ شما، وزراء را بخواند و از هر یک تدبیری، درین حادثه که واقع شده بود، طلبید، و نوبت

بمن رسید .... گفتم کہ "ما را با لشکرِ بوم طاقتِ مقاومت نیست، کہ جرأتِ ایشان درجنگ، زیادت از جلادتِ ماست .... و دیگر آنکہ عنانِ توسنِ دولت، بدستِ اختیارِ ملکِ بومان است .... و با صاحبِ اقبال، پنجۂ جدال افگندن، دلیلِ نکبت است .... صلاح آنست کہ رسولی فرستیم، اگر شعلہ جنگ افروزند، در زوایائی جہاں پراگندہ گردیم، واگر از درِ صلح درآیند، از باج و خراج، ہرچہ داعیۂ کنند، قبول کردہ منت دار شویم"۔ ملک ما متغیر شدہ گفت: "این چہ سخن است کہ می گوئی داین ہمہ جرأت بہ چہ وجہ بازمی نمائی؟ مرا از جنگِ بوم می ترسانی ولشکرِ مرا، در پیشِ چشم او، وزنی نمی نہی؟" من بارِ دیگر زبانِ نصیحت کشادم و از روئی حق گذاری، دادِ موعظت بدو دادم و گفتم: "ای ملک از جادۂ صواب انحراف موزر .... تواضع پیش گیر، کہ دشمنِ قوی حال را بہ تلطف و تملق رام توان کرد .... زاغان، از نصیحتِ من خشمناک شدہ، مرا متہم کردند کہ تو بطرفِ بومان میل داری و جانبِ ما را، کہ جنسِ توایم، فرو می گذاری۔ ملک، بہ قولِ دشمنان، از قبولِ موعظتِ من، اعراض نمود و مرا، بدین جملہ کہ مشاہدہ می رود، عذابی فرمود و خیالِ ایشان چنان دیدہ ام کہ جنگ را می سازند و در بابِ دفعِ شما حیلہ می پردازند"۔ ملکِ بومان، چون سخن کارشناس شنود، یکی از وزراء پرسید کہ "کارِ این زاغ را چگونہ می بینی؟" گفت: "فرصتِ قتلِ او را، کہ غنیمتی ازان زیادت، بدستِ ما نخواہد افتاد، فوت نہ باید نمود، و آنکہ دشمن را ضعیف و تنہا یافت، اولی آنکہ، خود را ازو باز رہاند، کہ اگر خصم ازان ورطہ خلاص یابد، قوت گرفتہ، درکمینِ انتقام خواہد بود۔ زنہار! تا ملک بہ سخنِ او التفات نہ نماید کہ اعتماد بر دوستِ ناآزمودہ، از عقل دور است"۔ ملک وزیرِ دیگر را پرسید "تو چہ می گوئی؟" گفت، من اشارت درکشتنِ او نتوانم کرد کہ صاحبِ مروت، چون دشمن

راضعیف و بیچاره بیند، به رحمت، تدارکِ حالِ او باید نمود و از پای در افتادهٔ را دست باید گرفت." ملک وزیر سوم را پرسید "رائ تو درین قضیه چه حکم می کند؟" گفت: "اولی آنست که ملک لباسِ حیات از وئی درنکشد، بلکه خلعتِ امان در وی پوشانیده، اثرِ تربیت دعاطفت دریغ نه دارد، تا او نیز در مکافاتِ آن، ابوابِ مناصحت، مفتوح گرداند۔ دیگر آنکه، عقلا دران کوشیده اند که جمعی را از میانِ دشمن بیرون آرند .... بهرحیله که دانند، دو گروه پیدا سازند چه اختلافِ کلمهٔ خصمان، موجبِ فراغِ دل و انتظامِ کارِ دوستان باشد ......" چون وزیرِ سوم سخن با آخر رسانید، وزیرِ اول بر آشفت و گفت "من می بینم که این زاغ شمارا بافسون و مکرِ خویش فریفته گردانید .... زنهار! از خوابِ غفلت بیدار شوید ....عاقلان بگفتارِ دروغ و سخنِ بی فروغِ اعدا، از راه نه روند و غافلان، بدین معنی التفات ننموده، باندک تملقی، ملایمت پیش آرند و از کینه های قدیم و عداوت های موروث، فراموش کرده، دل بر آشتی خوش کنند و ندانند که دشمن اگر به هزار نقش بر آید، هنوز زنگِ عداوت بر لوحِ دلش باقی خواهد بود ...." ملکِ بومان، روئی درهم کشید گفت: "این سخت دوئی و بے رحمی است که فقیری را به هوادارئی ما انواعِ آزار و ایذا رسیده باشد، و ما نیز درمقام عقوبت و هلاکِ او باشیم." پس بفرمود تا آن زاغ را باحترام تمام برداشته با اُو بروند وزیر گفت "ای ملک! چون به سخنِ من التفات نه کردی، باری، زندگانی با او چون دشمنان کنید .... که موجبِ آمدنِ او، جز فسادِ کارِ بومان و صلاحِ حالِ زاغان نیست" ملک از استماعِ آن نصیحت اعراض نمود و سخنِ آن مشفقِ بی نظیر را، خوار داشت۔ و زاغ در خدمتِ او به حرمتی هرچه تمام ترمی زلیست و از رسومِ خدمت و آداب، ملازمتِ هیچ باقی نمی گذاشت۔ و از مقربان و ندمائی سلطان، هر یک را به نوعی خوشنود ساخته، وابستهٔ

خود گردانید۔ لاجرم ہر روز پایۂ وَی بلند تر می شد، و در دِلِ مَلِک راہ بیشتر می یافت، تا بجائی رسید کہ محلِ اعتماد و محرمِ اسرار گشت۔ و چون کمالِ اخلاص و وفورِ مناصحت او بہ مشاہدہ اُفتاد، بہ مشارٌ الیہ مملکت و مدارِ عالیہ، ولایت شد۔ و در ابوابِ مہمات، با او مشاورت کردندی و انواعِ مصالح، برائی و تدبیرِ او ساختندی۔ زاغ در محفلِ عام بہ خواص و عوام گُفت:

"مَلِکِ زاغاں مرابی موجبی آزردہ است و بیگناہی عقوبت کردہ، تاکینہ از و نہ خواہم، چساں آرام و قرار یابم؟ .... و من در حصولِ این مقصود، بسی تأمل کردہ ام۔ آخر الامر بہ یقین دانستم کہ تا من در صورتِ زاغانم و ہیئتِ ایشان دارم بدین مراد نتوانم رسید .... و من از اہلِ علم شنودم کہ چُون مظلومی از ستمگاری رنجی کشیدہ باشد .... دِل بر مرگ خوش کند و خود را بآتش بسوزد، ہر دُعا کہ دران حالت بگوید، باجابت پیوندد، و اگر رای مَلِک صواب بیند بفرماید تا مرا بسوزند، دراں لحظہ کہ گرمی آتش بہ من رسد از باری تعالیٰ بخواہم کہ مرا بُوم گرداند، مگر بدان وسیلہ، بران ستمگر دست یابم و انتقامِ خویش از وی بخواہم"

دریں مجمع آں بوم کہ در کُشتنِ کارشناس مبالغہ داشتی، حاضر بود، مَلِک از و پرسید کہ "دریں سخن چہ گوئی؟" جواب داد "این نیز شعبدۂ دیگر است برانگیختہ، اگر شخصِ پلید وجُثۂ جنبیتِ اُو را بارہا بسوزند، و خاکسترِ آن را بہ آبِ چشمۂ سلسبیل و شرابِ طہور، گُل سازند، گوہرِ ناپاک و سیرتِ مذمومش، از قرارِ خویش نہ گردد .... و بفرضِ محال، اگر ذاتِ خسیس او طاؤسی شود یا فی المثل عنصرِ ناپاکِ او، لباسِ سیمرغی، ہمچنان بہ صحبتِ زاغاں و مودّتِ ایشان مائل خواہد بود و ہمچو آں موش، با وجودِ آنکہ صورتِ انسانیت یافتہ بود، بہ ہمان اصلِ خود میلان نمود۔ مَلِک گفت: "چگونہ بودہ است آں؟" گفت:-

"آوردہ اند کہ زاہدی، مُستجابُ الدّعوات، بر لبِ جوئباری نشستہ بود و بابِ قناعت

دست از آلودگیٔ تعلّقاتِ دُنیا شُسته - زغنی، پرواز کنان، آنجا رسید و موش بچۀ از منقارِ او پیشِ زاہد بر خاک اُفتاد - زاہد را بر وَی شفقّت آمد - او را بر داشته، در خرقۂ پیچیده، خواست تا با خود به خانه برد - باز اندیشه کرد، نباید که اہلِ خانه را از وَی رنجی باشد و زیانی رسد - دُعا کرد تا ایزد تعالیٰ او را دختری گرداند - تیرِ دُعائی زاہد، بہدفِ اجابت رسید و مشاطۂ قدرت، او را دختری بر آراست، زیبا ہئیت، راست قامت، روشن روئی و آشفته موئی - زاہد نگاه کرد و صورتی دید از محضِ نور آفریده و دختری به محضِ لُطف پروریده - او را به یکی از مریدانِ خود سپرد، تا چُون فرزندان، عزیزش بدارد - مرید، اشارتِ پیر را پاس داشته، در تعہدِ دختر، غایتِ سعی بجا آوردی - و اندک فرصتی را، دختر به حدِ بلوغ رسید - زاہد گفت: "ای جانِ عزیز! بزرگ شدی و گوہرِ پاکِ ترا از آنکه جواہری دیگر در رشتۂ ازدواج کشند چاره نیست، من این کار را به رضائی تو گذاشتم - ہر که را از آدمیان و پریان، بلکه از موجوداتِ علوی تا مخلوقاتِ سفلی، اختیار کُنی، بدو دہم" - دختر گفت "شوہری خواہم توانا و قادر، که انواعِ قوّت و شوکت او را حاصل باشد، و در بزرگی بدرجۂ رفیع و مرتبۂ بلند مخصوص بُود" - زاہد گفت: "بدیں صفت که تو گفتی آفتاب تواند بود" - دختر گفت: "آری! چناں دانم که او مغلوبِ کسی نیست و بر آنچه در زیرِ فلک است، غالب خواہد بود - پس مرا با او عقد کُن"......... روزِ دیگر چُون آفتاب از اُفقِ مشرق طلوع نمود، زاہد صورتِ حال با وَی در میان آورد و گُفت: "این دختر بغایت نیکو صورت و مقبول سیرت است - می خواہم که در حکمِ تو باشد، بجہت آنکه از من، شوہری توانا و باقوّت تمنّا کرده است" - آفتاب از استماعِ این قصه بر افروخته جواب داد "ترا از خود قوی تر نشان دہم، و آں ابر است که نُورِ مرا بپوشاند و عالمیان را از پرتوِ جمالِ من محجوب گرداند" - زاہد نزدیک ابر

آمد و ہمانِ فصلِ سابق تقریر کرد - ابر از شرمِ این سخن در عرق آمده گفت: "اگر مرا از روئی قوّت و غالبیّت اختیار مے کُنی، باد از من غالب تر است که مرا، از جانب که خواہد، بکشد و بہ ہر طرف که میل کند، با خویشتن ببرد۔" زاہد این نکته را مسلّم داشته پیشِ باد رفت و حکایتِ گذشته را باز راند - باد از انفعال بر خود پیچید و گُفت: "مرا چه قوّت و شوکت تواند بود۔ قوّت، علی الاطلاق، کوہ را ثابت است که پائی شکست در دامنِ وقار کشیده است و مرا در وی چندان اثر است که آوازِ نرم در گوشِ کرِ مادر زاد۔" .... زاہد نزدِ کوہ آمده دفترِ حالِ خود تقریر کرد - کوہ صدا بر کشید! "ای زاہد غلبه و قوّتِ موش از من بیشتر است که اطرافِ من بشگافد و در دِلِ من خانه سازد - سینه ام، ہزار جای، از نبشِ جان فرسائی او، چاک شده به ہیچ نوع او را چاره نمی دانم۔" دختر گفت "راست می گوید، موش برو غالب است و شوہرئی مرا او می شاید۔" زاہد او را بر موش عرضه کرد - موش جواب داد: "من نیز مُدّتی است که آرزومندِ دلارامی، که مونسِ روزگارِ من باشد، بوده ام - امّا جُفتِ من باید که از جنسِ من باشد۔" دختر گفت: "این سہل است - زاہد دُعا کُند تا من موش شوم ......" زاہد دید که از جانبین، رغبتی صافی است، دست بدعا بر داشت و از خداوندِ تعالیٰ درخواست تا او را موش گرداند، فی الحال دُعای زاہد به عزِ اجابت رسید، و دختر، موشی شد و زاہد او را بدان موش داد و باز گشت - فایدهٔ این مثل آن است که آنچه مقتضائی طنیتِ اصلی باشد، ہر چند عوارضِ دیگر او را از آن حال بگرداند، بالآخر، رجوع به ہمان حالتِ اصلی خواہد نمود۔" ملکِ بُومان، چنانکه رسمِ بی دولتان باشد، این نصایح را استماع نه نمود و سخنِ وزیر را حمل بر حسد کرده نظر به عواقبِ اُمور نه فرمود - زاغ، برائی ایشان، ہر روز حکایتی دِل پذیر و ہر شب افسانهٔ بی نظیر می آورد

و مثلهائی غریب و نکته هائی عجیب، تقریر می کرد تا محرمِ خاص شد و بر غوامضِ اسرار و مخفیاتِ احوالِ ایشان، وقوفی تمام یافت. ناگاه، فرصت نگاهداشته، روئی از ایشان بتافت و نزدیکِ زاغان رفت. مَلِک زاغان او را دیده به نشاطِ بال، مقال آغاز کرد و پُرسید: "ای کارشناس! چه ساختی؟" گفت "بدولتِ مَلِک آنچه می بایست ساختم، و مقصودی که داشتم، بپرداختم. کار را آماده باشید، که وقتِ انتقام کشیدن است و دُشمنان را، بکامِ دلِ دوستانِ خود دیدن." مَلِک گُفت: "مجملاً صُورتِ مصلحت بازنمائی تا از روئی وقوف در پیِ مهمات رفته، آنچه از اسباب در بایست باشد، مهیّا گردد." کارشناس گُفت: "در فلان کوه غاری است و روزها بُومان رفته دران غار جمع می شوند و دران نزدیکی هیزمِ خشک بسیار یافت می شود. مَلِک بفرماید تا زاغان قدری ازان نقل کرده، بر درِ غار جمع کنند، و من از منزلِ شبانا، که دران نزدیکی خانه دارند، قدری آتش بیارم و بر هیزم افگنم. و مَلِک حکم دهد تا زاغان پَرها را در حرکت آرند و آتش را فروختهگرداند و هر بُوم که ازان غار بیرون آید، بسوزد، و هرکه بیرون نیاید از دُود بمیرد." مَلِک را این تدبیر خوش آمد. و هم بدین ترتیب که او صواب دید، پیشِ آن مُهم باز شده تمامیِ بُومان را به حیلت سوختند، و زاغان را فتوحِ بُزرگ آمده، همه شادمان و دوست کام بازگشتند، و زبانِ تهنیت باز کشاده، بدان فتحِ عظیم نعرهٔ شادی به عیُوق رسانیدند مَلِک و لشکر، از مساعیِ جمیله و مآثرِ پسندیدهٔ کارشناس، ممنون گشته، در شرائطِ اکرام و احترام، مبالغه می نمودند و در مدح و ثنائی او غلو اطناب واجب و لازم می دیدند. در اثنائی آن مَلِک ازو پرسید که "در صحبتِ بُومان مدّتی دراز چگونه صبر کردی؟ و با ایشان که بالطبع ضِدّ تو بودند، چسان درساختی؟ و من میدانم که اغیار را طاقت

مصاحبتِ اشرار نه باشد"....... کارشناس گُفت: "هیچ رنجی نفس را بدتر از هم‌نشینِ ناجنس نیست. امّا عاقل، برای رضائی مخدوم و فراغِ خاطرِ او، از شِدّتها اجتناب نه نماید، و هر محنتی که پیش آید، به نشاطی تمام استقبال فرموده، قبول فرماید. و صاحبِ همّت، به هر ناکامی و مشقّت، خود را در مقامِ اندوه و ورطۂ اضطراب بیفگند چه...... هیچ گنجی بی‌رنج نه توان یافت و هیچ گلی بی‌ آزارِ خار، نتوان چید"....... نیز گفت...... "مرد آن کس را توان خواند که چُون عزیمتِ او به امضائی کاری مُصمّم گردد، نخست، دست از جان بشوید و دِل از زندگانی برداشته، قدم در میدانِ مردان نهد...... من نیز اگر صبر می کردم و مذلّت می کشیدم نظر بر آنکه هلاکِ دُشمنان و صلاحِ دوستان در ضمنِ آن بود، چندان کراهتی به طبع نمی رسید. و نیز دُشمن را برفق و مدارا زود تر مستأصل توان گردانید که به جنگ مکابره...... و ازین جا گفته اند که رای و تدبیر از شُجاعت بهتر است...... مردِ دانا به یک فکرِ صائب، مُلکی را پریشان سازد، و باشد که به تدبیری لشکرِ گران را بشکند و ولایتی آبادان را بر هم زند". ملک گفت: "عجب ظفری بر دُشمنان یافتی و غریب فتحی بدستِ تو بر آمد...... ایشان مارا اندک دیده بودند و ضعیف شمرده". کارشناس گُفت: "چهار چیز است که اندک آن را بسیار باید پنداشت اوّل، آتش که اندکِ اُو را همان ضرر است در سوختن، که بسیار را. دوّم، وام، که اِنفعال از قرض خواهان در یک درم، همان است که در هزار دینار. سوّم، بیماری، که هر چند انحرافِ مزاج اندک باشد، ضعف و بی حضوری آرد، چهارم، دُشمن که با آنکه خوار و ضعیف باشد آخر کارِ خود بکند و من شنوده ام کُنجشکی با وجودِ ضعفِ حال، از ماری قوی هیکل اِنتقام خود حاصل کرد". مَلِک گفت: "چگونه بوده است آن؟" کارشناس گُفت: "آورده اند که دُو کنجشک

در سقفِ خانهٔ آشیانه گرفته بودند، و به دانه قناعت کرده، اوقات می گذرانیدند۔ وقتی ایشان را بچگان پدید آمدند و هر یک از مادر و پدر، جهتِ تربیتِ ایشان، به طلبِ قُوت می رفتند۔ آنچه حاصل شدی زُقه ساخته در حوصلهٔ ایشان می ریختند۔ روزی کنجشکِ نر بطرفی بیرون رفت۔ چون باز آمد، کنجشکِ ماده را دید که به اضطرابِ تمام، گردِ آشیانه می پرید و فریادِ سوزناک از وی ظاهر می شد۔ گفت: "ای یارِ نازنین! این چه حرکت است که از تو مشاهده می رود؟" جواب داد: "چگونه نه نالم؟ از آشیانه غائب شده بودم چون معاودت نمودم، ماری مهیب دیدم۔ آمد و قصدِ بچگان کرد۔ هر چند زاری کردم و گفتم: "ازان بترس، که من و پدرِ این فرزندان، کمرِ انتقام بربندیم و بدانچه توانیم در هلاکِ تو سعی نمائیم" مار بخندید و گفت: "عاجزانِ مثلِ تو، با من که حریفِ شیر هستم، چه توان کرد؟" و من فریاد کردم۔ و آن ظالمِ ستمگار بچگان را خورده است و هم در آشیانه خفته" کنجشکِ نر این سخن استماع کرد و دُود از نهادش بر آمد و از فراقِ فرزندان، آتشِ حسرت در جانش افتاد۔ درین محل خداوند خانه باشتعالِ چراغ مشغول بود و فتیله به روغن آلوده روشن ساخته بردست داشت و می خواست که در چراغدان نهد که کنجشک در پرید و آن فتیله از روئی دستِ او برداشت و بدرونِ آشیانه افگند۔ صاحبِ خانه، از خوفِ آن که مبادا آتش در سقف گیرد و ضررِ آن کلّی شود، فی الحال ببالائی بام بر آمده، زیرِ آشیانه را خالی می ساخت تا آتش را منطفی سازد۔ مار، از بیشِ شرارِ آتش دید و از بالا آوازِ میتین می شنید۔ سر از سوراخی که بجانبِ بام داشت، بیرون کرد۔ سر بدر آوردن همان بود و میتین بر سر خوردن همان۔ و این مثل را فایده آنست که مار، دُشمنِ خود را خوار داشت و از وی

حسابی نہ گرفت تا عاقبت، سرش را بہ سنگِ انتقام فرو کوفت۔

خردمند باید کہ دریں معنی بہ چشمِ عبرت نگرد و بتحقیقت بداند، کہ خصم را ہر چند ضعیف نماید، خوار نہ باید داشت، و بر دُشمن اعتماد نہ باید کرد، و چندانکہ از عدو لافِ محبّت شنود، و اسبابِ تاکیدِ دوستی مشاہدہ نماید، بدان مغرور نہ باشد، باید کہ دوستانِ مخلص و ہواداران خالص را بدست آورد کہ نافع تر ذخیرتی وسُود مند تر تجارتی ہمان تواند بود چہ دوستیٔ کارشناس، د اعانت و امدادِ اُو، زاغان را چنان نتیجہ داد کہ از مہلکۂ ہول و ہراس بر سرِ منزلِ امن و امانت رسیدند۔ و اگر کسی موافق گردد باین، کہ ہم دوستانِ ہوادار را عزیز تواند داشت، و ہم از مخالفانِ غدّار، دامنِ احتراز در تواند چید، بہ کمالِ مراد و نہایتِ آرزو رسیدہ باشد ÷

(مُصنّف :۔ حُسین واعظ الکاشفی)

اِنتخاب

از

مَقالاتِ کشمیر

کشمیر قطعه ایست دِل پذیر و خطّه ایست جنّت نظیر، که جانبِ شمالِ هندوستان، در دامنِ کوهستان واقع است - از هر دُو جانب جبالِ فلک تمثال آن را احاطه کرده - کوهستانِ فلک شان در دامانِ آرام و اطمینان داشته، و آب هائی روان و نهرهائی جهان سیراب و شاداب ساخته - این کوهستان به سبب سرسبزی و خضرت و لطافت و نزهت دِل هائی مردم از دست می رُباید - آبِ مُصفائی چشمه هائی روان، چشمِ مردم را نُور، و مردمکِ چشم را قُوّت و سرور می بخشد -

این سرزمینِ بهشت آئین، به سببِ نکهت گُلزار و کثرتِ اشجار و لُطفتِ آبشار و نزهتِ انهار، مفقود المثال است - در هر قطعهٔ زمین، آرائش و تزئین از گل و گلزار عیان، و خاک و خاشاک و گرد و غبار، در پردهٔ اِخفا نهان - به ده هائی سنگینِ این کوهسار آن قدر شفاف و صاف باطن، که حلبِ حلفِ آن به ندارد و پشِشِ سرزمینِ بر بر داُما برُ بر است -

باغ و بوستانِ کشمیر در هر فصل و هر موسم، گُل افشان - دماغ جان، از بوئی گُلهائی مشکبوئی این گلستان، عطر آگین - و رشتهٔ نگاه، از نظارهٔ گلها، رنگین، دستِ گلچین مثلِ گُلدستهٔ بهارین - دران سرزمین مشکِ ختن به هیچ نیرزد، بل کسی راهِ خریداری آن نورزد -

زہی بخت بیدار ساکنانِ این دیار! کہ بلبل و بہار محوِ نظارۂ چمن و گلزار شدہ از بادۂ نشاط و انبساط مست و سرشار اند۔ گلہائی آبدار، دام است برائے مُرغ نگاہ، و اوراقِ کتاب معرفت برائی مردِ آگاہ۔ سرو شمشاد در عبادتِ خالقِ عباد بہ یک پا ایستادہ، و اشجارِ ثمردار از کثرتِ اثمار، سرِ تواضع و انکسار، بہ خاکِ عجز و نیاز نہادہ۔ مفہوم ے

نہد شاخِ پُر میوہ سر بر زمین

از ہر سو آشکار، و نقشِ عیش و سرور عیان از در و دیوار ے

از گل و گلزارِ آن قدرتِ باری عیان
عقل سراسیمہ، سرگشت بہ حیرت نہاں

شجرش عرعر و حجرش مرمر، و آب و ہوایش طیرہ فزائی ملک بربر۔ پری رُخانِ کشمیر کہ در حُسن و خوبی بی نظیر اند، حاجتِ آئینہ ندارند، زیرا کہ ہر قطعۂ سنگ ہمسنگِ آئینۂ خوش رنگ، و ہر قطعۂ زمین، زمینِ حلب را ہمسنگ۔ نُزہتِ آب و ہوا، از بس دل کُشا و رُوح افزا۔ چون در تابستان، ساکنینِ سبعۂ اقالیم، نعرۂ الامان بزبان می آرند، قاطنینِ این دیار، در گلشن و گلزار برلبِ عیون و انہار بفحوائی "جنّاتٍ تجری من تحتھا الانھار خالدین فیھا" اوقاتِ حیات، بہ عیش و نشاط می گذرانند۔ بر سقفِ خانۂ (دارہا) این دیار، باغیچہ ہا، مثلِ چہرۂ یارِ طرحدار و محبوب گلعذار، نمودار، و چابکدستی و صنعتِ مشاطۂ فطرت، بہ خُوب ترین وجہی و احسن ترین وضعی، واضح و آشکار ے

قصر در گلزار و ہم بر قصر گلزارِ دگر
آشکار است ہر طرف از فیضِ ایامِ بہار

چنانکہ اُستاد شمس العلماء قاضی میر احمد شاہ رضوانی، بہ تعریفِ کشمیر در قصیدہ رطب اللسان شدہ فرمانید۔

هزار دیگِ هوسِ خام پخته تا کامم
گرفت لذّتِ این نعمتِ آکہ اجل
بیا! و منّتِ رضوان مکش برائی بهشت
کہ جلوه می دهد این جا بهشت بر هر تل

دهم، قافلہ سالارِ شعرائی نامدارِ جهان و مفخرِ علمائی باوقارِ ایران و توران کہ بہ سببِ علم و فضل و ذکاوت و عقل، مشهورِ زمان و معروفِ جهان است، و در عُرفِ عام، آن را عُرفی شیرازی می نامند، می فرماید ؎

هر سوخته جانی کہ بہ کشمیر درآید
گر مُرغِ کباب است پر و بال برآید

از همین است کہ ساکنینِ این سرزمینِ خضر آئین، عمرِ نوحؑ، بل بقائی خضرؑ یابند۔ پیرانِ کُهن سال، باوجودِ پیرانہ سالی، مصروفِ عیش و شادمانی و دائما محوِ آرام و فارغ البالی ؎

هر جوانی کو بیاید اندرین ملک و دیار | نوجوان گردد ز لُطف و نزهتِ آب و هوا
مردِ پیری هم بیابد رونقِ عهدِ شباب | گر قدم این جا نهد از لُطفتِ آب و هوا
مردۂ صد سالہ هم یابد حیاتِ جاودان | گر شود او مستفیض از فرحتِ آب و هوا

غلہ جاتِ مختلفہ و میوه جاتِ متفرقہ، در این سرزمین، بہ افراطِ تمام پیدا می شود۔ از میوه ها سیب و ناشپاتی، قابلِ ذکر است، و از گُل و ریاحین، بنفشہ و نیلوفر باشوکت و فر، بی شوکتِ خار، هر طرف نمودار۔

گلزارِ نسیم و باغِ نشاط، که از دیدنِ آن قلب، متمتع از فرحت و انبساط می گردد، به آن خوبی و زیبائی چهرۂ کشمیر را بیار است که اگر راست خواهی می گویم، که روضتین از ریاضِ بهشت، کسے، این جا آورد۔ اثمارِ شیرین این سرزمین، در شیرینی و حلاوت و لذّت و نفاست، رو کشِ اثمارِ بهشتِ برین۔ شیرین سخنانِ جهاں، در تعریف آن، مُہر بر دہان، و گلزارِ جنان به مُقابلۂ گلستانِ آن، خارِ مغیلان۔ حق این است که خلّاقِ جهاں و رزّاقِ انسان و حیوان، مُلکی به این خوبی و لطافت نیافریده، و دیدۂ فلک، هیچ قطعۂ زمین باین تازگی و نزہت، نه دیده۔ سیّاحانِ جهاں، و راہ نوردانِ عرصۂ دوران، مثلِ آں نشاں نمی دہند

مثلش نشان نه داده کسانی که دیده اند ‏ ‏ ‏ مُلکِ جهاں و عرصۂ دورانِ روزگار
چشمِ زمان و عینِ فلک مثلِ او نه دید ‏ ‏ ‏ باغِ بهشت گشت به پہلوش شرمسار
صد بار آسمان به گردِ زمین بگشت ‏ ‏ ‏ تا هیچو کاشمیر یکی باغ پُر بہار
حیران و ششدر ند زنظارۂ چمن ‏ ‏ ‏ وز دیدنِ جمالِ گلستانِ آبدار
آن کشتِ زعفران که به کشمیر دیدۂ ‏ ‏ ‏ خندد نه دیدہ آن همه شب چرخ پُر ستار
میدانِ کاشمیر همه سبزه زار شُد ‏ ‏ ‏ هم گلستان گشت همه دشت و کوهسار
وادیٔ کاشمیر بود خالِ روئ دہر ‏ ‏ ‏ هم غازۂ جمالِ رُخ دشت و کوهسار
باغ نسیم و باغ نشاط است جلوه گر ‏ ‏ ‏ تا طالبِ بهشت نه ماند در انتظار
حورانِ خُلد را بخلد خار رشک و غم ‏ ‏ ‏ از دیدنِ جمالِ حسینانِ این دیار
در کاشمیر هست عجب وصفِ دلکشی ‏ ‏ ‏ هم ساکنانِ خُلدِ برین اند خواستگار
حُسنِ صبیح که هست متاعِ گران بها ‏ ‏ ‏ اَرزان به کاشمیر بود، هر جان نثار
آن زُلف و خال و عارضِ سیمین که پیشِ او ‏ ‏ ‏ حُور و پری مدام خجل هست و شرمسار

کشمیریان بہ حُسنِ صَبیح و بہ دِلبری — گوئی سبق ربُودہ ز خُوبانِ ہر دیار
تسنیم و سلسبیل خجالت ہمی کشد — زان چشمہ ہائی آبِ مُصفّا و آبشار
مہتاب ہست یک گُلِ خوشبوئی آن چمن — خورشید، زرد آلوی آن باغِ پُر بہار
کی آفرید خطۂ چوں مُلکِ کاشمیر — دستِ قضا و قُدرتِ خلاقِ کردگار

باشندگانِ کشمیر، فہیم و ذکی و پارسا و مُتقّی اند۔ بہ شال بافی و مُصوّری و نقاشی و زرگری مہارتِ تمام دارند۔ باغ نشاط کہ موجبِ مسرّت و انبساط است، زینت افزای گلستانہائی کشمیر شدہ۔ از سیاہ آبہا، قطعۂ ایست (سیاہ آبی است) موسوم بہ ڈل، کہ بی مثل و بی بدل است۔ باشندگانِ ہر دیار و اُمرائی روزگار، راہ ہائی دور و دراز قطع کردہ، در مُلکِ کشمیر برائی دیدنِ ڈل مے آیند و دِل رامی آسایند۔ مختصراً در تعریفِ آن این شعر کفایت کند ؎

سیرِ باغِ بہشت گر خواہی
بہر سیرش چرا نمی آئی
جہان آفرین تا جہان آفرید
غدیری چنیں جان فزا کس ندید

از در و دیوارِ این گلزار و از نظارۂ این کوہسار، مفہوم ؎

اگر فردوس بر روئی زمین است
ہمین است و ہمین است و ہمین است

مختصراً این مضمون را بر این اشعار ختم می گردانم و روئی از طریقِ طویل الکلامی میگردانم ؎

گر ترا خواہش بہشت بُوَد
ساعتی اندرین دیار بیا
گُل و گلزار و گُلشنِ شاداب
نہر و آبِ روان و ہم دریا
کوثر و سلسبیل و ہم تسنیم
حُور و غلمان ہمہ ببین این جا
بے بدل ہست ڈل درین وادی
دِل کش و دِل رُبا و دِل افزا
ہست کشمیر جنّت الفردوس
ہست کشمیر جنّت الماوٰی
آبِ او آبِ چشمۂ حیوان
خاکِ او خاکِ جنّت الاعلیٰ

انتخاب
از
لطائف الطوائف

باب نہم فصل دوم

لطایف شعرا نسبت بہ بخیلان و توانگران

(۱)

شاعری در مدحِ خواجۂ بخیل قصیدۂ گفت و بر و خواند۔ ہیچ صلہ نہ داد۔ یک ہفتہ صبر کرد، اثری ظاہر نہ شد و قطعۂ تقاضا بنوشت و بگذرانید۔ خواجہ التفات نہ نمود۔ بعد از ہفتہ ہجو کرد، خود را بہ آں نیاورد۔ و شاعر بیامد و بر درِ خانۂ او مربّع نشست۔ خواجہ بیرون آمد، او را دید کہ بفراغت نشستہ است۔ گفت: "ای مُبرم بے حیا! قصیدۂ بگفتی، ہیچے ندادم۔ قطعۂ تقاضا آوردی، پروا نہ کردم۔ ہجو کردی خود را بان نیاوردم۔ دیگر بہ چہ اُمّید ایں جا نشستۂ؟" گفت: "بدان اُمّید کہ بمیری و مرثیہ ات نیز بگویم و بر مُردم خوانم و بروم۔" خواجہ بخندید و او را صلۂ نیکو بخشید۔

(۲)

خواجۂ بیمار شد و بر بسترِ مرض اُفتاد و آن بیماری امتداد یافت۔ و شاعری کہ آشنا و دوستِ او بود، در آن مدّت بہ عیادتِ او نیامد۔ چون خواجہ صحت یافت با او ملاقات کرد۔ از روئی گلہ مندی گفت: "این ہمہ بیمارئی صعب کشیدم و تو یکبار مرا عیادت نہ کردی۔" گفت: "معذور دار! کہ بہ مرثیہ گفتنِ تو مشغول بودم۔"

(۳)

شاعری را دیدند که از کوچهٔ بخیلی برون آمد خلعتی نَو پوشیده، گفتند: "خواجه این خلعتِ نَو به تو بخشیده باشد و این کرم از و عجیب و غریب بوده است." شاعر گفت: "لاوَاللّٰہ! بُخلِ او به مرتبه ایست که اگر او را سرائی باشد مشتمل بر چند صُفّهٔ بزرگ وخانهای بسیار و تمام آن، مالا مال بود از سوزن، و یعقوب پیغمبر جمیع انبیاء مرسلین و ملائکه مقربین را علیهم الصلوات والسلام، به شفاعت آرد و همه را ضامنِ خود گرداند، و از خواجه یک سوزن به عاریت خواهد که به آن پیراهن دریدهٔ یوسف صدیق علیه السلام را بدوزد، خواجه قبول نه کُند- این چنین کسی چگونه مرا خلعت دهد."

فصلِ چهارم — در لطایف مولانا جامی نسبت به انام و شعرائی ایام

(۱)

شاعری مهمل گوی پیشِ ایشان گُفت: "دوش خواجهٔ خضر را علیه السّلام، بخواب دیدم. که آبِ دهانِ مُبارک، در دهنِ من انداخت." ایشان گفتند: "غلط دیدهٔ- خضر می خواست که تف بر روی و ریشِ تُو افگند، تو دهن باز کردهٔ، و در دهانِ تُو افتاد"

(۲)

شاعری پیش ایشان غزلی بخواند، گفت: "می خواهم که این غزل را در دروازهٔ مُلک بیاویزم تا شهرت کُند." ایشان فرمودند: "از چه دانند که این شعرِ تُست مگر آنکه ترا نیز پهلوی شعر بیاویزند"

(۳)

روزی حافظ غیاث الدّین محدّث که از مشاهیرِ عُلمائی زمان بود، بیمار شُد و ایشان به عیادتِ وی آمدند۔ حافظ از حقایق و معارفِ صوفیه در میان آورد۔ و چون تتبّع آن علم کم کرده بود و اصطلاحات ایشان کم ورزیده، بعضی مسایل ایشان مخالفِ اصطلاح گفت۔ ایشان در مقابلۂ آن گفت و گوی، سکوت کردند۔ چون از پیشِ حافظ رفتند، حافظ با جمعی از علمأ و فضلا که بعد از آن به عیادتِ او آمده بودند گفت: "مولانا عبدالرّحمٰن جامی امروز این جا حاضر بُود، چندان از مسایلِ غامضۂ صوفیه گفتم که گوش گرفت"۔ این خبر به ایشان رسید، فرمودند: "از آن سخنان که او گفت گوش می باید گرفت"۔

(۴)

شیخ الاسلام ہرات مولانا سیف الدّین احمد شنید که ایشان به خانۂ بعضی از مقرّبانِ سُلطان حُسین مرزا به عیادت رفتند و از طعام او خورده۔ گفت: "تا مولانا عبدالرّحمٰن جامی از طعام فلان تناول کرده، ما دست از طعام اسلام شسته ایم"۔ این خبر با ایشان رسید، فرمودند: "تا مولانا سیف الدّین احمد، شیخ الاسلام شده است، ما دست از اسلام شسته ایم"۔

(۵)

شاعری مہمل گوئی پیشِ ایشان می گفت: "چون بخانۂ کعبه رسیدم، دیوانِ شعرِ خود را از برائی تیمن و تبرّک در حجرالاسود مالیدم"۔ ایشان فرمودند: "اگر در آبِ زمزم می مالیدی بهتر بودی"۔

(۶)

یکی از شیخ زاده‌های شہر کہ خالی از بلادتی نہ بود و دعوئی می کرد این غزلِ ایشان را تتبع کردہ بود ؎

بس کہ در جانِ فگار و چشمِ بیدارم توئی
ہر کہ پیدا می شود از دور پندارم توئی

و پیشِ ایشان غزلِ خود را آورد۔ بعد از ان کہ این غزلِ خود را تمام گذرانید، بر مطلعِ ایشان اعتراض کردہ گفت: "شما فرمودید ؎

ہر کہ پیدا می شود از دور پندارم توئی

شاید خری یا گاوی پیدا شود"؟ ایشان گفتند: "پندارم توئی"۔ آن شیخ زادۂ سادہ این قدر نہ دانستہ بود کہ ہمچنانکہ در کلامِ عرب لفظِ "من" در غالبِ احوال، از برائی ذوی العقول می باشد و لفظِ "ما" برائے غیر ذوی العقول، در کلامِ فارسیان نیز لفظِ "کہ" برائی ذوی العقول است و لفظِ "چہ" برائی غیر ذوی العقول است۔ پس "ہر کہ پیدا می شود" این معنی داشتہ کہ "ہر کہ از جنسِ آدمیان پیدا می شود"۔

(۷)

ایشان در شانِ مولانا ساغری این قطعہ فرمودند ؎

ساغری می گفت: "دزدان معانی بردہ اند
ہر کجا در شعرِ من معنئ رنگین دیدہ اند
دیدم اکثر شعرہایش را یکی معنی نہ داشت
راست می گفت آنکہ معنی ہاش را دزدیدہ اند

این قطعہ شہرت کرد۔ چون بر مولانا ساغری خواندند۔ پیشِ ایشان آمد۔ گلہ آغاز کرد و گفت: "خادمِ دیرینۂ این آستانم۔ شما قطعہ فرمودید کہ در تمام شہر شہرت کردہ و مردم یاد گرفتہ اند۔ ہر جا می رسم بر من می خوانند و می خندند و این قطعہ مرا رسوائی عالم ساختہ۔" ایشان فرمودند: "ما گفتہ ایم" شاعری می گفت": کاتبان و ظریفانِ شہر آن را بہ تصحیف "ساغری می گفت" ساختہ اند۔"

(۸)

روزی مولانا ولی نام کسی، نزدِ ایشان آمدہ بود۔ و او قوی نادان و سادہ لوح بود کہ الفاظِ ناموزون بر یکدیگر می بست و آن را نظم خیال می کرد و بہ قیدِ کتابت در می آورد و ہمہ جا می خواند و مُردم خندیدند۔ پس از ایشان منشور نامہ طلبید و ابرام و مبالغہ از حد گذرانید و بہ رُوحِ عزیزان سوگند داد کہ البتہ برائی من چیزی نویسید کہ بآن در میان شاعران و ظریفان مفاخرت و مباہات کنم۔ ایشان دوات و قلم و کاغذ طلبیدند۔ برائی مراعاتِ خاطرِ او این رقعہ در مجلس نوشتند کہ "خدمت مولانا ولی، فقیران را بحضورِ خود مشرّف ساخت و بہ خواندن اشعارِ دلآویزِ دل پذیرِ خود نواخت۔ پایۂ شعرش از آن بلند تر است کہ در تنگنای وزن گنجد یا کسی تواند کہ آن را بہ میزانِ طبع سنجد۔"

فصلِ ششم۔ بدیہہ گفتنِ وزراء و بدیہہ شعرا پیش ایشان

خواجہ شمس الدین محمّد صاحب دیوان کہ[۱] بعد از نظام الملک باستعداد و قابلیتِ او، وزیری کم بودہ است و لغایت، کرم پیشہ و عالی ہمّت بود و رسالۂ شمسیہ

در منطق بہ نام اوست۔ روزی در دیوانِ وزارت بر مسندِ حکومت نشستہ بود۔ یکی از فضلائی شعرا رقعۂ بدستِ او داد کہ دران رباعی در مدحِ او گفتہ بود۔ وآن رباعی این است ؎

"دریا چو محیط است، کفِ خواجہ نقط
پیوستہ بگردِ نقط میگردد در خط

پروردۂ توکہ ومہ و دون ووسط
دولت نہ دہد خدا کسی را بہ غلط"

خواجہ قلم برداشت و بے تأمل در جواب او این رُباعی نوشت و بر ظہرِ رقعۂ شاعر نوشت و مُہر کردہ بدستِ وَی داد۔ رُباعی ؎

"سی صد بَرۂ سفید چُون بیضۂ بط
کان را ز سیاہی نہ بود ہیچ نقط

از گلۂ خاصِ ما نہ از جائی غلط
چوپان بدہد بہ دستِ دارندۂ خط"

(۲)

خواجہ شمس الدّین مُحمّد را در قرا باغ تبریز چہارم ماہِ شعبان سنہ ثلث وثمانین وستمایہ، بہ حکمِ ارغون خان بہ قتل رسانیدند۔ و مُجد الدّین ہمگر، کہ فاضل و دانشمند وبی نظیرِ وقتِ خود بود و مَلِک الشعراء عراق و فارس، ومعاصر شیخ مُصلح الدّین سعدی وندیم مجلسِ سعد زنگی کہ شیخ سعدی کتابِ گلستان را بنام او نوشتہ، در مرثیۂ خواجہ شمس الدّین مُحمّد رُباعی بر بدیہہ گفتہ۔ شیخ سعدی آن را شنیدہ وبسیار گریستہ و مُجد الدّین ہمگر را بر آن شعر تحسین و تعریف کردہ۔ رُباعی ؎

در ماتمِ شمس از شفق خون بچکید
مہ چہرہ بکند و زُہرہ گیسو ببرید

شب جامہ سیاہ کرد در ماتم، و صُبح
بر زد نفسِ سرد و گریبان بدرید

وشعرائی متاخرین اتفاق دارند کہ ہیچ شاعری از متقدّمین و متاخرین، در مرثیۂ اکابر،

مثلِ این را رُباعی نہ گفتہ است اِلّا امیر شاہی سبزواری کہ در فوتِ میرزا بایسنقر این رُباعی گفتہ، والحق گوہری قیمتی سفتہ۔ و آن رُباعی این است ؎

در ماتمِ تو دہر بسی شیون کرد | لالہ ہمہ خونِ دیدہ در دامن کرد
گُل جیبِ قبائی ارغوانی بدرید | قمری نمدِ سیاہ در گردن کرد

(۳)

جلال الدّین عضد از افاضلِ شعرا است و از ساداتِ یزد است و پدرش در زمانِ دولتِ مُحمّد بن مظفّر مقدّمِ ساداتِ ولایتِ خود بود۔ روزی مُحمّد بن مظفّر بہ مکتب خانہ در آمد۔ سیّد زادۂ را دید با روئی چون ماہ و دو گیسوئی سیاہ، کہ خطّ می نوشت۔ از مُعلّم پُرسید: "این جوان چہ کس است"؟ گُفت: "پسرِ سیّد عضد یزدی است و جلال الدّین مُحمّد نام دارد۔ درین سِن بسی فضایل کسب کردہ و انواعِ شعر را بغایت نیک می داند و اصنافِ خط را بسیار خُوب می نویسد"۔ مُحمّد بن مظفّر گفت: "چیزی بہ بدیہہ بگوئی و بنویس، تا شعر و خطِ تُرا ملاحظہ و مشاہدہ کُنم"۔ او بر بدیہہ این قطعہ بگفت و نوشت و بدستش داد قطعہ ؎

چار چیز است کہ در سنگ اگر جمع شود | لعل و یاقوت شود سنگ بدان خارائی
پاکئ طینت و اصلِ گہر و استعداد | تربیت کردن مہر از فلک مینائی
با من این ہر سہ صفت ہست ہیچ در می باید | تربیت از تو کہ خورشید جہاں آرائی

مُحمّد بن مُظفّر، از لُطفِ شعر و حُسنِ خطِ او متحیّر شد، و پدرش سیّد عضد را طلبید و گُفت: "می خواہم کہ فرزندِ تو پیشِ مَن باشد، تا بہ تربیتِ او چنانکہ باید و شاید، قیام نمایم کہ عجب قابلیتی دارد۔ و اگر تربیت یابد نادرۂ زمان و عجوبۂ دوران می شود۔ و بعد از چندی او را نزدِ من آر"۔

پس ده هزار دینار صِلہ بہ وَی داد، او بہ تحصیل عُلوم اِشتغال نمود و متداولات بورزید و کسبِ فضائلِ بسیار کرد، و در فنونِ شعر ماہر شُد، برائی آلِ مُظفّر قصاید غرا بگُفت و رعایت ہائی کلّی یافت ÷

مُصنّف:- مولانا علی بنِ صفّی بنِ مُلا حُسین

اِنتخاب
از
نِگارِستان

(۱)

گویند، سلطان محمود غزنوی، در ایّامِ کودکی در باغستانِ غزنین طوف نموده، بر کنارِ چشمۂ نزول نمود۔ احمد حسن میمندی که از اقران و ملازمان بُود، همراهِ اُو می بود۔ ناگاه نظرِ سُلطان بر شخصی که در آن حوالی می گشت، اُفتاد۔ سُلطان از خواجه احمد سوال کرد:۔ "آیا این شخص چه کس است"؟ گفت: "نجّار است"۔ باز پرسید: "چه نام دارد"؟ گفت: "احمد" سُلطان پرسید: "او را اگر می شناسی"؟ گفت: "هرگز او را نه دیده ام"۔ سلطان گُفت: "از چه میگوئی که نام او احمد است و نجّاری می داند؟" گُفت: "چون سُلطان مرا آواز داد، او می خواست که جواب دهد پس معلوم شُد که احمد نام دارد و چون همواره بگرد این درخت خشک می گردید و نظارۂ آن می کرد و با خود تخیّلی می نمود، با خود گفتم که دُور نیست که نجّار باشد" سُلطان گُفت: اگر بگوئی چه خورده است کمالِ حدس باشد"۔ گفت: "عسل یا دوشاب خورده"۔ پس سُلطان آن شخص را طلب داشته۔ اوّلاً استفسار نمود که "تو این کودک را می شناسی"؟ گفت: "هرگز او را نه دیده ام"۔ پُرسید: "چه نام داری و چه کاره و چه خورده؟ گفت: "احمد نام دارم و نجّارم و امروز عسل خورده ام"۔ سُلطان را حیرت افزود۔ از خواجه احمد پرسید:۔ "از چه دانستی که عسل خورده است؟" وی عرض کرد که "همواره دهن را پاک میکرد و مگس را از حوالئ خود می راند۔ بنابرین دانستم که عسل خورده است"۔

(۲)

در حینی که شیخ ابو علی سینا در اصفهان بود، علاء الدّوله ابو جعفر ابنِ کاکویه دیلمی، والیِ آنجا، نسبت بدو، در مقامِ تعظیم و تبجیل بوده، اصنافِ رأفت و مکرمت به تقدیم رسانیدی، تا آنکه روزی کمرِ نقرهٔ زرنشان، با کارد و آویزه های مرصّع، بدو عنایت نمود۔ پس از چند روز همان را در میانِ یکی از خواصِ غلامانِ خود دید۔ علاء الدّوله حقیقت سوال کرد۔ وی گفت:

"حکیم این را به من بخشیده"۔

علاء الدّوله ازین معنی به غایت بر آشفته غلام را آزارِ بلیغ نموده حکمِ جزم به قتلِ شیخ فرمود۔ یکی هم از اصحابِ وی شیخ را خبیر گردانید۔ وی همان ساعت در زیِّ صوفیه در آمده به صوبِ رَی فرار نمود۔ چون بدان حوالی رسید، بنا بر تحصیلِ قوت به بازارِ آنجا در آمده به هر طرف می نگریست۔ ناگاه نظرش بر جوانی موزون اُفتاده۔ ملاحظه نمود که جمعی نزدِ او مجتمع گشته به استعلاج اشتغال داشتند، تا آنکه عورتی قارورهٔ در دست پیش آمد۔ جوان پرسید: "این قارورهٔ یهودی است"؟ عورت تصدیق کرد۔ بعد ازان گفت: "او امروز ماست خورده"؟ زن گفت: "چنین است" بعد ازان فرمود: "خانه های شما درین شهر در مقامِ پستی است"؟ عورت گفت: "آری"! شیخ ازان متعجب شد۔ ناگاه جوان را نظر بر وی اُفتاد۔ پس روی بدو آورده گفت: "تو ابو علی سینا نیستی که از علاء الدّوله گریخته"؟ شیخ را حیرت زیاده شد۔ جوان چون از کار و بارِ خود فراغت یافت، دستِ شیخ را گرفته بصوبِ منزل شتافت۔ بعد از شرائطِ میزبانی وطیِّ تکلّفات، شیخ از وی پرسید: "از چه دانستی که آن یهودی است"؟ جوان گفت: "در دستِ آں عورت پیراهنی دیدم و در آن پیراهن وصلهٔ یهود، لاجرم به خاطر تافت که دور نیست که این ازانِ یهود بوده باشد"۔ پس گفت: "از کجا دانستی

که ماست خورده است؟" وَی جواب داد: "آن راهم آلودهٔ ماست دیدم، بنابرین گفتم که ماست خورده." پس از پستئ خانه سوال کرد. گُفت: "چون درین شهر محلهٔ یهودان در مقام پستی ست لهذا گفتم که منازلِ شما این حال دارد." شیخ دیگر باره پُرسید: "از چه دانستی که من ابوعلی سینا ام و از علاء الدّوله گریخته ام؟" جوان گُفت: "چون صیتِ شمایل و آوازهٔ اصنافِ فضایل و کمالِ حدس و فراستِ تو، شنیده بودم، در ناصیهٔ تو شمّهٔ ازین اوصاف مشاهده نمودم، بنابرین به خاطرم گذشت که شاید که تو شیخ باشی. علاء الدّوله به اختیار از تو بجز جُدائی نمی کرد، و دُور نه باشد که از وَی فرار کرده باشی." صاحبِ صوان الحکمت گوید که شیخ به وَی گفت: "مسئولِ تو از مَن چیست تا مبذول اُفتد؟" وَی فرمود: "علاء الدّوله دستِ از تو بر نه خواهد داشت. التماسِ من آنست که چوں نزدِ وَی روی، ماجرائی که منظورِ تو شد، به عرضِ وَی رسانی و مرادِ رسلکِ ندمائش منتظم گردانی." بعد از چند روز علاء الدّوله کسان به عُذر خواهیِ نزدِ شیخ فرستاد. وَی جوان را همراه بُرده در صحبت علاء الدّوله چندان تعریفِ او کرد که در جرگهٔ ندما منسلک گردید۔

(۳)

از واقدی، صاحب سیر و اخبار، که در ایّام مامون، در سنهٔ سبع و مائتین رحلت نموده، منقول است که گفت: "من دو دوست داشتم که یکی از انجمله هاشمی بود و هر سه خود را کَنَفْسٍ واحِدَةٍ تصوّر می کردیم [حکمت:-

حکیمی را پُرسیدند: "اصدقا کیستند؟" گُفت: "نفسی واحد در ابدانِ متفرقه" ؎

بسی دوستان را بود جان یکے | چو باران، که باشد در اجزائی مبغ

و ناظر باین معنی مضمونِ شعر مولانا جامی ؎

مَن کیم؟ لیلیٰ و لیلیٰ کیست؟ مَن		مادو رُوحیم، آمده در یک بدن

نکته :- مردم به دوست در همه حال محتاج اند۔ در رفاهیت، بنابر استلذاذ به حضورِ ایشان، و موانست، و در هنگامِ شدّت بنابر اِمداد و معاونت ؎

مرد را دوستانِ صاحبدل		زیورِ دین و زینتِ دُنیاست]

اَلقصّہ:- در حینی که افلاسِ من درجۂ کمال داشت و در آن عیدی که نزدیک ما آمده بود، مادرِ فرزندان با من گُفت، "ما، در شدّتِ فقر می توانیم صبر کرد ولیکن دلِ من تحمّل بینوائی اطفال نه دارد، چه ابنائی جنس ایشان درین عید، اثوابِ مُلوّن خواهند پوشید و این بیچارگان با جامه هائی دریده خواهند بود۔ اگر می توانی تدبیری کُن تا مقرّی به دست آوری، و در وجہِ مصالحِ جگر گوشه گان، مصروف داری۔" وی گوید که سخنِ او در من تاثیر کرد و دو کلمه به دوستِ هاشمی نوشتم و ایمائی احتیاج کردم ؎

بے نوائیم و عید می آید

چوں رقعه بدو رسید، کیسۂ سر به مُهر، نزدِ من فرستاد و آورنده گفت: "درین هزار درم است" من آن کیسه را هنوز اتفاقاً نگشوده بودم که از دوستِ دیگر به هُمان مضمون رقعۂ رسید ؎

شُد مُدّتی که خستۂ تیغ تجبّرم		گر هیچ ممکن است، مرا مرهمی فرست

آں کیسه را همچنان سر به مُهر نزدِ او فرستادم۔ از شرمندگیٔ فرزندان به خانه نه رفته آن شب در مسجد بسر بردم۔ روزِ دیگر دوست هاشمی، کیسه را همچنان سر به مُهر پیشِ من آورده گفت: "بگوی که وجهی راکه دیروز برائی تو فرستادم چه کردی"؟ مَن صورتِ واقعه را درمیان نهادم۔ وَی گفت: چون نوشتۂ تُو به مَن رسید، با آنکه غیر ازین هیچ نه داشتم، مُروّت تقاضائی آن نمی کرد که آن وجه را بالتمام نزدِ تو نه فرستم، و چون مرا نیز اخراجاتِ ضروری

واقع بود، تدبیری جز این نه داشتم که نزدِ فلان، که دوستِ من و تو است، فرستم، و چیزی ازو اِلتماس کُنم - چون نزدِ او ارسال داشتم، او همین کیسه را سر به مُهر نزدِ من فرستاد ؎

بسیار بوده است که مردانه رهِ وفا | پا بر سرِ محافظتِ سیم و زر نهاد
لاجرم در تعجب افتاده پیش تو آمدم که حقیقتِ استکشاف نمایم ؎
مشرق و مغرب همه پر همدم است | لیک ازان گونه که باید، کم است
دیدۂ بد دُور ازان ارجمند | کو شود اندر سرِ یارانِ سپند

واقدی گوید: "بعد ازان، آن دوستِ دیگر را طلب داشته بعدِ اخراج یکصد درم که در وجه اطفال مقرر شد، آن مبلغ را باثلاث تقسیم کردیم"+

(۴۴)

آورده اند که مهدی، روزی در شکار، از اعوان و انصار باز مانده، تشنه و گرسنه به خانۂ اعرابی رسید، و از کمالِ بے تابی از عرب نان و آب طلبید - وی قدری گاؤرس و ظرفی شیر پیش مهدی آورده نهاد - آن را یکبار بخورده پرسید: "دیگر چه داری؟" اعرابی کوزۂ شرابی که داشت حاضر کرد - مهدی جُرعۂ ازان آشامیده گُفت: هیچ می دانی که من چه کسم؟" گُفت: "لا واللہ!" فرمود: "من یکی از نزدیکانِ خلیفه ام" اعرابی گُفت: مرحباً بِکَ اهلاً و سهلاً" چُون جُرعۂ دیگر درکشید، گُفت: "مرا می شناسی؟" گُفت: "شُما فرمودید که یکی از مقربانِ خلیفه ام" گفت: "خیر! یکی از اُمرائی خلیفه ام" اعرابی باز شرطِ تحیت بجا آورد - چون پیالۂ سیُم خورد، گفت: هیچ پی بُردۂ که من کیستم؟" اعرابی گفت: "شما فرمودید که من از اُمرائی خلیفه ام" مهدی گُفت: "من اینها نیستم بلکه پادشاهِ روئی زمینم" عرب فی الفور شراب را از پیش برداشت -

وَی پُرسید: "چرا چنیں کردی؟" گفت: "می ترسم کہ اگر قدحِ دیگر بیاشامی، دعوئ نبوّت بلکہ بالاتر، فرمائی" ـ مہدی در خندہ شُد ¤

مقارنِ آن حال، جوق جوق ملازمانش از اطراف و جوانب جمع آمدند ـ اعرابی ازان جُرأت ترسید ـ و مہدی او را بہ عواطفِ خود اطمینان داد و بہ خلعت و نجرجی خوشحال گردانید ـ اعرابی ازان اِنعام و اکرام مسرّت تمام یافتہ گفت: "اَشْھَدُ انکَ صادِقٌ وَلَو ادّعیتَ الرّابعۃَ والخامِسَۃ (یعنی گواہی می دہم کہ تو راست می گوئی اگرچہ دعوئ مرتبۂ چہارم را کہ نبوّت است و پنجم را کہ اُلوہیّت است، نیز می کردی)" ¤

(۵)

آوردہ اند کہ در زمانِ مہدی بن جعفر، شخصی حکم بن حاکم نام[۱]، کہ سابقاً در دیوانِ ابومسلم بہ امر کتابت مشغول بودی، خروج کرد ـ چون کراہیّتِ دیدار داشت، و مع ہذا در یکی از حرُوب، زخمی قبیح بر روئ او آمدہ بود، بنابرین بُرقعی فرومی گذاشت و بہ "برقعی" معروف شدہ بود ـ

آن روئ را بہ ہر کس منمائی اللہ اللہ   یا برقعی برافگن یا پردۂ فرو ہل

امّا اعتقادِ آن سرحلقۂ اربابِ فساد آن بود کہ حضرتِ حق سُبحانہ تعالیٰ در جسمِ آدم علیہ السلام حلول نمودہ، لاجرم مسجودِ ملایک گشتہ، و ابلیس بنابر مخالفت، مردود شُدہ و ہمچنیں بہ صُورِ انبیاء و حکماء متمثّل گردیدہ، تا نوبت بہ ابومُسلم و حالا آن کیفیت بہ من منتقل شُد ـ

القصّہ، آن ضالِ مضلّ، خلق را اضلال نمودہ، بہ پرستارئ خود دعوت می کرد،

---

[۱] صوابش ہاشم بن حکیم است بہ حکیم برقعی یا المقنع اِشتہار دارد

(تعالیٰ شانہٗ عما یقولون) — و آن مردود، در مرو آغاز دعوت کرد۔ چون در سحر و سیمیائی قرینہ و ہمتا بود، عامہ را بدان قریب دادہ، جمعی کثیر در ظلالِ شقاوت مآلِ آن ملعونِ ضال، مجتمع شدند۔ و ازان جا، بہ ماوراءالنہر شتافتہ، از چاہِ نخشب بشکلِ ماہ صورتِ منوّری، کہ در دو فرسنگ پرتو انداختی، بیرون می آورد۔ حکیم سوزنی بدیں معنی ایماء می نمود ؎

سود افتادہ خیرہ سری را، ہم از خری
تا آفتاب و ماہ بر آرد، ز چاہِ کش
دعویٰ کند خدائی و مر، ہیچ خلق را
نتوان کہ دست گیرد از جُوع و از عطش

و آن صورت، موجبِ ازدیادِ فسادِ اعتقادِ آن گمراہان شدہ، روز بروز کارِ آن نابکار، بالا می گرفت، تا چند حصن حصین آنجا بدست آوردہ، ندائی۔ "انا ولا غیری" در می داد۔ تا آنکہ مہدی عباسی، مُسیّب ابن زُہیر را بہ دفعِ او فرستاد۔ و مُسیّب کار برو تنگ گرفت۔ برقعی، چون دانست کہ ازان ورطہ نخواہد جست و ازان مہلکہ نمی تواند رست، بنابرین در شہور سنہ ستّ و ستین و مأتہ، اتباعِ خود را در شراب زہر دادہ، خود در خُم تیزابی نشست و اجزائی اعضائی ناپاکش، بہ تحلیل رفتہ، بغیر از موئی سر ہیچ اثری نماند۔ واللہ اکبر! ؎

بس رنگ بوالعجب کہ درین نیلگوں خُم است

اِنتخاب
از
تاریخِ حسن
(باب دھم)
در بیانِ سلاطینِ کشمیر

امیر تیمور در اوایل ۷۷۱ھ در شہرِ بلخ افسر جہانبانی بر سر دادہ در تزایدِ جاہ و حشمت، و ترقئ جیش و مملکت پرداخت و بہ مددگارئ حضرتِ باری، طبل جہانداری نواخت، برائ تسخیرِ ممالک و امصار، لوائ عزیمت افراخت، و سرہائ سروران و سرکشان، در خاک و خون انداخت۔ و ہمائ نصرت و فیروزی ہمیشہ ہم عنانِ او بود..... و ہر جا کہ تاخت، شاہانِ عالی شان را مغلوب ساخت۔ اولاً بلاد و امصارِ خراسان و افغانستان بہ یورشِ سہل و آسان، زیرِ فرمان در آورد۔ آنگاہ یکرانِ عزیمت را، بہ تسخیرِ عراق و فارس و آذربایجان جولان دادہ، مظفّر و منصور، بجانبِ توران نہضت فرمود و تا مدّتِ مدید، در حدودِ ترکستان، محارباتِ شدید، با سرفرازانِ نزدیک و بعید، پدید آوردہ، رایاتِ عالیات را، بہ عزمِ تسخیرِ ہندوستان اہتزاز داد۔ و در ۸۰۰ھ مطابق ۱۳۹۸ء بر ساحلِ دریائ نیلاب، کہ الحال بہ اٹک معروف است، خیامِ دولت افراشت، و در انجا عرضداشتِ سلطان سکندر، شہریارِ کشمیر، بہ خصوصِ اقبال بامتثال حکم اشرف و انقیاد امر و ایجاب سکّہ و خطبۂ اقدس بہ نظرِ اشرف حضورِ صاحب قرآن مشرف گشت۔

جم جاہ، از افعالِ شایستہ و اطوارِ بایستۂ سُلطان سکندر دِل خوش شدہ، یک زنجیرِ فیل و تمغائی شاہی مصحوبِ بوقیا و فولاد، ارمغان فرستادہ اظہارِ تودّد و خوشنودی ساخت۔ سُلطان سکندر، بادائی شکریۂ آن، تحایف و نفائسِ فراوان مصحوبِ مولانا نورالدّین، بہ جنابِ صاحبقران اِرسال کردہ، التماسِ حصُولِ شرفِ پابوسِ خدمت نمود۔ صاحبقران، سفیرانِ خود را راہی ساختہ و گُفت کہ "وقتی کہ رایتِ عزیمت، از ہندوستان بجانب پنجاب مراجعت فرماید، سِکندر شاہ درانجا بملازمت مشرّف گردد۔" آنگاہ صاحبقران از نیلاب بہ جانبِ پنجاب نہضت کردہ، بہ تسخیرِ بلاد و اطراف کامیاب گشتہ، در دہلی رسید۔ سُلطان محمّد تغلق با جمعیّتِ سپاہ و لشکرِ خود، با مقابلتِ اُو رایتِ محاربت افراشتہ، بعد حرب و ضربِ شدید مغلوب و مہزوم گردید۔ و تیمور شاہ، بر تختِ دہلی جلوس کردہ، سکّہ و خطبہ جاری ساخت.... آنگاہ بجانبِ دکھن ایلغار فرمودہ...... پس بجانبِ سمرقند عنانِ عزیمت معطوف داشت

...... ازانجا در وزیرہ آباد خیام دولت افراشت...... آنگاہ بجانب جموں عسکرِ ظفر پیکر تعئین ساختہ، جان نثارانِ درگاہ، راجۂ آنجا را اسیر کردہ بہ حضور گذرانیدند۔ و بادشاہ، بوفورِ مرحمت، مُلکِ خودش بازدادہ، باجگزار نمود۔ و درانجا بوقیا و فولاد و زین الدّین، کہ بہ سہمِ رسالت، جانبِ کشمیر رفتہ بودند، و احکامِ واجب الاذعان، بنام شاہ سکندر والیٔ آنجا، بردہ بودند، با ایلچیانِ اوٗ با ردوئی اعلیٰ رسیدند، و عرضہ داشتند کہ سُلطان سکندر، احرامِ بندگی بستہ، روئی نیاز بہ قبلۂ اقبال آوردہ، بموضعِ چٹیان رسیدہ۔ ازان مرحلہ، مولانا نُورالدّین کہ از جانب او بہ رسالت آمدہ بود، با او پیوست، و تقریر کرد کہ اُمرائی دیوانِ اعلےٰ مُقرّر فرمودند کہ سی ہزار اسپ، و صد ہزار دُرست کہ ہر یک بہ وزنِ دو نیم مثقال باشد والیٔ کشمیر از ولایتِ خود سرانجام نماید۔ بجہتِ امتثالِ آن امر، سُلطان بازگشت رفت تاکہ

بعد از اتمامِ آن مُہم، دیگر بارہ متوجہ شود و از پابوسِ حضور فائز گردد۔ چُون این معنی بہ سمع اعلیٰ رسید، بادشاہ آن را پسندیدہ فرمود کہ شاہ سکندر را تکلیفِ مالا یطاق کردند و زیادہ از اندازۂ وسعتِ ولایت او طلب داشتند۔ بہ نورِ عقل، کہ چراغی است رخشان، روشن و ہویدا است کہ از مملکتی، مبلغی مطالبہ باید نمود کہ در خورۂ وسعت و قسمتِ آن باشد تا شرائطِ نصفت و عدالت مرعی ماند۔ در سولان، صدقِ خدمت گذارئ شاہ سکندر، بعرض رسانیدند۔ پادشاہ، زین الدّین را حکم داد، کہ سلطان سکندر را بگوبید کہ بہ وجہی تردّد نہ نماید و تا تاریخ سیزدہم ماہِ رجب ۸۰۱ھ، خود را بہ لبِ آبِ سندھ برساند۔

بعد ازان، پادشاہ بر ساحلِ چناب، اکثر مرزبانانِ ہندوستان، کہ ہمعنانِ موکب نصرت بودند، رخصت کردہ بمساکن و ماوائ خود ہا در گذشتند۔ پس ازان، از دریائی چناب عبور کردہ، بسیاری از افواجِ شاہی، غرقِ لجۂ تباہی گشتند۔ ازانجا بجانبِ اٹک لوائی عزیمت افراشت۔ شاہ سکندر بہ مجرّدِ ورودِ فرمان، احرامِ ملازمت بستہ، در بارہ مولہ رسید۔ ازانجا خبر شنید کہ صاحبقران، بر جناحِ تعجیل، از آبِ سندھ عبور کردہ، بجانبِ سمرقند متوجہ گشت۔ پس ایلچیانِ کاردان، بہ ہمراہئ فرزندِ خود، شاہی خان، با تحایف و ہدایائ شایان، بہ خدمتِ اشرف فرستاد و خود با خیر و سعادت معاودت فرمود۔ شاہی خان در سمرقند بملازمت رسید۔ از پیش گاہِ والا تا ہفت سال رخصتِ معاودت نیافت۔ و در ۸۰۷ھ در موسمِ سرما، شاہِ والا بہ جانبِ چین و خطا رایتِ جہانگیری افراشت۔ و در عرضِ راہ، حرمِ محترمہ را رخصتِ انصراف، بہ سمرقند بخشید، و چند روز متواتر، در شُربِ شراب، ارتکاب کردہ، اشتہائی طعامش باطل شُد و مزاج متغیر گشت، و تبِ محرقہ اشتداد یافت و مخالفِ اجلش تاختت آوردہ، ناساختہ ماند و ساختہ ہم ناساختہ ساخت۔ چترِ اقبال از سرش انداختہ، سلطنت و

مملکتش باخته شد۔

بعدِ انتقالِ صاحبقران، شاہی خان در سنہ ۸۰۸ھ از سمرقند مراجعت کردہ بہ قدمبوسِ پدرِ بزرگوار فائز گشت۔ سلطان، در عدل و رأفت و احسان و جود و سخاوت و امتنان و رفعِ بدعات و ترقیٔ اسلام، مدتِ بیست و چہار سال و نہ ماہ و شش روز بسر بردہ، بآثارِ تبِ محرقہ علیل گشت۔ و پسرانِ خود، میر خان و شاہی خان و محمد خان بہ حضور طلبیدہ، بہ وفاق و اتحاد وصیت نمود۔ پسرِ بزرگ خود، میر خان را بہ علی شاہ خطاب دادہ، بہ سلطنت بر داشت۔ بتاریخِ ۲۲ ماہ محرم سنہ ۸۳۰ھ از عالمِ فانی، بملکِ جاودانی بشتافت و در احاطۂ مندر ٹوکی شری[۱] سمتِ شمال مدفون شد۔ "فوتِ سکندر" [۸۳۰ھ] تاریخ است۔ شعرا و فصحا، بہ مرثیات و تواریخ، دادِ سخنوری دادند۔ صاحبِ بہارستانِ شاہی، وفاتِ سلطان در سنہ ۸۱۶ھ می نویسد۔ واللہ اعلم بالصواب۔

سلطان علیشاہ در سنہ ۸۲۰ھ مطابق سنہ ۱۴۲۳ء، برادرنگِ جہانبانی، الحکمرانی بنشست و ملک سیف الدین را رتبۂ وزارت بخشید ...... ہم دران زمان، والیِ کاشغر، با فوجِ گران، یورش کردہ ہر دو تبت را قبضہ نمود۔ سلطان از روئی عدمِ استقامتِ خود، بہ تغافل گذرانید۔ و بعدِ مدتِ پنج سال، سیف الدین بہ عالمِ جاودانی بگذشت۔ مردی عاقل و فاضل و دانا بود۔ از اصابتِ رائی و حدتِ ذہنِ او نقلہا می آرند۔ میگویند کہ وقتی کہ دو مادیان، از دو مالک، بہ ییلاق رفتہ بودند در انجا ہر دو زائیدند، و کرۂ یک مادی سقط شدہ، و بچۂ دوم از ہر دو مادیان شیر می نوشید۔ عاقبت، بہ نسبتِ آں کرہ، ہر دو مالک متنازع شدہ۔ مرافعہ بطول انجامید و کسی فیصلۂ آں نتوانست کرد۔ عاقبت مثلِ مقدمہ بہ ملک سیف الدین گذرانیدند و ملک، آن ہر دو مادیان، بر ساحلِ دریائی بہت استادہ کردہ، کرہ بر ساحلِ دیگر فرستاد۔

[۱] کہ حالا بہ ڈومٹ مشہور است۔

چونکه مادرِ اصلی بجانب بچۂ خود نگاه کرد، بموجب شفقتِ ذاتیہ، خود را بہ دریا انداختہ، از دریا عبور کرد۔ و مادرِ دیگر بوجہی، اضطراب نہ نمود۔ پس کُرّہ بہ مالکِ آن مادی بخشید۔

نقل است کہ گاذری بود مفلس، از روئی افلاسِ خود، خیالی بہ خاطر آورد کہ در خانۂ خود شبانہ نقبی دادہ، فردا غوغا می کُنم کہ دزدان کالائی مردمان بردند، آنگاہ پوشاکِ مردمان فروختہ، بضاعتی حاصل کُنم۔ شبانہ در خانۂ خود نقب کندن گرفت، و پاسبان او را دزد پنداشتہ، اسیر کرد۔ و گاذر دست بہ گریبان پاسبان انداختہ، غوغا برداشت و پاسبان را زدو کوب نمود۔ فردا مقدمہ بہ مَلِک سیف الدّین افتاد۔ مَلِک "مُدّتی در تحقیقاتِ آن تامل نمودہ، فرقِ حق و باطل نہ توانست کرد۔ یک روز خدمت گارِ خود را تعلیم فرمود۔ وی خود را مُردہ ساخت و زوجۂ او مُویہ کنان پیشِ مَلِک آمدہ از مُردنِ شوہرِ خود خبر داد۔ مَلِک او را کفن پوشانیدہ در تابوت نہاد، و گاذر و پاسبان را از حبس کشیدہ فرمان داد کہ این میت در پانہور رسانیدہ بہ وطن گاہِ خود مدفون سازند۔ ہر دو کس درمیانِ برف و گل آن میت را بدوش گرفتہ، افتان و خیزان بہ راہ می رفتند۔ پاسبان بہ گاذر گفت "ناحق مرا خود را گرفتار کردی۔ نمی دانم کہ تُرا در نقب دادن چہ غرض بود؟" گاذر گفت: "من پوشاک مردمان بہ بہانۂ دزدان می خوردم، تو مرا ناحق گرفتار کردی!" میت از تابوت برخاست کہ "من بہ برکتِ راست گفتاریٔ شما زندہ شدم"۔ پس باز گشت بہ شہر آمدند و گاذر را سزا دادند۔

بہر حال سیف الدّین مردی عاقل و مُنصف مزاج بود۔ چہل سال در وزارت گذرانید۔ بعدِ انتقالِ او شاہی خان رُتبۂ وزارت یافت۔ در معدلت و نصفت، خلقِ خدا را

دِل خوش ساخت۔ علی شاہ مدّتِ شش سال و نُہ ماہ در حکومت بسر بردہ، عزیمتِ طوافِ حرمینِ الشریفین بہ خاطر آورد۔ و برادرِ خود شاہی خان ملقب بہ زین العابدین کہ از عنفوانِ جوانی آثارِ بلاغت و شجاعت و سعادت و حفاظت، از ناصیۂ او لایح بود، بر مسندِ ایالت مستقل داشت، و خود از راہِ جموّں با خیل و خدم و جاہ و حشم، بہ صوبِ حجاز متوجہ گشت۔ و محمّد خان را بابتِ اطاعت و فرمان برداری او، اندرز ہا نمود۔ چون در جموّں رسید، راجۂ آنجا کہ پدرِ منکوحۂ او بود، او را از ترکِ سلطنت شُنعت کردہ از خواہشِ حج باز داشت، و لشکری از خودش ہمراہ داد و بہ راہِ پھکلی باز گشت روانہ ساخت۔ زین العابدین باستماعِ این خبر کینہ ورشدہ، سامانِ جیش و عسکر، از تیغ و خنجر آراستہ بہ مدافعۂ اُو شتافت۔ و بہ مقامِ اُوری دو جیشِ پُرطیش، باہم دیگر صفوفِ محاربہ و مقاتلہ آراستہ، بجدال و قتال، با افسرانِ سرکش بی سر کردند۔ عاقبت، زین العابدین ہزیمت خوردہ در سیالکوٹ رفت و علی شاہ بارِ دیگر بر تخت جلوس نمود۔

چون در ایّامِ جسرت خانِ گکھر کہ در سمرقند از بندِ صاحبقران گریختہ آمدہ در پنجاب تسلّطی تمام حاصل کردہ بود، زین العابدین بہ او پناہ بردہ، بہ مساعدتِ او لشکری انبوہ فراہم کردہ بہ کشمیر آمد۔ علی شاہ، با لشکرِ بیکران، از کشمیر ایلغار کردہ باہمدیگر بہ جنگ پیوستند، و علی شاہ مغلوب گشتہ در دستِ جسرت خان اسیر اُفتاد، و زین العابدین مظفر و منصور بہ جانبِ کشمیر نہضت فرمود و مردم شہر کہ ہوا خواہِ او بودند، خوشحال شدند۔

سُلطان زینُ العابدین:

در ۸۲۷ھ مطابق ۱۴۸۰ء بکرمی بر سرِ جہانداری جلوس نمود "سایۂ الطافِ خدائی واہب" تاریخِ جلوس اوست

به حُسنِ استعدادِ خود، و ربطِ اطرافِ مملکت ساعی گشته، سرکشان را طاقتِ مخالفت نگذاشت۔ و در رعیت پروری عَلمِ نیک نامی افراشت۔ و برادرِ صغیرِ خود محمد خان را عهدهٔ وکالت و نیابت بخشیده، مهماتِ جزوی و کلّی باُو رجوع نمود۔ و خود تشخیصِ قضایا می کرد۔ هلمت رینه و احمد رینه، که از قومِ چیندران بودند، بر عهدهٔ سپه سالاری مقرّر ساخت۔ و ملک مسعود ٹھاکور را خطابِ مدارالمهامی داد۔ رسوماتِ بد، که از سابقه مانده بودند، کلّاً برانداخت و نرخ نویسی دور کرد۔ و قواعد و ضوابط، بر تختہ ہائی مس کنده، در شهر و دِه مروّج ساخت تاکه رسومِ ظلم از مُلک برافتاد۔ جُرمانه و مصادرات که شقداران از رعایا می گرفتند، برطرف نمود، و حُکمِ عام کرد که سوداگران، مالِ تجارت، به اندک نفعی فروخت سازند و غبنِ فاحش، در سودا، نه نمایند۔ و محبوسانِ عهدِ سلاطینِ سابقه، آزاد ساخت۔ و هر ولایت که فتح می کرد، مالِ غنیمت آنجا بر عساکر قسمت کرده می داد و بدستورِ مُلکِ محروسهٔ خود، به رعایائی آنجا، خراجِ شش یکی مُقرّر می ساخت۔ سرکشان و فتنه گران را گوشمالی داده، از مرتبهٔ اعلیٰ بدرجه ادنیٰ می رسانید و مساکین و فقراء را نوازش کرده بدرجهٔ اوسط نگاه می داشت تاکه باغی نه شوند۔ عوراتِ بیگانه را به نظرِ خواهر و مادر و دختر می دید، و بر روئی نامحرمان نگاه نمی کرد و در مالِ غیر به نظرِ خیانت نمی دید۔ گز و جریب و پیمانه و اوزان افزون ساخت۔ گویند کانِ مس یافته بود و وجهِ خرجِ خود، از آمدنیٔ کانِ مذکور، صرف می کرد۔

هنگامِ غضب، مُجرم را سیاست نمی کرد، .... باوجودِ کثرتِ شوکت، به وضعِ حقیر می رفت و در جمعِ دفائن و خزائن راغب نه بود۔ فراست و حدّتِ ذهن بمنزلهٔ داشت که مقدماتِ مُشکل را بدیهه فیصله می ساخت۔ چنانچه در عهدِ او

زنی از روئی عناد کہ با انباغِ خود[1] می داشت، و بہ ہیچ حیلہ او را ضائع نمی توانست کرد، شبی پسرِ صغیرِ خود را بکُشت و صباح، تہمتِ خونِ پسر، بر انباغِ خود کردہ، بہ داد خواہی، نزدِ سُلطان رفت۔ سُلطان آن قضیہ را بہ دانایانِ درگاہ سُپرد۔ چون آنہا از تشخیصِ معاملہ عاجز آمدند، سُلطان، آن عورتِ ملزمہ را در خلوت طلبیدہ پُرسید: "اگر این پسر از دستِ تو کُشتہ شدہ است، بہ من راست بگو تا بر تو عفو کنم، و الّا، ترا بہ سیاست رسانم۔" وی جواب داد۔ "من از کشتنِ این کودک، بے خبر ہستم، ہر چہ خواہند حُکم فرمایند۔" سُلطان گُفت: "اگر از تو این فعل صادر نہ شدہ است، بیا! برہنہ شو، و بہ حضورِ مردم، در خانۂ خود برو!" آن عورت گفت: "مرا ہزار بار کُشتن بہتر است لیکن این امرِ دشوار، اصلاً نتوانم کرد۔" آنگاہ سُلطان، آن زنِ مُدّعی طلبیدہ، در خلوت از وی پُرسید: "اگر تو راست می گوئی، بہ حضورِ مردم برہنہ شو!" آن زن فی الحال این سخن منظور کردہ، خواست، کہ برہنہ شود۔ سُلطان مانعِ این امر گشتہ فرمود، کہ جُرم این کار از وست۔ فی الحال او را زیرِ تازیانہ گرفتند تا کہ بر فعلِ خود اقرار نمودہ بہ سیاست رسید۔

سُلطان در مُلکِ خود مشتہر ساخت کہ مالِ مسروقۂ دزدان را، رئیسانِ قریات تاوان دہند۔ بایں تقریب رسمِ دُزدی از قلمروِ او بر اُفتاد۔ و طائفہ گورچیان، کہ قدیم کوکہ ہائ سُلطان بودند، بہ تسلّط و تغلّب، خلل اندازِ اُمورِ سلطنت شدند و سُلطان از مخالفتِ آنہا ستوہ آمدہ، بہ لطائف الحیل آن گروہِ بد نہاد را، در نوشہرہ بہ قتل رسانید ؎ بیت

سرکشی با بادشاہان عاقبت محمود نیست | سنگ بر افلاک دادن روئی خود بشکستن است

[1] ہرگاہ دو زن در عقدِ نکاحِ یک مرد باشند نسبت آنہا با ہمدیگر انباغ گویند و عربی آن را ضرہ نامند و بہ کشمیری "سن"

محلۂ نوشہرہ، بہ کثرتِ عمارات و اسواق و دکاکین، از خود احداث نمود و در انجا طرحِ دولت خانہ انداختہ، پایۂ تختِ خود مقرر ساخت۔ و برائی نشست گاہِ خود، والا منظری، دوازدہ طبقہ بلند، افراشت کہ در ضمنِ ہر طبقہ، پنجاہ حجرہ بود۔ در میانِ ہر یک حجرہ، پانصد مردم جلوس می کردند و از طاق و رواق و ایوان و غرفہ ہا، اعجوبۂ صنعتِ روزگار بود۔ نام آن زینہ ڈب می گفتند و بہ السنۂ عوام راندوان یعنی خانۂ بادشاہ مشہور بود۔ از سندر لار نہر آبی بصرفِ زرِ کثیر آوردہ، در صحنِ آن قصر، جاری ساخت۔ پس در فساد و بغاوتِ چکان بعضی متمردان آتش کشیدند و تا یک سال بُنیاد آن می سوخت۔

بعدِ تشیید مبانیٔ سلطنت، بہ تسخیرِ ممالکِ تبت کہ در عہدِ علی شاہ، والیٔ کاشغر آن را قبضہ کردہ بود، لوائی عزیمت افراشت۔ و با جمیعتِ یکصد ہزار پیادہ و پنجاہ ہزار سوار، از راہِ لار یلغار کردہ، بہ مقام شی زی، در مضافاتِ تبت و اتفاقِ محاربت اُفتاد۔ والیٔ کاشغر با لشکرِ انبوہ، از کوہِ قراقرم عبور کردہ، بہ جنگ پیوستند و بسیاری از سرداران سرکش بی سر شدند۔ و فوجِ سُلطان، اگرچہ از گروہِ مخالف کمتر بود، لیکن بہ اِعانتِ غیبی غنیم، مغلوب و مہزوم گشت و سُلطان، رایتِ نصرت افراختہ، ہر دو تبت در قبضۂ اقتدارِ خود در آورد۔

در سالِ دوّم، بہ اِتّفاقِ جسرت خان گہکر نواحیِ پنجاب را مضربِ خیام ساختہ، محروسۂ از پشاور تا دریائی ستلج ضبط و ربط نمود، و بہ عبورِ دریائے ستلج با بادشاہِ دہلی صفوفِ محاربہ آراستہ بہ جنگ پیوستند۔ و بعدِ حرب و ضرب شدید معرکہ بہ صُلح انجامیدہ۔ موجب قرار دادِ سُلطان شہاب الدّین تا حدودِ سرہند، سُلطان زین العابدین متصرف گشت۔ و بعدِ بند و بستِ ممالکِ پنجاب، بجانبِ

کشمیر معاودت کردہ بہ جمعیّتِ خاطر و فراغتِ دِل، در بسطِ بساطِ معدلت و آبادیِ مملکت پرداخت۔ و اُمراء و سرداران لشکر را باقطاع و نوازشہا نواخت، و سایرِ مبارزان و دلاوران عسکر را بانعام و اکرام دِل خوش ساخت۔

در عہدِ وی کافۂ انام، از خواص و عوام، اہلِ ہنود و اسلام، اوقاتِ خود بہ امنیت و رفاہیّت می گذرانیدند۔ و فراخیٔ معیشت و جمعیّتِ خاطر و وُسعتِ ماکولات و ارزانیٔ غلات در عہد وی چندان بود کہ تشریحِ آن بہ تطویل انجامد۔ و در معماریٔ ملک و آبادیٔ رعایا، مساعیٔ جمیلہ بکار بردہ، اکثر قریاتِ معطّلہ و اراضیٔ غیر مزروعہ، کہ بہ استیلائی ذوالجو خراب و ویران شدہ بود، بہ سعیٔ تمام آباد ساخت۔ و در عہدِ اُو، جا بہ جا سد بندی ہا و مرمّتِ آبجو ہا و تعمیر پُل ہا بہ عمل آمدہ، ہیچ زمینی بی آب و زراعت نہ ماند و بسیار زمین ہا آباد کردہ وقفِ محتاجان ساخت۔ از آن جملہ ہفت مقام بنام خود موسوم کرد: زینہ گیر در کامراج، زینہ پور در حصّہ مراج، زینہ کوٹ، پرگنۂ سایر المواضع پائین، زینہ ڈب در نوشہرہ مشہور بہ رانہ وان۔ زینہ کدل، زینہ بانار از زینہ کدل تا نایدکدل و زینہ ڈب در تال اولر۔

سُلطان، اوقاتِ عزیزِ خود، اکثر در سیر و سیاحتِ اطرافِ دہات و پرگنات، و سیر و شکار در حدودِ کوہسارہا و تالاب ہا بسر می بُرد۔ ہر جا کہ موضعی خوش، و ہوای دِل کش می یافت، در آنجا طرحِ باغات و عمارات انداختہ، بہ عیش و عشرت اشتغال می داشت۔ خصوصاً در زینہ گیر باغی وسیع، کہ فسحتِ آن دو میل مُربّع بود بہ اشجار و گلزار و انہار آراستہ، بر چہار گوشۂ آن، عماراتِ عالیہ افراشتہ، از اعجوبۂ روزگار نمود۔ و حوالیٔ آن، عماراتِ اُمراء و ارکین برُتبتِ گلزار و انہار معمور بُود۔

ونالۂ بهرو به کمال مشقت از مجرائی اصلی مسدود کرده، انهارِ آن در تمامئ میدانِ زینہ گیر به هر سو جاری ساخت و مزروعات و محصولاتِ آن، به علماء و فضلا در اقطاع بخشید۔ و در تحفیر آبجو و تسدید نالۂ بهرو لکها روپیه صرف نمود۔ تاریخ ع

چو شد تحفیر آن جوئی گرامی | خرد تاریخ گفتا "جوئی خرم"
۸۵۹ھ

هم دران زمان پانڈو چک که رئیس سر غنۂ قوم چکانِ تره گام بود، با قوم و تبارِ خود درانجا سکونت می داشت۔ چون زینه شاه باغاتِ زینہ گیر معمور ساخت و اکثر اوقات درانجا می گذرانید، پانڈو چک از روئی بدکیشی و کوتاه اندیشی خیالِ کج به خاطر آورد که به سبب آمد و رفت بادشاه، به نسبتِ طایفه ما تصدیع خواهد رسید، بنابه آن، با معاونانِ خود اتفاق کرده، شبانه عماراتِ شاهی را آتش کشیده خاکستر نمود۔ زینه شاه باستماع این واقعه لشکر کشیده، موضع تره گام را با آتشِ پاداش مشتعل ساخته، ویران گردانید و پانڈو چک با قوم و تبارِ خود به طرف دارود گریخته رفت و سلطان عماراتِ منهدمه را باز تعمیر ساخت۔ پانڈو چک فرصت یافته، آن عمارات ها را نه آتش کشیده، فرار اختیار نمود۔ بعد ازان سلطان مردمانِ دارود را استمالت و مدارا نموده، مطیع ساخت۔ آنها پانڈو چک را با قوم و تبارِ خود گرفتار کرده، در پیش گاهِ سلطان رسانیدند و پانڈو چک را به ضربِ تازیانه، هلاک کردند و اخوان و انصارِ او از تیغ گذرانیدند۔ و زنان و طفلانِ آنها در موضع هرل به گنۂ دُتر فرستاد۔ چون طفلانِ آنها خورد سال بودند، به عنفوانِ جوانی رسیده، با طائفه نیایکان، که سرخیلِ مردمانِ آن طرف صاحب ثروت و جودت بودند، سلسلۂ قرابت و خویشاوندی مستحکم کرده، در موضع تره گام باز سکونت اختیار کردند۔ ازان جمله حُسین چک

بنِ پانڈوچک کہ بعدِ وفاتِ پدر متولّد شدہ بود، از پیش گاہِ سُلطان بہ عطوفت ومکرمت ممتاز گشت۔

و سُلطان، اکثر اوقات در سیرِ تالاب اولر لبسر می بُرد۔ درمیانِ تالاب ...... سفینۂ فراخ نصب کردہ بالائی آں سنگ وخاک انباشتۂ جزیرۂ وسیع وبلند افراخت و بہ زینہ ڈبنب موسوم ساخت، وبالائی آن عالی منظری سہ آشیانہ بلند افراخت۔ طبقۂ اوّل از سنگ ہائی تراشیدہ، طبقۂ دوم از خشت ہا و طبقۂ سوم از چوب احداث نمود و متصلِ آں مسجدی قصیر و قبہ دار سنگین ترصیص فرمود کہ تاحال موجود است۔

در زینہ پور عماراتِ رفیع و باغاتِ وسیع معمور ساخت و از قصبۂ شوپیان، نہر آبی سد بندی کردہ، در زینہ پور جاری کرد و آبِ تالاب ڈل کہ بمقامِ حبۂ کدل شاملِ بہت می شد، سُلطان مجرائی اصلیٔ آن مسدود کردہ، درمیانِ شہر نالۂ مار حفر نمود و آبِ تالاب، میانِ نالۂ مار، برائی آبادیٔ مزروعات درپرگنۂ اچھن، جاری ساخت۔ و بر نالۂ مار ہفت جسرِ سنگین، برائی عبور و مرورِ مردم، بلند افراخت..... بعضی اشجار و اثمار کہ درین مُلک نہ بود، از امصار و بلاد طلبیدہ، مزروع ساخت۔ و درمیانِ اسواقِ شہر، سرکہای سنگین ...... آراستہ، در صفائی شہر و آراستگیٔ دکاکین و اسواق، دقیقۂ فرو نگذاشت۔ از بلادِ ہندوستان و خراسان، علماء و فضلائی بسیار طلبانیدہ، بہ مناصب وجاگیر، خدماتِ آں ہا بجا آوردہ، ہموارہ از فیوضِ صحبتِ آں ہا، فائز می شد۔

از ان جملہ مولوی کبیر و ملّا احمد کشمیری و ملّا پارسا و ملّا محمّد و قاضی حمید الدّین

و مولانا نادری و ملا ضیائی و ملا یحیی ہمیشہ مصاحب و ندیم اُو می بودند۔ و کُتبِ احادیث، از حرمین الشریفین، بہ کمالِ ہوس طلب داشتہ، در مطالعۂ آن ہمیشہ مشغول می بود۔ سوای آں، کُتبِ علوم غریبہ و فنونِ عجیبہ از ہر مُلک طلبیدہ، مروّج ساخت، و مدرسہ ہائی بسیار بداغ فرمود۔

مولوی کبیر اُستادِ سُلطان بود۔ در صغر سن، بہ ہرات رفتہ، تحصیلِ علوم نمود و سُلطان، بہ تکلیفِ تمام او را طلبیدہ، منصبِ شیخ الاسلامی، یعنی صدارت، بہ وی بخشید۔ و در نوشہرہ متصل دولت خانہ، برائی او مدرسۂ بنا کردہ و برائی وظائفِ علم، جاگیر مُقرر فرمود و عالمی از تعلیم و تدریس او مستفیض گشت۔

ملا احمد کشمیری در عہدِ او مَلِکُ الشعرا بود، ارباب حِقد و حسد، بعض سخنانِ نا ملائم از ملا احمد، بہ عرضِ سُلطان رسانیدند و خاطرِ سُلطان از و مُنحرف گشتہ مولانا را از مُلک اخراج نمود۔ مولانا از بیکلی این رُباعی معروض داشت ؎

نے بہ نجوم زمبتدا خبری | نے بہ منطق زجز و کل اثری
بر من این کسر و جبر چرا رانند | احمد از غیر منصرف خوانند

سُلطان از جرائم او درگذشتہ طلب نمود۔ روزی ملا احمد در مجلسِ سُلطان در آمد شملۂ دستارش، بر تارکِ سر، بالا ماندہ بود۔ سُلطان، بہ ظرافتِ بدیہہ فرمود بیت ؎

شاخِ پیشانیٔ ملا احمدِ کشمیر بین | گر ندید ستی تو در آفاق انسان شاخ دار

ملا احمد بدیہہ جواب گفت ؎ بیت

شاخ پیشانی خدیوا گرگ [۱] داری داشتم | تا نیایم درمیانِ مادہ گاوان در شمار

سُلطان بہ او انعام بخشید۔

[۱] گرگ یعنی کرگدن کہ یک شاخ بر پیشانی او می باشد

سُلطان، بہ کمالِ حُسنِ نیتِ خود، بلا تعصب و تغلب، با ہر ملت صُلحِ کُل می خواست۔ برائے فرقہ ہائے ہنود باستمالت و مدارئے آں ہا کوشیدہ، مذہب ہنود را رواج کلّی داد و بمناصب و جاگیرات مفتخر ساخت۔ و از فرقۂ ہنود نوشتہ گرفت کہ اصلا دروغ نہ گویند و از احکام مذہب خود انحراف نہ ورزند........ و بہ مقامِ تیرتھ ہا و میلہ ہائے اہلِ ہنود، سلطان، خود حاضر می شد۔ شری بٹ کہ طبیب سُلطان بود، بہ شفاعتِ او اہلِ ہنود را از جزیۂ معمولی سابقہ، معاف نمود۔ و طفلانِ پنڈتاں را علم فارسی تعلیم دادہ بہ کارِ خدمتِ مُلکی و مالی مشغول داشت........ بُت خانۂ ذلیشی ماشور کہ بر کوہِ سلیمان موجود است خستگیِ آن را ترمیم کردہ چہار ستون حجری برائے سقفِ گنبد آن، استوار نمود۔ و اکثر برہمنان از جگہ ناہتہ و جوگیانِ کامل از کورہ کہتر طلبیدہ، از مصاحب آنہا استفادہ می کرد۔ و کُتبِ وید و شاستر از ہند طلبیدہ ترجمۂ آن در فارسی نویسانید، و اکثر کُتب عربی و فارسی را بہ زبانِ سنسکرت ترجمہ کنانید۔ و بخصوص، ترجمۂ مہابھارت و نسخۂ ترنگنیِ کشمیر، کہ ہر دو بزبانِ سنسکرت بُودند مُلّا احمد مترجم ساخت....... و از عہدِ جے سنگھ تا زمانِ حکومتِ خود ضمیمۂ راج ترنگنی، بہ عرق ریزئ پنڈت زونہ راج، بہ عبارتِ سنسکرت مُرتّب کنانید۔

سُلطان اطبائے کامل، و کتاب ہائے علم طِب، از ولایت ہا طلبیدہ، جابجا شفاخانہ ہا احداث نمود و برائے آمد و رفتِ مسافران سراہا مقرر ساخت۔ در تحقیقِ علومِ ہر ملت و انتشارِ آن، بہ خوبی بپرداخت۔ حرفت گرانِ ہر فن را از ولایت ہائے دور طلبیدہ، درین جا آباد کرد۔ ہر کس را جاگیر و منصب بخشید۔ چنانچہ صحاف و کاغذ گر و قالین باف و جلد گر و قلمدان ساز و حکاک و مہر کن از سمرقند آوردہ، درین جا آباد ساخت۔

وجمعی از زیرک طبعان و نازک خیال انتخاب کرده، باطراف و امصار فرستاد تا که هر احدی را صنعتی آموخته، باز آمدند۔ و دریں جا موجب تعلیم وتربیتِ آنها، فنونِ عجیبه در ملکِ خود شایع گردانید۔ و علم موسیقی را بسیار شایق بُود۔ خنیاگران و اہلِ نغمہ را انعاماتِ شایستہ داد۔ مُلّا عودی نام شخصی از خراسان آمده، سُلطان را بنواختنِ خود بسیار محظوظ کرده، نوازشِ موفور یافت۔ و مُلّا جمیل نام حافظی، در سخندانی و خوشخوانی لاثانی بود۔ خوانندگی ہائی خُوب در مجلسِ سُلطان می کرد۔ و در صِلۂ آن چندان زر بہ مُلّا جمیل می بخشید کہ شرحِ آن مقدور نیست۔ نقش ہائی مُلّا جمیل در کشمیر مشہور است۔

جیو نام آتش باز کہ چشمِ روزگار پیش از ان نہ دیده بود، در فنِ آتشبازی اختراعاتِ بدیعہ ظاہر نمود۔ و دریں مُلک "تفنگ" از مخترعاتِ اوست۔ و در حضورِ سُلطان دارو ہا ساخت، و ہُنر ہا نمود، و مردم را تعلیم داد، و در جمیعِ علوم، فایق بود۔ مجلسِ سُلطان، از اہلِ نغمہ و اربابِ طرب، کہ در حُسن وصُورت و قوالی و از آواز خوش بیگانۂ زمانہ بودند، و در حرکات وسکنات نظیر نہ داشتند، رشکِ بہشت می بود۔ و بعضے خوانندہا از ان قبیل بودند کہ یک راگ در دوازده مقام ادا می نمودند۔ و اکثر سازہائی اہلِ طرب از عود و رباب و طنبوره وغیره بہ زر گرفتہ، بہ جواہر مُرصّع کرده بُود۔

سُوم نام شخصی بہ زبانِ کشمیری شعرہا می گفت، و در علومِ ہندی مثلی نہ داشت۔ و زین چوٹ نام کتابے در بیانِ حالاتِ سُلطان تصنیف نمود۔

بودی بٹ را شاہنامۂ فردوسی تمام یاد بود و در مجلسِ سُلطان ہمیشہ یاد می

خواند۔ زین نام کتابی در علمِ موسیقی، به نام شاه پرداخته، نوازش ها یافت۔ خود سُلطان، به زبانِ فارسی و هندی و تبتی، خُوب تکلّم می کرد۔

در خدمتِ مشایخ کبار و اولیائی روزگار، مثل شیخ بہاؤالدّین گنج بخش رح و جنابِ شیخ نُورالدّین ریشی رح و سیّد حُسین منطقی رح و سیّد ناصرالدّین بیهقی رح وغیره از اہلِ حال و اصحابِ کمال، بہره اندوزِ صحبت می گشت۔ و در خدمتِ سیّد حُسین منطقی رح اخذِ بیعت کرده، به تربیت و تعلیمِ ایشان، صفائی باطن حاصل کرده بود۔ روزی از خدمتِ آنجناب رح درخواستِ تبرّک نمود۔ ایشان وعده فردا نہادند۔ صباح چیزی در آستین گرفته، پیشِ او آمدند و فرمودند که برائی شُما تبرّک آوردم۔ فی الحال فرزندی که ہماں وقت زائیده بود در کنارِ او نہادند و گفتند: "این فرزند خود به تو تبرّک بخشیدم۔ مُحمّد امین نام باید ساخت" پس حرمِ محترمۂ سُلطان، که از قومِ ساداتِ بیهقی، بی اولاد بود، آن دُرِّ گران مایه را پرورش نمود۔ از صفائی باطن و خلوصِ سُلطان، مؤرّخان قصه ہا می نگارند۔

نقل است که روزی سُلطان در قصرِ زینه لنک، تنہا نشسته بود۔ حاجی خان، فرزندِ سُلطان، باغوائی شیطان، خیالِ قتلِ بادشاه به خاطر آورد۔ سُلطان به روئی او نظر کرده فرمود که "تسبیحِ من در مسجد اُفتاده است به زودی رفته بیارند"۔ حاجی خان در مسجد رفته دید که سُلطان در آنجا تسبیح در دست گرفته وظیفه می خواند۔ از روئی حیرت باز آمده سُلطان از و درخواستِ تسبیح نمود، حاجی خان پشیمان شده بپائی او افتاد۔

می گویند که سلطان کانِ مِس و کانِ جوہر یافته بود۔ به روزِ مولودِ خود جشن

شاہی می کرد۔ ہر دو جانبِ دریائی بہت، چراغانہ می افروخت و لکھہا روپیہ صرف میکرد۔ در میانِ سرچشمۂ کوثرناگ، سفینہ از چوبِ صندل درست کردہ انداختہ بود و میانِ آن نشستہ سیر و تماشا می کرد۔ و در چشمۂ ہر موکڈ گنگا ہم میان کشتی سیر می فرمود ـــــ در شکار کردنِ مُرغان منع می کرد و در ماہِ صیام گاہی گوست نمی خورد۔

شاہانے کہ معاصرِ سلطان بودند، از شنیدنِ آوازۂ خوبی ہائی او، اظہارِ اشتیاقِ ملاقات می نمودند۔ خصوصاً خاقان سعید ابوسعید شاہ از خراسان، اسپانِ تازی بادپا، و استرانِ راہوار و اعلیٰ، و شترانِ قوی ہیکل و بادیہ پیما، برائی او ہدیہ فرستاد۔ سلطان، ازین ارمغان خوشحال شدہ، برابرِ آن خروار ہائی زعفران و قرطاس و مُشک و عطرِ گلاب و سرکہ، شال ہائی خوب، و کاسہ ہائی بلورین، و دیگر غرایبِ کشمیر بہ ملازمتِ ابوسعید شاہ مرسول داشت۔ ہمچنین، با سلاطینِ ترکستان و ہندوستان، سلسلۂ مودّت و اخلاص بہ ترسیلِ تحایف و نفایس مستحکم کردہ، ہرکس را اسیرِ دامِ محبت می ساخت۔ در حرمین الشریفین رباط ہا قائم کردہ، با شریفِ مکہ نردِ محبت می باخت۔

ہمچنیں، سُلطان محمود گجراتی و سلطان بہلول لودی و حاکمِ مصر و شام تحایف و ہدایائی بلاد ہائی خویش فرستادہ، رابطۂ اخلاص و شیوۂ دوستی مربوط داشتند، و در بدلِ آن، سُلطان، تحایف و نفایسِ شایان می فرستاد۔ والیٔ لاسہ دو جانورِ عجیب و خوشرنگ، موسوم بہ راج ہنس، کہ از کوہستان مان تالاب بدست آوردہ نزلِ خدمت ساخت۔ می گویند کہ در پیشِ آن ہر دو جانور، شیر و آب باہم مخلوط کردہ می گذاشتند۔ اجزائی شیر بہ منقار از آب جُدا کردہ می نوشیدند و آبِ خالص باقی می داشتند۔

مدّعا کہ مثلِ سُلطان، حاکمِ عادل و فاضل و باذل و کامل و شجاع و عیّاش و مرتاض و محتاط و حلیم و کریم و رسا و دانا، دیگری در دُنیا مخلوق نہ گشت۔ ہمیشہ از

تعصّب و ریا و جور و جفا و ظلم و دغا فارغ می بود۔ می آرند کہ سُلطان در اوایلِ حکومت، مُحمّد خان برادرِ خورد، وکیل و ولیعہدِ خود مستقل ساختہ بود۔ بعدِ انتقالِ او، حیدر نام پسرش جانشین پدر ساختہ مہماتِ ملکی با او گذاشت۔ مسعود بٹ و شیرِدو بٹ کوکہ ہائی سلطان بودند۔ در امورِ مملکت اعتباری داشتند۔ آنہا باہمدیگر ہمچنان خصومت نمودند کہ شیرِدو بٹ، مسعود بٹ را قتل نمود و سُلطان بہ قصاصِ مسعود بٹ، شیرِدو بٹ را بکُشت۔

گویند، سُلطان، بعدِ قتلِ شیرِدو کوکہ، یک لک روپیہ زرِ کشمیری، برائی ترویجِ رُوحِ او خیرات فرمود ـــ و ثمرۂ نخلِ زندگانیِ سُلطان، سہ پسر بود، یکی آدم خان کہ در نظرِ سُلطان ہمیشہ خوار می بود۔ دوم حاجی خان، کہ او را بسیار عزیز می داشت۔ سیوم، بہرام خان۔ عاقبت الامر، سلطان زادہ ہا، باہمدیگر متنازع شدند۔ بنظرِ رفعِ نزاعِ آنہا، سُلطان، آدم خان را جمعیتِ لشکر ہمراہ دادہ، برائی سرکوبیِ باغیانِ تبّت رخصت داد ـ آدم خان در تبّت رسید و باغیانِ قرغز را مہزوم و مغلوب ساختہ و غنایمِ بے شمار آوردہ بہ نظرِ سُلطان گذرانید و بنوازشِ خسروی، سربلندی حاصل کرد۔ پس ازان، حاجی خان، از پیش گاہِ سُلطان، بر حکومتِ لوہر کوٹ دستوری یافت۔ بعد چندی، حاجی خان، از برادرِ خود آدم خان، متردّد شدہ، بدونِ اجازتِ سُلطان، با فوجِ گران بہ جانبِ کشمیر ایلغار کردہ، لوائی مخاصمت افراشت و از ممانعتِ سُلطان اصلا باز نماند۔

بعد ازان، سُلطان، با لشکرِ فراوان در میدانِ بیل بہ عزمِ جنگ قیام ساخت۔ و حاجی خان از کردارِ خود بیزار شدہ بُود۔ امّا موقعِ انابت نہ یافت۔ لاچار، بہ جدال

وقتال مستعد گشته، از جانبین سردارانِ نامی کُشته شدند۔ و آدم خان دادِ شجاعت ومردانگی داده از صُبح تا شام در حرب وضرب قائم بود۔ عاقبت، حاجی خان تابِ مقاومت در خود نه دیده، به جانبِ هیره پوره مهزوم شد و آدم خان بدنبالِ او تعاقب کرده، جمعی کثیر از گریختگان به قتل رسانید۔ وحاجی، با معدودی چند، به دِه میتره رفته، بعلاجِ مجروحان مشغول شد و سُلطان مُظفر ومنصور معاودت کرده، از سرهائی مخالفان، مناره بلند افراخت، و اسیرانِ لشکرِ حاجی خان از تیغ گذرانید، و منسوبانِ خان را تاخت و تاراج کرده، به مصادره هائی سخت رنجانید و اکثری از فوجِ حاجی خان، در نزدِ آدم خان پناه گرفتند و سُلطان بعد ازین واقعه آدم خان را ولیعهد ساخته در انتظامِ سلطنت و آبادئ مُلک، بخوبی پرداخت۔

هم دران زمان در ۸۳۵ھ به باعثِ کثرتِ بارشِ بهاران، فصلِ شالی خام و ناتمام مانده قحطِ عظیم واقع شد و بسیاری از بندگانِ خدا ضایع گشت۔ ازین واقعه سُلطان همیشه ملول و اندوهگین می بود۔ و غلاتِ موفور از اطرافِ دُور طلبانید و به رعایا تقسیم نمود تا آن که قحط رفع شُد۔

بعدِ چند گاه، آدم خان خیره سر شده، در حدودِ کامراج دستِ تاراج دراز کرده، انواعِ ظلم وفساد بُنیاد نهاد، و هرچه از مردم می دید، می بُرد۔ داد خواهان، پیشِ سُلطان مستغیث شده۔ هر حکمی که سُلطان به او می فرستاد قبول نمی کرد۔ عاقبت در قطب الدین پوره استقامت کرده علمِ بغاوت برداشته، فوجِ بسیاری جمع کرد۔ و سلطان ازو متوحش شده، با استمالت و مدارا، باز بجانبِ کامراج معمور ساخت، و پنهانی به جانبِ حاجی خان فرمان فرستاد که به مساعدتِ تمام، با جمعیتِ خود، معاودت

نماید۔ حاجی خان، با استماعِ پیغام ایلغار کرده، در قصبۂ سوپور قیام ساخت۔ و آدم خان او را در جنگ شکست داده قصبۂ سوپور را غارت نمود۔ سُلطان، با استماعِ این آشوب، افواجِ قاہره برسر آدم خان تعئین کرده، بمقاتلہ پیوستند و بسیاری از بہادران آدم خان زیر تیغ آمده، لشکرِ او مہزوم شُد۔ و در حالتِ ہزیمت از کدلِ سوپور عبور کرده، بباعثِ شکستنِ پُل، سہ صد کس از نامداران عسکرِ او، غرقِ لجۂ فنا شدند۔ روزِ دوّم، سُلطان، با فوجِ گران، بہ جانبِ سوپور نہضت فرموده، بر ساحلِ جنوبی دریای بہت، قیام ساخت۔ و آدم خان برلبِ شمالیِ دریا، رایتِ تقابل افراخت۔ فرد ؎

ہمیں است آخر زمان را نشان   پسر با پدر جنگ جوید عیان

حاجی خان، در حدودِ بارہ مولہ ہزیمت خورده، منتظرِ اعانتِ پدر بود، و برادرش، بہرام خان، بہ فرمانِ سلطان، تا بارہ مولہ استقبال نموده، ہر دو برادر باہمدیگر خصوصیت بسیار اظہار کردند۔ پس با جمعیّت فراوان، بہ محاربۂ آدم خان یورش آورده، در دو آب گاه رسیدند۔ و آدم خان، در مخاصمتِ پدر و برادر، عاجز آمده، بہ جانبِ پنجاب مفرور شد۔ و سُلطان، باتفاقِ حاجی خان سریرِ خلافت را رونق بخشید۔ و بہ وفورِ مرحمت، حاجی خان را ولیعہدِ خود ساختہ، زمامِ اختیارِ مملکت بوی تفویض ساخت۔ حاجی خان، برائی تلافیٔ تقصیراتِ سابقہ، در بجا آوریِ خدماتِ پدر، کمر بستہ می بود، چندان کہ، سُلطان از ہمہ فرزندان، او را عزیز می دانست چنانچہ کمرِ شمشیری کہ مکلّل بہ جواہرِ زواہر بود، بوی عطا نمود و مناصب و جاگیرہا مقرر فرمود۔

بعد چندی، سُلطان، بہ واسطۂ حرکاتِ شنیعہ و اطوارِ قبیحہ، از حاجی خان

رنجیده گشت۔ دران اثنا، مزاجِ سلطان، به علتِ اسهالِ دموی، متغیّر شده، مهماتِ شاهی معطل ماند۔ بعضی اُمرا، آدم خان را پیغام کرده طلبیدند۔ سلطان باو التفاتی نه نمود۔ و آدم خان با برادرِ خود، حاجی خان، چند روز بصلح بپیوست۔ و بهرام خان، سخنانِ پریشان در میان آورده، باز خود را بورطۂ مخالفت انداخت۔ و بعضی نیک خواهان، به عرضِ سلطان رسانیدند که کسی را، از فرزندانِ خود، ولیعهد گردانند۔ سلطان، از روی بدکرداری آنها، به تقدیر حواله نمود و آدم خان، از پدرِ خود رخصت گرفته، از برادران مفارقت نموده، در قطب الدین پور نشست۔

بعد چندی، حاجی خان و بهرام خان کمر بستند و هر روز به جنگ اومی رفتند۔ بیماری سلطان ازین فتنه روز بروز افزون می شد۔ و در همان ایام، مزاجِ بادشاه متغیّر گشته، اطبّا از معالجه عاجز شدند۔ چون یک شب و روز بے هوش بود، آدم خان لشکر در نوشهره گذاشته، خود بعیادتِ پدر رفت۔ حسن خان کچهی که یکی از اُمرائی نامدار بود، همان شب با چند کس اُمرا، با حاجی خان ببیعت نمود۔ و روزِ دیگر آدم خان را از خانه، به فریب بدر کردند۔ حاجی خان در دیوان خانه در آمده، دفائن و خزائن و اسپانِ طویلۂ سلطان را متصرف گشت و لشکرِ بسیاری جمع کرده، بیرونِ قلعه مستعد ماند۔ آدم خان، در خود تابِ مقاومت نه دیده، از راهِ باره موله قصدِ هندوستان نمود، و نوکرانِ ازو بیدل گشته، مفارقت کردند۔ زین لارک، سپه سالارِ حاجی خان، با جمعی از سپاهان، به تعاقب او مسارعت کرده، از دستِ آدم خان مع خویشان و برادرانِ خود کشته شد۔ حسن خان ابنِ حاجی خان از پونچهه آمده با پدرِ خود ملحق گشت۔ حاجی خان از آمدنِ او قوت یافته کارش

بمرتبۂ اعلےٰ رسید۔ سُلطان بہ عُمرِ شصت ونہ سالگی، پنجاہ ویک سال ودو ماہ وسہ روز حکمرانی کردہ، بہ عالم جاودانی بشتافت۔ فرد ؎

فغاں زین چرخ دولابی کہ ہر روز　　بچاہی افگند ماہِ شب افروز

ودر مزارِ سلاطین، پیش روی مرقدِ پدرِ بزرگوارِ خود آسود۔ تاریخ ؎

سُلطان زین العابدین، زد خیمہ در خُلدِ برین　　بی نُور شُد تاج ونگین، بے نور شُد ارض وسما

از بہرِ تاریخش عیان بی سر شدہ اند جہاں　　عدل وکرم عِلم وعَلم جاہ وحشم صلح وصفا

تاریخ

دریغا پادشاہِ مُسلمین رفت　　اِمام وقت زین العابدین رفت

جہاں تاریک شُد از ماتم او　　کہ خورشیدِ زمان زیر زمین رفت

کشید از آسمان سرِ ہاتفِ غیب　　ندا درداد "ماہِ ملک ودین رفت"

در ملکِ کشمیر، برابرِ سلطان زین العابدین، ہیچ بادشاہی صاحب شوکت وعظمت ونصفت وسخاوت نہ بود۔ بنا بر آن، اورا بڈشاہ یعنی بادشاہ کلاں می گویند۔ طبعی موزون داشت۔ قطب تخلّص مے کرد۔ این اشعار از نتائجِ طبعِ وقادِ او، مشہور است ؎

اے بگردِ شمع رُویت عالمی پروانۂ
وز لبِ شیرینِ تو شور لیست در خانۂ

ماہِ من! گر می توانی رحم کُن بر بیدلان
کز تو ماند این حکایت در جہاں افسانۂ

من بچندیں آشنائی می خورم خونِ جگر
آشنارا حال این است وائے بر بے گانہٗ
گشتہ ام دیوانہ و جائے نہ دارد خانہ ام
شب بہ کوئی یار باشم روز در ویرانۂ
قطبِ مسکین گر گناہی می کُند عیبش مکُن
عیب نبود گر گناھی می کند دیوانۂ

مُصنّف :- پیرزادہ حسن شاہ کوہہامی

اِنتخاب

از

تاریخِ کشمیر

{خواجہ محمّد اعظم دیدہ مری}

ذکرِ شعرأ

حضرتِ شیخ یعقوب صرفی خلفِ شیخ حسن گنائی عاصمی است کہ از اکابرِ کشمیر بُود۔ در سنہ صد و ہفت و ہشت ہجری، بوجودِ مسعود آمدہ۔ از صغرِ سن آثارِ فطانت و تیز فہمی و بزرگی ظاہر داشت۔ در سِنِ ہفت سالگی حفظِ قرآن کردہ، از خدمتِ مولانا محمّد آنی، کہ شاگردِ حضرتِ مولانا جامیؒ بود، اِستفادۂ علوم نمود و از ایشان مخاطب بہ جامیٔ ثانی شدند۔ در جنابِ حضرتِ آخوند ملّا بصیر کہ از عرفائی و علمائی زمان بودند، کسبِ علُوم فرمودند۔ بشارت ...... یافتہ، عازمِ سمرقند شدند نزدِ مرشد حضرتِ مخدوم شیخ حُسین خوارزمی۔ ...... از انجا برائی زیارتِ کعبہ، براہِ خراسان متوجہ شدند۔ در راہ فتوحاتِ بسیار، بہ صحبتِ ابرارِ روزگار حاصل نمودند ....

معاودت فرمودہ، کُتبِ تفسیر و حدیث و فقہ کہ آوردند، مردم را مستفیض ساختند۔ شب پنج شنبہ بعد عشای اخیر دوازدہم ذی قعدہ سنہ ہزار و سہ رحلت

فرمودند۔ "شیخ اُمم" تاریخش مے شود۔

تصانیفِ آنحضرت در ہمہ علوم بسیار است، از انجملہ تفسیر قرآن کہ در غایت تبحر و بسط و دِقت است امّا با آخر نہ رسید۔ ملک الاخیار، وامق و عذرا، لیلیٰ المجنون، مغازی النبوۃ، مقاماتِ مرشد، کہ ہر پنج نسخہ مقابلِ خمسۂ مولانا عبد الرحمٰن جامیؒ است۔ دیگر، مناسک حج، شرح صحیح بخاری، حاشیہ، توضیح، تلویح وغیرہ

مولانا نامیؔ از شعرا و مصاحبانِ حسین خان چک بود، مردی فقیر و گمنام، نحو و صرف را نیک می دانست با آنکہ در ہم شکستہ قد خم کردہ، پیوستہ چول لالہ با پیالہ، و مُدام با جام، بزم آرائی طرب و شوق افزائی اہلِ سوز و شغب بود بمقتضائی مقام این چند بیت دریں ہنگام مرقوم شود ؎

عروسی است مئ، شادی آئین او — کہ نتواں روان داد کابین او

بہ خاموش چہرہ زبانی دہد — بہ فرتوت، روزِ جوانی دہد

این نیز از منظوماتِ اوست ؎

ہرگز دِلم بغیر تو مائل نمی شود — در دیدہ نقش روئی تو زائل نمی شود

دستم بریدہ باد چہ کار آیدم بگو — در گردنِ بتان چو حمائل نمی شود

مولانا محمّد امین مستغنیؔ زاد و بوش کشمیر است۔ بہ وفورِ ذہن سلیم و طبع مستقیم، مدتی در لاہور بسر بُرد و تعلق با شعرائی اکبری بپذیرفت۔ در عہدِ یوسف شاہ پایۂ اعتبارش بسیار افزود۔ باوصفِ تحلی بہ زیورِ فضل و کمال، بہ فکرِ شعر ہم اشتغال داشت۔ این ابیات از وست ؎

سوزشِ عرق منت آتشی نہ بود — تحملی کہ کرم راکنیم داغ کجاست

سیاہیِ شبِ ما را ابر دِ پرِ تو مہر | رُخی کہ در رہِ ما می نہد چراغ کجاست

ایں رُباعی از وست کہ دلالت بر کمالِ قدرت و لطفِ طبع او دارد ؎

من خندہ نیم بطبعِ عاشقِ ناساز | یا گریہ کہ بر روئی روم چوں غماز
یا نالہ کہ سر بگوشِ بیگانہ نہم | من دردِ دلم خلوتیِ محرمِ راز

در محلۂ آرہ وٹ مدفون است۔

خواجہ حبیب اللّٰہ نوشہری از طبقۂ تجّار بود...... توفیقِ ارادت در جنابِ حضرتِ شیخ یعقوب صرفیؒ یافتہ و روئی دِل از ہر چیز بر تافتہ بالکل بامرِ حق قیام نمود...... باوجودِ غلبۂ شوق و استغراق و تقیّد و وجد و حال و شدّتِ سماع، جمعی را بہ اِرشاد رسانید و در غلباتِ شوق بہ نظم و اشعار می پرداخت و غزلہای دردآمیز و شعلہ انگیز موزون می ساخت ...... دیوانِ اشعارش تمام سوز و گداز و ناز و نیاز است

ازاں جُملہ ایں چند شعر ؎

ای کہ بہشتِ برین بی تو عذابم عذاب | آتشِ دوزخ ہمہ با تو گلابم گلاب
گرمئ شوقت چہ کرد، زمئ ذوقت چہ کرد | سینہ کبابم کباب، دیدۂ پُر آبم پُر آب
بی تو نہ سرو و نہ گُل، بی تو نہ جام و نہ مُل | بی تو کدام است ماہ، بی تو کدام آفتاب

نسخہ در احوالِ مرشد بزرگوار خود ہم بہ نظم و نثر درست کردہ است و حالات آنجنابؒ را نوشتہ۔ در سالِ یک ہزار و بیست و شش، در ایّام غلبۂ طاعون، رحلت فرمود۔ آستانہ متبرکہ اش در محلۂ نوشہرہ مرجعِ آفاق است۔

مُلّا مظہری از مردمِ کشمیر است۔ در شیوۂ سخن گستری و آدابِ شعر و شاعری درمیانِ ہمگنان از مشہوران بود ...... سیر عراق و خراسان کردہ با محتشم کاشی

و دیگر شعرائی آں عہد صحبت داشت ...... حبِ وطن بر ضمیرش مستولی شد و بہ کشمیر معاودت نمود...... دیوانش مشتمل بر شش ہزار بیت است و ایں اشعار ہا..... از واردات اوست ؎

مظہر بہ جہاں چو بی نصیباں می باش — وز گل بنوائی عندلیباں می باش
با دیدنی از خوبیٔ عالم می ساز — مہمانِ نظارہ چو غریباں می باش

گلعذاراں کہ لب از شکرِ شاں نتواں بست — ہیچ طرفی ز بہار و برِ شاں نتواں بست
چہ کشاید دِل ازیں مردم بیگانہ منش — کاشنائی بدلِ کافرِ شاں نتوان بست
جامِ جمشید و دلِ مظہری آسان مشکن — کہ دِگر بارہ بیکدیگرِ شاں نتواں بست

مُلّا اوجی مہرِ اوجِ بلاغت و ہنر پروری بود۔ در حکومتِ آصف خان، جعفر، طالع از حضیض، میلِ اوج نمود ...... و آں سبوکشِ خمخانۂ معانی، ساقی نامۂ رنگینی گفتہ و دُررِ غُررِ مضامین، بالماسِ اندیشۂ فکرت بیشۂ سُفتہ۔ گویند مولانا محمدؐ صوفی چوں از ساقی نامۂ اوجی ایں بیت شنید ؎

مرا دامنِ خویش زنجیر شُد — مرا دست در آستیں پیر شُد

...... از استماعِ ایں دو مصراع بغایت محظوظ شدہ فرمود کہ "اگر ایں بیت می شنیدم ارادۂ نظمِ ساقی نامہ نمی کردم"۔ در سنہ ہزار و سی و دو عُمرِ اوجی، از اوجِ حیات، میلِ حضیضِ ممات نمود۔ صاحبِ دیوان است۔ از اشعارِ اوست ؎

اوجی از بیگانہ بی تقریب می رنجیم ما — دیدہ و دانستہ مارا آشنا تاراج کرد

اوجی چراغِ عُمر بافسانه سوختیم — کاری نه کرده ایم و دمیدن گرفت صبح

* * * * * * * *

نشسته عکس جمالت چنان بخانهٔ چشم — که کسب نور کند مهر ز آشیانهٔ چشم
چو دیده باز کنم بر رُخِ تو از حیرت — کند نگاه فراموش راهِ خانهٔ چشم
بیا که بی تو همی تا بگردن اندر خون — نشسته مُرغِ نگاهم در آشیانهٔ چشم

مُلّا ذہنی شاعری از شعرائی برجستهٔ کشمیر است۔ باوصفِ کمالِ این فن، از علوم دینی بهره ور بود و راهی به تقویٰ هم داشت، و در عهدِ خود در فن سخندانی در کشمیر بے نظیر بود و هر وقت بزم آرائی و محفل پیرائی با اربابِ سخن می نمود۔ منقبت حضراتِ خلفائی اربعه بسیار به محبّت گفته است...... از اشعارِ اوست ؎

تا حرفِ غمِ تو کرده ام گوش — شد ابجدِ شادیم فراموش
از شوقِ تو زیرِ هر بُن مو ست — فوّارهٔ اضطراب در جوش
نیشی که ز دستِ دوست باشد — خوشتر ز هزار چشمهٔ نوش
ای حُور بهشت از روئی زین پس — از دوزخِ دِل مگیر سرپوش
یعنی که ز آهِ آتشینم — اندیشه کُن و به مهر می کوش

در محلهٔ قاضی بابا متصل محلهٔ گنز کھوڈ وطن داشت ؛

مُلّا ندیمی از شعرائی برجستهٔ کشمیر است۔ اوائل به کسبِ فضائل اشتغال داشت۔ باقتضائی لطافتِ طبع در صحبتِ مولانا ذہنی رسیده و اشعار خود را گذرانیده۔ در اندک زمانی بر گزیدهٔ اربابِ این فن شده۔ مُلّا محمد صالح نام داشت ولد خواجه علی بیٹوانی۔ ساکن محلهٔ نوہٹہ بود و ندیم تخلص میکرد۔ خوب گو و

بسیار گو بود۔ از اشعار اوست ؎

از آہ سرد آتشِ داغم فرو نشست | باد بلا وزید، چراغم فرو نشست
افسردہ گشت بر مژہ لختِ جگر مرا | نم در فتیلہ بود، چراغم فرو نشست
پامالِ دستبردِ خزانِ غمم، ندیم | خار و گلی کہ خاست ز باغم، فرو نشست

فصیحی از شعرای مشہورِ کشمیر است۔ در دورِ شاہ جہان، چمن پیرائی گلزارِ سخندانی بود و ندیمیِ مولانا ندیم اختیار می نمود۔ صاحبِ دیوان است، این چند شعر از نتائجِ افکارش مرقوم شد ؎

آشفتہ تر از ماست بسی انجمنِ ما | بی نور شود شمع طرب از لگنِ ما
بر ناصیۂ غنچۂ ما نقشِ طرب نیست | شرمندہ برون رفتہ نسیم از چمنِ ما

مُلّا فہمی از اقرانِ ندیمی است۔ فہمی عالی داشت و در مشاعرہ علمِ مقابلت با فصیحی و ذہنی می افراشت۔ از اشعارِ اوست ؎

فکرِ سرِ زلفِ تو مرا بے سر و پا کرد | اندیشۂ پابوسِ توام پشت دوتا کرد
گفتم کہ بوصلِ تو رسم، گر بودم عمر | نے وصل میسر شد و نے عمر وفا کرد
فہمی نتوان رست ز اندیشۂ خوبان | زینگونہ کہ در دِل غم این طائفہ جا کرد

فطرتی فطرتی نیز از ہمگنانِ ندیمی بود۔ ظاہراً شاگردِ ملّا ذہنی بود۔ فطرتِ بلند داشت۔ در وقتیکہ میرزا فطرت بہ کشمیر آمد و اشعارِ او را شنید، گفت: "کہ اگر معلوم مے داشتم، تخلّص خود فطرت نمی کردم"۔ از اشعار فطرتی است ؎

از باغ و گل، ہوائی دماغم فرو نشست | پائے ہوس بکنجِ فراغم فرو نشست

سر برزد آفتاب و چراغم فرو نشست   پر تو فگند عشق، فروغِ خرد نه ماند

مُلّا محسن فانی شیخ محمّد محسن فانی از اکابر کشمیر است۔ از بنی اخوانِ حضرتِ جامع الکمالات شیخ یعقوب صرفیؒ است۔ فرزندِ شیخ حسن ابن شیخ محمد بود فنِ شعرش غالب آمد، و بہ شہرتِ علمی، باریابِ مجلس پادشاہزادہ داراشکوہ شُد و صدارتِ کشمیر یافت۔ مرجع اصاغر و اکابر بودہ..... چوں رحلت فرمود در صحن بیرونِ خانۂ خود..... در سال ہزار و ہشتاد و دو آسود۔ از اشعارِ آبدارش، این چند بیت است کہ مرقوم می شود۔ فانی تخلّص مے کرد ے

طوطیٔ خموش بہ، چو تو گفتار می کُنی   سرو ایستادہ بہ، چو تو رفتار می کُنی
دامی نہادۂ کہ گرفتار می کُنی   کس دل باختیار بمہرت نمی دہد
تاراجِ عقلِ مُردمِ ہشیار می کُنی   تو خُود چہ فتنۂ کہ بہ چشمانِ ترکِ مست

تاریخ وفاتِ شیخ محسن را چنیں یافتہ اند" رفتہ فانی بہ عالم باقی"۔ در مرضِ موت بہ توبہ و استغفار برفت۔ و ندامتِ بسیار توفیق یافت۔ کتابے ساختہ است دبستان المذاہب

مولانا غنیؒ مولانا محمّد طاہر غنیؒ از قبیلۂ اشائی ہاست..... صاحب طبع عالی بود۔ پایۂ سخنوری را بدرجۂ کمال رسانده۔ ہر چند شاگردِ ملّا محمّد محسن فانی بود، امّا اِتفاقِ اربابِ سخن است کہ از خطۂ کشمیر، بلکہ در تمام اقلیم ہند، دران عہد، ہمچو او خوش خیال نازک بندی بر نہ خاستہ۔ دیوانش کہ سراپا انتخاب است، میرزا محمّد علی ماہر ترتیب داد۔ اکثر شعرش بطرزِ ایہام است ....

این چند شعر از دیوانِ غنیؒ انتخاب نمودہ ے

با دامن تر شدم بہ محشر گفتند در آفتاب بنشین

★

حُسن سبزی بہ خطِ سبز مرا کرد اسیر دام ہمرنگِ زمین بود گرفتار شُدم

★

جان بلب از ضعف نتواند رسید مابہ زورِ ناتوانی زندہ ایم۔

★

یاران بردند شعرِ مارا افسوس کہ نام ما نہ بردند

در سنہ ۱۰۴۰ھ بعالم وجود خرامید و در سنہ ۱۰۶۰ھ بعمر بیست سالگی رسیدہ دادِ شعر و سخندانی داد۔ در سنہ ۱۰۷۹ھ بادِ اجل وزیدہ، رخت بدار آخرت کشید و در مقبرۂ مُلا محسن فانی آرمید ؁

اِستغنا عبد الرسول نام، در سلکِ تازہ گویان انتظام داشت۔ متوطنِ کشمیر بے نظیر است۔ در اوائل حال، از امیر و وزیر و غنی و فقیر علَمِ استغنا برافراشت و پیوستہ، حرفِ قناعت و بے طمعی، بر لوحِ خاطر می نگاشت۔ آخر روئی ہمّت، بہ تحصیل اسباب دنیا آوردہ، بخدمتِ شاہ شُجاع فرزندِ سیّم شاہ جہان بادشاہ، رسید، و بہ منصب و خدمت، سرافراز گردید و شاہ شُجاع از قابلیت و کاردانئ او واقف شدہ، در صددِ تربیتش بُود ...... در سنہ ہزار و ہشتاد و دو، ازیں رباطِ ملال، بسرائی بے زوال انتقال نمود۔ از منظوماتِ اوست ؎

فلک چرا اگر احتساب می بندد سزائی بادہ پرستان خمار خواہد داد

جدید نثرِ فارسی

حالاتِ سفرِ مرزا محسن خان

از

آقائی سیّد محمّد علی جمال زاده

[از ملایر تا کرمان شاه در موقعِ زد و خوردہائی میانِ ایرانی و روسہا در اطراف کرمان شاہ در ۱۹۱۶ء]

خبرہائی رنگارنگی کہ از کرمان شاہ بہ ملایر می رسید، طاقتم را طاق نمود، و با آنکہ پس از ہزارہا خونِ دل، تازہ در ادارۂ مالیۂ ملایر، برائی خودکسی و صاحبِ اسم و رسم گشتہ بودم، و در مسافت بہ کرمان شاہ، ہم در آں موقع ہزار گونہ خطر محتمل بود، ولے بخیالِ اینکہ مبادا دریں روزہائی کشمکش، آسیبی بہ مادرِ پیرم برسد، دُنیا در پیشِ چشم تار شدہ بود، و تکلیفِ فرزندئی خُود را چنان دیدم کہ و لو خطرِ جانی ہم در میان باشد، خُود را بہ کرمان شاہ رساندہ، مادرِ عزیزِ خود را حفظ نمائیم۔ رئیس ادارۂ ماں آدم نازنینی بود، اہلِ ذوق و شوق درویش صفت، عارف مسلک، صوفی مشرب، باہمہ آشتی، بے اذیّت و بے آزار، تنہا عیبش ایں بود کہ رمُوزِ شطرنج را بہتر از امُورِ مالیہ می دانست۔ ہمہ دُنیا را تعریف می کرد۔ جُز از وزیرِ مالیہ، کہ روئی کار بُود۔ مُدام، افسوسِ دورۂ وزیرِ مالیۂ سابق را

می خورد و حسرتِ غزلِ وزیر حاضر را می کشید۔ خلاصہ، بے دردِ سر و برو و بیا، اجازۂ رخصتِ یک ماہ را داد کہ بروم بہ کرمان شاہ۔

بختم زد، دیک گاری از ملایر بہ کنگاور، کہ سرِ راہِ کرمان شاہ است، حرکت می نمود۔ وقتی بود کہ روسہا، کنگاور را گرفتہ و در گردنۂ بیدِ سُرخ، با قوائی ایرانی و عثمانی مشغولِ زد و خورد بودند۔ از ملائیر الیٰ کنگاور، کہ خُدا خودش برائے مان ساخت۔ از کنگاور تا کرمان شاہ راہم کہ جعفر خان، غلام ژبت[1]، قول داد کہ ہر طوری باشد اسبابِ سفر را فراہم آورد، و گفت: "پس این شیر و خورشید کہ بہ کلاہِ مان چسپاندہ اند، امروز بہ درد نخورد، کے بہ درد خواہد خورد؟ .... ما نوکرِ دولتیم۔ خُداتیغ احمد شاہ را بُرّا کُند، خودِ امپراطورِ رُوس ہم کیست کہ بہ نعلِ کفشِ ما نگاہ کُند؟"

جعفر خان جوانِ نُطق و حق و حساب دانی بُود، ولی تریاکِ لامذہب، از پا درش آوردہ بُود، و آں عُرضہ و بُرشِ سابقش، با دُودِ تریاک، کم کم بہ ہوا رفتہ بُود۔ باوجود این، چوں می دانستم، راہ و چاہ را خُوب می شناسد و کہنہ کار است، و شاید از دستش بر آید ما را بہ کرمان شاہ برساند، فکر کردم ضرر نہ دارد، دمش را بہ بینیم۔

در گاری مسافر زیادی نہ داشتیم۔ علاوہ بر جعفر خان یکے از شاہزادہ ہائی پُر فیس ہم، با ما سوار بُود ...... و من یک حبیب اللہ نامی از بچہ ہای کنگاور کہ مدّت ہا بود از آنجا آمدہ، در ملایر، در قہوہ خانہ نزدیکِ گاری خانہ شاگردِ قہوہ چی بود۔ حبیب اللہ جوانی بود بیست و دو سالہ، خوش گل، بلند قد، چہار شانہ، خرم و

[1] ایرانی سرکاری نشان

خندان، خوش خو، خوش گو۔ چونکہ سیرتش از صورتش هم آراسته تر بود، معلوم بود که شیرشش پاک و گوهرش تابناک است۔ قهوه خانه را چنان راه می بُرد که انسان حظ می کرد۔

سببِ سفرِ حبیب اللّٰه به کنگاور، رسیدگی به امورِ بچه های برادرِ ارشدش بُود که در "ژندارمری"[۱] داخل بُود و می گفتند در جنگ، با روسها، رشادت بسیار نموده، و تیر خورده و زیرِ برف مانده بود۔ در ضمن، حبیب اللّٰه از طرفِ اُستادش هم مامور بُود که در کنگاور، چند مَن توتونِ[۲] خوبی را هم که به قیمتِ مناسب سُراغ کرده بُود، خریداری نموده به ملایر ببرد۔ محرمانه باید دانست که حبیب اللّٰه بے میل هم نه بود که با وطن و دوستانِ قدیم خود، دیداری تازه نماید۔ خدا می داند که دِلِ حبیب اللّٰه هم در کنگاور در جائے گِرو بُود یا نه، همین قدر هست که مردم، از نامزد وَے با خواهرِ یکے از دوستانِ قدیمش، حکایت ها نقل می کردند۔

وقتی گاری حاضر شد۔ حبیب اللّٰه کلاهِ نمدی بر سر، کمر بند ابریشمی بر کمر، سرداری[۳] مشهدی در بر، گیوهٔ[۴] اصفهانی برپا، ابرو زرنگ و خندان، جُفت زد بالای گاری، و به دوستان و آشنایاں که در پائین بودند گفت: "خُوب! دیگر اگر ما را نه دیدید حلال مان کُنید، و شبِ جُمعه نیم مَن آرد، نان و حلوا کرده، به شل و کورهای ملایر بدهید بخورند"۔ صدائی خندهٔ بلند شد و "خُدایا به اُمیدِ تو" گویان، راه اُفتادیم۔ چون راه محفوظ نه بُود، مجبور بودیم که روز راه برویم و شب لنگ کُنیم۔ زمستانِ این سال هم دیگر از زمستان های تاریخی بُود و برف و یخ قیامت می کرد۔

---

۱ انگریزی لفظ ہے۔ یعنی اندرونِ ملک کا انتظام کرنیوالی فوج۔ ۲ توتون سگریٹ بنانیکا تمباکو ۳ سرداری = کوٹ
۴ سوتی بوٹ۔

رسیدیم به تولیسرکان، و شاهزادهٔ پُرنفیس پیاده شُد - و بدون اینکه اعتنائی به کسی بکند، می خواست برود، ولی سرِ انعام با حمزه، سورچیٔ مان، حرفش شُد. حمزه هم اصلاً از اهلِ بغداد بُود - حمزه به زبانِ تُرکی، حرف هائی آب نکشیده، به شاهزاده پیشکش نموده. شاهزاده هم همه را تحویل گرفت ولائی ریش و سبیل گذاشت و رفت. ما ماندیم و رُفقا و سرما و برف. میانِ ما تنها حبیب الله بود، که از سرما باکی نداشت و از بس شِر و وِر می بافت - ما را روده بُر کرده بود و نمی گذاشت بفهمیم سرما با گوش و بینیٔ مان چها می کند. مضمون هائی می گفت که یهودیٔ دزد زده را به خنده می آورد. راستی که در تقلیدِ مردم و مخصوصاً آخوندها، دستِ غریبی داشت. وقتی جُرأتِ مان می بُرد، او تازه بنائی آوازه خوانی را می گذاشت -

شب را در منزل فرسنج گذرانده، صُبح همین که آفتاب تیغ زد، راه اُفتادیم. حبیب الله را چائی فرسنج سر دماغ آورده بُود، و کیفی داشت که بیا و ببین. کشمش و بادام از جیب در آورده خود می خورد و به ما می خوراند. اوّل هوائی خوش و آفتابی داشتیم، ولی کم کم هوا گرفته شد و یک سوزِ سختی که گوش و بینی را می بُرید، شروع کرد به وزیدن. حبیب الله رُو به آسمان کرد و گفت: ای خورشید خانم! باز بنای قحبگی را گذاشتی و رُو بندت را پائین انداختی - اگر تفم یخ نمی بست، یک تُف بآن روئی سنگپایت می انداختم، ولی افسوس!"

برف بنای باریدن گذاشت، و سرمائی موذی چنان بیر مُسافر را در می آورد که انسان، دِلش می خواست قیامت برپا می شُد و گناهانش، بر ثواب هایش چربیده، دیگیه در آتشِ جهنّم سرازیر می شد. دیگر صدائی احدی بلند نمی شُد. فقط گاهی گاهی

صدائی حبیب اللہ شنیدہ می شُد ۔ حمزہ می گفت: "چند فرسخ بیش، بہ کنگادر نہ ماندہ" برف ہم، کہ دست بردار نہ بود ۔ ناگہاں، صدائے از کنارِ جادہ بلند شُد و جُرت مارا از ہم درانید ۔ ہمیں کہ سرہائی خود را بلند کردیم، دیدیم، یک نفرِ قزّاقِ رُوسی، بروئی برف اُفتادہ باصوتِ محزونی ہئے التماس مے کُند، و پائی مجرُوحِ خود را نشان می دہد ۔ جعفر خان گُفت: "رُفقا! ملتفت باشید کہ رنداں برائی ماں تلہ حافر کردہ اند!" و بہ حمزہ تشرّی زدہ گُفت: "دِ! جانت در آید! اتلاق کش، بِرَو!" ولی حبیب اللہ باحالتِ تعجّب گفت: "ای خدا بابایت را بیامُرزد! تَلہ بلہ چی[1]؟ بندۂ خُدا، زخمی است! زبانش دروغ بگوید، خُونِ سُرخش کہ راست می گوید، اگرچہ دُشمن است بادُشمنِ خوار و زبون، بی مُروّتی ناجوانمردی است ۔ خُدا را خوش نمی آید این بیچارہ را دریں حال بگذاریم و برویم!" و در ہماں حالِ حرف زدن، جُفت زد پائین، و خود را بہ رُوسی رساندہ، زیرِ بازویش را گرفتہ با مہربانیٔ تمام بلندش نمود و بطرفِ گاریش آورد ۔ حمزہ ہم باز، 'چند تا فحشی' بہ نافِ ہرچہ اُرُس ہست، بست، و گاری را نگاہ داشت ۔ حبیب اللہ، رُوسی را، ہر جور بُود، سوارِ گاری نمود و خودش ہم پرید بالا، و گاری راہ اُفتاد ۔ جعفر خان، محضِ احتیاط، آہستہ بگوشِ حبیب اللہ گُفت: "حالاکہ گذشت، ولی بد کردی، تُرا چہ باین کارہا؟" حبیب اللہ خندہ کرد و گُفت: "ای بابا! رُوسی کہ ہست ولی مسلمانیٔ ما کُجا رفتہ! آدم بہ گُرگِ بیابانی ہم باید یک وقتی رحمش بیاید ۔" جعفر خان سری تکان دادہ گفت: "خوب! باشد!" بالآخر بہ زورِ اشارہ و بہ ہزار زحمت معلوم شُد کہ چند نفر قزّاقِ رُوسی کہ مامورِ

---

[1] تلہ بلہ چی ۔ تلہ بلہ چہ؟ تلہ کے معنی ہیں پھندا اور بلہ مہمل لفظ ہے ۔ یعنی پھندا وندا کیسا؟

جمع آوریِ آذوقه بوده اند، و روسیِ رفیقِ ما هم جزوِ آنها بوده. یک دفعه بلوچهائی اطراف، از پشتِ تپه، آنها را به بادِ گلوله گرفته، قزّاق ها فرار کردند و این یکی بدبخت، گلوله به رانش خورده بدستِ بلوچها اُفتاد. اسپ و تفنگش را گرفته و جیب هایش را خالی کرده، خودش را وِل کردند. تمامِ شلوارش یک تکه خون شده بُود. حبیب الله، لنگی از خُرجینِ خود در آورده، با مهربانیِ تمام، بروئ زخمش بست، و مثلِ این که صد سال با اُو برادر خوانده بود، مغزِ بادام و کشمش از جیبِ خود در آورده، با اُو داد و گفت: "شاید این ها هم با مجروحینِ ما همین طور رفتار کرده باشند."

حمزه دست از غُرغُر[1] بر نمی داشت و مدام لُند لُند[2] می کرد که کارِ بی بارِ خودش کم بُود؟ سربارِ[3] هم بارش کردند! و اوقاتِ تلخی را سرِ اسپ های زبان بسته در می آورد. عاقبت حبیب الله به تنگ آمده گفت: "ای عرب موش خوار! تاکی مثلِ کنیزِ حاجی باقر قُرقُر[4] می زنی؟ می دانم دردت کجاست، بیا! این دُو قرانی[5] را بگیر و خفه شو!" و از زیرِ شالِ خود کیسهٔ در آورده، یک دو قرانی انداخت پیشِ حمزه. و همین که می خواست دوباره کیسه را زیرِ شال بگذارد، از دستش اُفتاد و دو قرانی ها سرازیر شُد توئ دامنش. این پُول پُولی بود که حبیب الله از مزد و انعامهائیکه گرفته بود، بخیالِ این که به عروسیِ خود خرج کند، جمع کرده، و حالا، برائ زن و بچهٔ برادرِ گُم شدهٔ خود، همراه برداشته بود، و چند تومانی اش هم پُولی بود، که اُستادش، برائے خریدِ توتون، به او داده بُود. رُوی هم رفته، یک بیست تومانی می شد. چشمِ من، در موقعیکه پُول ها از کیسه ریخت، از قضا، به چشمِ رُوی

---

۱ بک بک کرنے سے باز نہ رہتا تھا۔ ۲ ٹر ٹر کرتا تھا۔ ۳ فالتو بوجھ ۴ قرقر زدن = زبان چلانا۔ ۵ قران چاندی کا سکہ ۔

اُفتاد - دیدم برقِ بدی[1] زد و مثلِ گرسنۂ که کباب بہ بیند، ہماں با چشم خواست، پُول ہا را بلع کُند۔

برفِ موذی دست بردار نبود - ابر ہائی تیرہ و تار روئی ہوا را گرفتہ، سرما[2] داشت سنگ را می شگافت۔ رُوسی مجروح، مثلِ مُوشی از آب بیرون کشیدہ، ہے می لرزید و ہے با چشم ہائی زرد، مژۂ خود خیرہ خیرہ بہ ما نگاہ می کرد - و معلوم بود، سرما پیرش را در آوردہ بُود - ناگہاں حبیب اللہ عبائی گرمِ خود را از دوش برداشتہ بدوشِ قزاق انداخت و گفت " ای بابا! بہ بنی نوعِ خود ترّحم لازم است، این دربدر شُدہ را سرما خواہد کُشت" از مروّت و محبّتِ این جوان لذّتی وافر بُردم و دلم می خواست، بلند شدہ، آں پیشانی فراخش را، کہ کلاہِ نمدی خط انداختہ بود، بوسۂ ستایش بدہم۔

خلاصہ، رُوسی، دیگر سرش را از زیرِ عبا در نیاورد، مگر وقتی کہ گاری رسید مقابل قلعہ سنگی کہ در نزدیکئ کنگاور واقع است، در دالانِ قلعہ، یک دستۂ قزاقِ رُوسی، آتشی روشن کردہ و دورِ آں را گرفتہ، با صدائی شراب آلود، آوازہ خوانی می کردند۔ رُوسی مجروح بہ محضِ شنیدنِ صدائی آشنا، سر از زیرِ عبا بیرون آورد، و مثل آنکہ جانِ تازۂ در بدنش دمیدہ باشد، سرپا برخاست و رفیقانش را بہ زبانِ رُوسی آواز داد - قزاق ہا ہمیں کہ بچشم شان بأو اُفتاد، فریادی زدہ، وخندان ولبتاش دویدند بطرفِ گاری، و کمک کردند تا رفیقِ مجروحِ شان، از گاری پیادہ شُد - ولی در ہمیں حال پیادہ شدن، من دیدم، چیزی بہ رُفقایش گفت، و قزاقہا ہم، نگاہِ تند و تیزی بہ حبیب اللہ انداختند - ولی حبیب اللہ، کہ مشغولِ پیادہ کردنِ رُوسئ مجروح از گاری بعد

۱- بُری طرح سے جھپکی - ۲- سردی

مُلتفتِ نگاهِ آنہا نشُد۔ بہ محض این کہ پائی رُوسیہ بہ زمین رسید، قزّاقِ دیگری، کہ معلوم بود بالستی رُتبہ داشتہ باشد، و بُوئی اَلکُل[۱] دہنش، تا این طرف گاری می رسید، دست دراز آوردہ، مُچِ حبیب اللہ را گرفتہ، با قوّتِ تمام، اُو را از گاری کشید پائین، و قزّاق ہائی دیگر، امان، آنکہ بگذارند بفہمد مطلب از چہ قرار است، نہ دادہ، از ہر طرف بہ بادِ شلاّقش گرفتند، و کشان کشان بردندش بطرفِ قلعہ۔ من از روئی تعجّب نگاہی بہ جعفر خان انداختم، ولی او، با کمالِ آرامی و آہستگی، بمن اشارہ کرد کہ صدایت در نباید۔ و رُو بہ حمزہ کردہ گفت: "مگر خوابت بُردہ؟ چرا نمی رانی؟ د! یا اللہ! جانت در آید" حمزہ ہم شلاّق را بہ پُشتِ اسپ ہا آشنا نمود و چند لعنتی ہم بہ ترکی داد، ظاہرا بہ اسپ ہا و در باطن بہ رُوس ہائی از خدا بی خبر، و گاری راہ اُفتاد۔ پس از عبور یک پیچ، جلوئی گاری خانہ رسیدہ ایستاد، و پیادہ شُدیم۔

کاشف کہ بہ عمل آمد معلوم شد حبیب اللہ را مُتّہم کردہ اند کہ با یک قزّاقِ رُوسی، کہ با او ہم سفرِ گاری بودہ، بد سلوکی کردہ، و پس از آنکہ سر و صُورتش را با شلاّق خونین کردند۔ سردارِ رُوسی، محض ترسِ چشمِ اہالئی قصبہ و اطراف کہ با رُوس ہا خوب رفتار نمی کردند، حُکم کردہ بود کہ تیر بارانش کنند۔ و مخصوصاً شنیدم کہ ہمان رُوسئی مجرُوح، کہ حبیب اللہ واقعاً از مرگ نجاتش دادہ بود، با حبیب اللہ خیلی بہ خشونت رفتار نمود۔

از شنیدنِ این خبر دُنیا را بہ کلّہ ام کوبیدند۔ سراسیمہ دویدم پیشِ جعفر خان۔ او ہم در دالانِ قہوہ خانہ، محض رفعِ خستگئی راہ، مشغولِ کشیدنِ تریاک بُود۔ گفتم: "بچہ نشستہ! دارند جوانِ مادر مردہ را، در عوض ہمہ آن جوانمردی، می کُشند! بیا! بردیم،

---

[۱] اَلکُل = Alcohol

دست و پای کُنیم، نگذاریم خُونِ او بے گناه و ناحق ریخته شود! جعفر خان بدونِ آنکه سرش را بلند کُند گفت: اے بابا! مگر عقلت را از دستت گرفته اند؟ می خواهی سرت را به باد بدهی؟ این ها را بی خود نیست که "خرس" شان می گویند، برو، نیشِ عقرب را ماچ[1] کن و ببین چه طور مُزدت را کفِ دستت می گذارد! "ہائی ہائی!" و بنا کرد کشیدنِ تریاک.

حالتم سخت پریشان و درہم بُود. خُون، مانندِ دِنگ[2] برنج کوبی، در شقیقه ام می زد. کلّام نزدیک بُود به ترکد و داشتم خفه شُدم. از خود بے خود رفتم. روئی پُشت بام گاری خانه و گوشهٔ که مُشرف بر میدان گاهِ کنگاور بود، استادم. از شب دو سه ساعتی گذشته بُود، ابرها، از ساحت آسمان برطرف شده، و مہتاب، روئی میدان گاه را فرا گرفته، برف، زمین و زمان را بدامنِ خود پیچیده، گوئی کفنی بود، که خاکِ بے صاحب ایران را، در بر گرفته بُود.

ناگہاں دیدم چند نفرِ قزاق پیدا شدند که حبیب اللہ را با سر برہنه و بازواں از عُقب بسته، درمیان گرفته، به طرفِ تپهٔ که نزدیکِ قصبهٔ کنگاور واقع است، رواں بُودند. من دیگر حالتم را نه فہمیدم و ہمیں قدر داشتم که طُولی نه کشید که صدائی شلیکی بلند شد، به صدائی شلیک، سگہائی اطراف، عُوعُوئی دلخراشی نمودند و کلاغہائیکه در شاخهٔ درختان غنوده بُودند، سراسیمه، بالی زده، از شاخی به شاخِ دیگر پریدند و از نو خاموشی مستولی گردید. من بدونِ ارادهٔ از بام به زیر آمدم و گیج[3] و دیوانه وار به طرفِ تپهٔ مذکوره روانه شدم. دفعتاً در اندک فاصله، در جلوئی من، جسدِ حبیب اللہ نمودار گردید. دُو دستش، از دو طرف، بروئی برف دراز بُود و حالت استغاثه بدرگاهِ خداوندِ دادگر داشت. خُونی که از پہلویش به روئی برف جاری بود، خونی را که از رانِ روسئی مجروح بینِ

---

[1] ماچ کردن = چومنا [2] دِنگ = لٹھ - [3] گیج = سر کا چکرانا

راه در روئ برف دیده بُودم، به خاطرِ من آورد، و آه از نهادم آمد۔ در ہمیں لحظه یک لختۂ ابرِ تاری، مثلِ اینکه بخواهد، پرده به روئ زشتیٔ کردارِ اولادِ آدم بکشد، روئ ماه را گرفت و عالمِ روشن یکباره تار گردید۔ در آں تاریک و روشنی، ناگہاں به نظرم آمد که یک سیاہی، با حزم و احتیاط، و شلان شلان، به طرفِ جسدِ بے حرکت، نزدیک می شود۔ خود را در عقبِ درختی پنہاں ساختم دیده دوخته با دِقّتِ تمام مشغولِ نگریستن گشتم۔ در ہمیں لحظه، ماه، از زیرِ ابرِ سیاه، از نَو بیرون آمد۔ بدونِ تردید، سیاہی را شناختم، قزّاقِ مجروح، ہم سفرِ ماں بُود! مُتحیّر بودم مقصودش چیست ؟ گفتم شاید می خواہد، تلافیٔ نیکوہائ حبیب اللہ را کرده، و جسدش را از روئ برف، به کنار برده، به خاک بسپارد۔ ولی نیر، خود را شلان شلان به جسدِ حبیب اللہ رسانیده، و پس از نگاہی باطرافِ خود خم شده، و دست کرد بر شالِ حبیب اللہ، و چیزی در آورد، و به عجله هرچه تمام تر در بغل بگذاشت، و با شتاب و اِضطراب، بطرفِ قلعه روان گردید۔ در بَدوِ ہمه مُصیبت، ہیچ سر در نیاوردم که قضیّه از چه قرار داشت، ولی، حالا دستگیرم شد، و فهمیدم، قزّاقِ بد نہاد، به طمعِ پُولی چند، آں ہمه مُروّت و احسانِ ایں جوانِ نامُراد را فراموش کرده، خونِ بے گناهِ او را به ریختن داده است۔

فردائ صُبح، که از ہمّتِ جعفر خان، اجازۂ حرکت از کنگاور را بدست آوردیم، و مہیّائ حرکت، به سمتِ کرمان شاه بودیم، خواستم، باز دیدنی به حبیب اللہ نموده باشیم، و خدا نگہدارِ آخرینی، به اُو گفته، و فاتحه برایش خوانده باشیم۔ دیدم جسدِ حبیبِ ناکام، در زیرِ برفِ شبانه ناپدید گردیده، نه از او اثری مانده و نه از پائ قزّاقِ بد سرشت۔ دستِ بے اعتنائ طبیعت، هر دُو را پوشانده

و ہیچ اثری از مجازات و مکافات نہ دیدم۔

در این بین صدائی جعفر خان بگوشم رسید کہ از دُور صدا می کرد و میگفت: "خان! سرما پُر زور است، اگر می خواہی تلف نہ شوی، یک بستہ تریاک بدہم۔ ببین چہ معجونی است۔" گاری ہم حاضر شُد۔ سوار شدہ راہ اُفتادیم +

عزم و اراده

ترجمان السلطنة

خواستن و کردن، یعنی اراده و عمل، اوّل شرطِ ضروریِ حیات می باشد۔ اہمیت این قوّۂ عامله، در عالمِ حیات، بدرجۂ مهم و قابلِ ملاحظه ایست که حتّیٰ در حیاتِ حیوانی هم می توان گفت بروز و ظهورِ کلّی دارد، منتهیٰ، بر خلافِ آنچه در نزدِ حیوانات مشاهده می شود، انسان باید حقیقتِ معنایِ خواستن را درک نموده، بلکه آنچه را که می داند و می فهمد که باید بکند

انسان باید، همیشه، و در هر حال تکلیف خود را بجا آورده، به هیچ وجه از انجام وظائف و تکالیفی که خود را عهده دارِ آن می داند، قصور نه ورزد، انسان باید، دارائ عقلِ سلیمی باشد، که به هدایت و راه نمائی آن، بتواند با عزمِ راسخ و ارادۂ متین، بر دشمنِ جهل غالب آمده، مالکِ نفس و وجودِ خود گردد۔

انسانِ جوانی که می خواهد، بارِ سنگینِ حیات را بدوشِ خود کشیده مسئولیتِ آن را عهده دار گردد، باید، عنانِ نفسِ سرکش را مقتدرانه در دست گرفته، مملکتِ وجود را تسخیر نموده، ریاستِ مطلقۂ آن را تسلیمِ سلطانِ عقل نماید، و کلّیۂ قوائ مادّی و معنویِ خود را، در تحتِ نظر و اوامرِ او، بکار اندازد۔

درین صورت می توان گفت، که یک چنین شخصی، سر رشتۂ سعادت و نیک بختی خود را، خود در دست دارد، و عوامل و قوائ خارجی را، در زندگانی او، تا درجۂ نفوذ

واثری نیست۔

تحصیلِ موفقیّت در چنین امرِ مهمّی، اگرچه، با موانع و مشکلاتی که غیرِ پیش می آید، کاری بس صعب و دشوار است، ولی به تجربه ثابت گردیده که با عزمِ راسخ و ارادهٔ متین وسعی و عمل، می توان، به رفعِ موانع و مشکلات، موفق آمده، شاهدِ مقصود را در آغوش کشید۔

با این اسلحهٔ قوی، یعنی عزم و اراده وسعی و عمل، می توان، حتّیٰ در مقابلِ باسخت ترین تحریکاتِ نفسانی و تمایلاتِ غیرِ عاقلانه، وهوس های پستِ جاهلانه هم بآسانئ تمام، موفقیت حاصل کرد، همان قسم که انسانِ باعزم و باراده که فرمان فرمائی بر نفس باشد، می تواند، در مقابلِ هر پیش آمدی، مقاومت ورزیده، هوس های پست و احساساتِ جاهلانه را زیرِ پا گذارده، به حلِ معضلات، و رفعِ موانع و مشکلات، موفق آمده، وبالآخره، فرمانفرمائی عقل را در وجودِ خود مسلّم سازد۔ اشخاصِ ضعیفُ النّفس، بلا اراده که بدونِ هیچگونه مقاومت و پافشاری، تسلیمِ پست ترین هوس های نفسانی و اعمالِ غیرِ عاقلانه می گردند، در تصادفِ مختصرِ پیش آمدهای سوءِ غیرِ منتظره، غالباً دست وپائی خود را گم کرده، عاجز و زبون می شوند۔

حکیمی می گوید: "اگر می خواهی عالم را تسخیر نمائی، خود مسخّرِ عقل شو۔" یعنی لیاقتِ راه نمائی دیگران را، نه خواهی داشت مگر آنکه، باعزمِ راسخ، عنانِ نفس را در دست گرفته، در هر کار، عقلِ سلیم را هادی و رهنمائی خود قرار دهی۔

حکیم دیگرے گوید: "سعادتِ حیات مخصوصِ کسی است که باهر نوع فداکاری که باشد، نفس را مغلوب ساخته، خود تسلیمِ عقل گردد۔" یعنی هر انسانی که در دورِ جوانی وشباب، بر نفس غالب آمده، از کیفیّات و لذایذِ پست، وهوس های جاهلانه، صرفِ نظر نموده،

باعزمِ ثابتی، مطیع و فرمان بردارِ عقل شود، می تواند، به موقعیتِ خود، در مجادلۂ حیاتِ خود مطمئن گردیده، سعادتِ خویش را تامین نماید۔

در میدانِ مبارزۂ حیات، ہر قدر انسان در عزم و ارادۂ خود، راسخ تر باشد، اُمید به مُوفقیت برائے اُو بیشتر است، چه کمتر اِتّفاق می اُفتد، که شخص باعزمِ راسخ و ارادۂ متین، انجامِ مقصودی را در نظر گیرد و به مقصود نایل نه شود۔

می باش بجد و جہد ہر کار دامانِ طلب ز دست مگذار
ہر چیز که دِل بر اُو گماری چوں سعی کنی بدست آری

اِنسان وقتی می تواند به ثبات و استحکام عزم و اِرادۂ خود، اطمینان حاصل نماید، که انجام کاری را، وجه ہمتِ خود قرار دہد، و تصادف باموانع و مشکلات، در عزم ارادۂ او اثری نه داشته، تردید و تاملّی برائے خود ایجاد نه نماید، در ہر امری از اُمورِ عزم و اِرادہ، وقتی مُثمرِ ثمر و نتیجه است که باسعی و عمل توام باشد که ؎

بے عزمِ دُرست و سعیٔ کامل
کس را نه شود مُراد حاصل

زیرک فقط اوست، که باکمالِ قدرت، سررشتۂ اعمال و افعال و خیالاتِ خود را، در دست دارد۔ اوست، که باکمالِ سہولت و آزادیٔ احساساتِ خود را، به ہر طرف که بخواہد، متوجّه می سازد۔ اُوست که ہر عائق و مانعی را، به استعانت و راہنمائیٔ عقل، مے تواند، طرد و دفع نموده، ہر کس و ہر چیز، حتّیٰ عناصرِ طبیعت را، مطیعِ خود سازد۔

باعزمِ ثابت و ارادۂ متین است، که اِنسان می تواند، خود را، از ہوا و ہوس ہائی

سختِ خطرناک، مصئون داشته. مخصوصاً از بهانه جوئی، که مولودِ دیوانهٔ ضعفِ نفس است احتراز جوید، و همچنین، هرگونه عیب و نقصی در خود مشاهده نماید، دفع نموده، خود را از عیوب و خطایا، منزّه و مبرّا ای سازد.

عزم و اراده، بخودیِ خود، موجد و سبب ترقی و تعالی نیست، ولی می توان آن را یکی از عواملِ موثّره و جهاتِ اصلیهٔ آن، دانست، و به همین لحاظ می توان گفت که اشخاص عاقل و باهوش، که دارائی عزمِ راسخ و ارادهٔ کامل، و جراٴت نیز می باشند، در واقع، سر رشتهٔ سعادتِ خود را، خود در دست دارند، و اتّفاقات و پیش آمدهای سوءِ غیر منتظره، شاید در جریانِ زندگانیِ آنها، چندان قدرت و نفوذ نداشته باشد، برخلافِ اشخاصِ بی عزم بلا اراده که هر قدر هم، ذکی و باهوش باشند، قدرت و نفوذی، در جریان و پیش آمدهای حیاتِ خود نداشته، در واقع می توان، آنها را ملعبهٔ حوادث و بازیچهٔ اتّفاقات دانست.

مثالِ این قبیل اشخاص، در عالمِ حیات، مانندِ حرکتِ کشتی بدونِ سکّانی است در سطحِ اوقیانوسِ مواّجِ متلاطمی، که بواسطهٔ نداشتنِ خطِّ سیرِ معیّن، بادهای مخالف و جریاناتِ مختلفه، آن را هر لحظه، به طرفی سوق داده، تا موقعیکه، در گردابِ فنا و نیستی فرو رفته، غوطه ور گردد.

برائے تحصیلِ عزمِ راسخ و ارادهٔ متین، مشق و عمل لازم است، یعنی اشخاصی که فاقدِ عزم و اراده هستند، می توانند، بوسیلهٔ بکار انداختنِ عزم و ارادهٔ خود در اعمالِ جاریهٔ حیاتی، و در مقابله با پیش آمدهای مختلفهٔ عادی، خود را برائی مقابله با پیش آمدهای مشکله و مسایلِ معضله، آماده و مهیا سازند.

قسمتِ غالب، از افرادِ هر هیئتِ اجتماعی را، مخصوصاً در آسیا و افریقه،

کم و بیش به تفاوت، اشخاصِ بے عزم، مُردو الخیال تشکیل می دہند، ولے چنانچہ ہمین اشخاص در اعمالِ جاریۂ خود، عزم و ارادہ را متدرّجاً بکار انداختہ، در تحصیل آن کوشیدہ، ثباتِ قدم بہ خرج دہند، می توانند از آنچہ ہستند، بہتر شدہ، بہ مرورِ زمان، با تحصیلِ عزم و ارادہ، از آنچہ آنہا را پست و زبون نمودہ، دوری جُستہ، با کسبِ خصایل و صفاتِ عالیہ، حیاتِ خود را کاملاً تامین نمایند، چہ ثبات و پایداری، در ہر امر، مُثمرِ ثمر و برکات و مُنتج نجات و فلاح است ؎

ہر سر کہ یافت افسری از گوہرِ ثبات
در اقتدار بگذرد از چرخ بی ثبات

حکیمی گوید: "مردِ ثابت قدم آنست کہ بہ وسوسۂ ہیچ موسُوس، رُوی از انجام مقصود نہ گرداند، و ہیچ مانع و مشکلی، او را از طریقِ خود، منحرف نہ سازد ؎

بنای کار بنہ بر ثبات، و ایمن باش
کہ ہر بنا کہ بر اصل است، پایدار بود

تردید و نداشتنِ تصمیم، امراضِ مُزمن و خطرناکی ہستند کہ بہ مرورِ زمان، عزم و ارادہ را فلج ساختہ، در نتیجہ، وجودِ انسان را، عاطل و باطل نمودہ، از کار می اندازد ۔ حکیمی گوید: "در میدانِ مبارزۂ حیات، شاہدِ مقصود را در آغوش نہ خواہی کشید، مگر با داشتنِ عزم و ارادۂ راسخ، و دُچارِ یاس و حرمان نخواہی شد مگر بواسطۂ تردید و بی ثباتی ؎

در تردّد رہِ نجات مدان | ہیچ خصلت بہ از ثبات مدان
میل داری بہ رفعتِ درجات | در تو لے، ثبات ورز، ثبات

حصۂ نظم

غزلیات

مصلح الدّین شیخ سعدی فرماید

★

من بدین خوبی و زیبائی ندیدم روی را — وین دل آویزی و دلبندی نباشد موی را
روی اگر پنهان کند سنگین دلِ سیمین بدن — مشک غماز است، نتواند نهفتن بوی را
این موافق صورت و معنی، که در چشم من است — از تو زیباتر ندیدم، روی و خوشتر خوی را
گر بسر می‌گردم از بیچارگی، عیبم مکن — چون تو مژگان می زنی، جرمی نباشد گوی را
ما ملامت را بجان جوئیم در بازارِ عشق — کُنجِ خلوت، پارسایانِ ملامت جوی را
سعدیا گر بوسه بر دستش نمی یاری نهاد — چاره آن دانم که بر پایش بمالی روی را

★

ساقیا می دِہ کہ ما دُردی کشِ میخانہ ایم — با خرابات آشنائیم، از خرد بیگانہ ایم
خویشتن سوزیم، وجان بر سر نہادہ شمع وار — ہر کجا در مجلسی شمعیست، ما پروانہ ایم
اہلِ دانش را، درین گفتار، با ما کار نیست — عاقلان را کی زیان دارد کہ ما دیوانہ ایم
گرچہ قومی را صلاح و نیکنامی ظاہر است — ما بہ قلاشی و رندی، در جہان افسانہ ایم
خلق می گویند، جاہ و فضل، در فرزانگی است — گو، مباش این ہا کہ ما رندانِ نافرزانہ ایم
عیب تُست، ار چشم گوہربین نداری، ورنہ ما — ہر یک اندر بحرِ معنی، گوہرِ یک دانہ ایم

سعدیا ! گر بادۂ صافیت باید، باز گو ساقیا می دہ کہ ما دُردی کشِ میخانہ ایم

★

ہر کہ دلآرام دید، از دلش آرام رفت باز نیاید خلاص، ہر کہ دریں دام رفت
یادِ تو می رفت، و ما عاشق و بیدل شدیم پردہ برانداختی، کار بإتمام رفت
مشعلۂ بر فروخت، پرتوِ خورشیدِ عشق خرمنِ خاصان بسوخت، خانقہِ عام رفت
عارفِ مجموع را، در پسِ دیوارِ صبر طاقتِ بودن نہ ماند، ننگ شد و نام رفت
گر بہ ہمہ عمرِ خویش، با تو برآرم دمی حاصلِ عمر آں دم است، باقی ایام رفت
ہر کہ ہوائی نہ پخت، یا بہ فراقی نہ سوخت آخرِ عمر از جہان، چون برود، خام رفت
ما قدم از سر کنیم، در طلبِ دوستان راہ بہ جائی نہ بُرد، ہر کہ باقدام رفت
ہمتِ سعدی بہ عشق میل نہ کردی، ولیک پائی فرو شد بہ کام، عقل بہ ناکام رفت

مولانا نورالدین عبدالرحمٰن جامی فرماید

★

بر طرفِ رخ نہادی، آں جعدِ مشک سا را چوں شب سیاہ کردی، روزِ سفید ما را
نوبت بہ ہر مشامی حیف است، اگر توانم سوئی تو رہ بہ بندم، آمد شدِ صبا را
بعد از ہجومِ ہجران، بی دولتِ وصالت باز آمدن چہ امکان، صبرِ گریز پا را
دارد رقیب با من، دندان زنی، بہ کویت باہم نزاعِ دیرین، باشد سگ و گدا را
باشد بنائی دولت، بر ہمتِ گدایان ایمنت بر کتابہ، ایوانِ بادشا را
با صحبتِ کہ گیرم، اُنس این چنیں، کہ عشقت بیگانہ ساخت با من، یارانِ آشنا را

جامی ز سفلہ طبعاں، کم شد صفائی حالت
کردی سفالِ تیرہ، جامِ جہاں نما را

★

ای خوشش آنانکہ، خمِ طرۂ یاری گیرند
یک دم، از پیچ وخمِ دہر، کناری گیرند

تا ازین بحر، رسد زورقِ اُمید، بہ لب
لبِ جوی ولبِ جام و لبِ یاری گیرند

تا دریں، بی سروبُن صحرا، گہ، آزاد زیند
جا سرِ کوہی، و منزل، بُنِ غاری گیرند

ہیبتِ بادیۂ فقر و فنا بین، کہ درو
ہر صفِ مورچہ، راخیلِ سواری گیرند

تیز بینان، نظر، از کحلِ بصر، دوختہ اند
در رہت، کحلِ بصیرت ز غباری گیرند

جامی، و روی، بہ خاکِ درِ تو، چون ز حرم
ہر یک از کعبہ رواں، راہِ دیاری گیرند

★

طرفِ باغ و لبِ جوئی ولبِ جام است، این جا
ساقیا خیز! کہ پرہیز، حرام است اینجا

شیخ، در صومعہ، گر مست شد، از ذوقِ سماع
من و میخانہ، کہ آن حال، مدام است اینجا

لب نہادی بہ لبِ جام، و نہ دانم منِ مست
کہ لبِ لعلِ تو، یا بادہ، کدام است اینجا

بستۂ حلقۂ زلفِ تو، نہ تنہا، دلِ ماست
ہر کجا مُرغِ دلی، بستۂ دام است اینجا

می کشی تیغ، کہ سازی، دلِ ما را، بہ دو نیم
تیغ بگذار، کہ یک غمزہ، تمام است اینجا

پیشِ اربابِ خرد، شرح مکُن، مشکلِ عشق
نکتۂ خاص مگو، مجلسِ عام است اینجا

جامی، از شوقِ تو شد مست، نہ می دیدہ نہ جام
بزمِ عشق است، چہ جائی می و جام است اینجا

خواجہ شمس الدّین محمّد حافظ شیرازی فرماید

★

دل می رود ز دستم، صاحبدلان خدا را — دردا! کہ رازِ پنہان، خواہد شد آشکارا
کشتی شکستگانیم، ای بادِ شرطہ برخیز! — باشد، کہ باز بینیم آں یارِ آشنا را
دو روزہ مہرِ گردوں، افسانہ ایست و افسوں — نیکی بجائی یاراں، فرصت شمار، یارا
در حلقۂ گل و مُل، خوش خواند دوش، بلبل — "ہاتِ الصّبوح ہبّوا یا ایہا السُّکارا"
آئینۂ سکندر، جامِ جم است، و بنگر — تا بر تو عرضہ دارد، احوالِ مُلکِ دارا
ہنگامِ تنگدستی، در بادہ کوش و مستی — کیں کیمیائی ہستی، قاروں کند، گدا را
آسائشِ دو گیتی، تفسیرِ ایں دو حرف است — با دوستاں مروّت، با دشمناں مدارا
در کوئی نیک نامی ما را گذر نہ دادند — گر تو نمی پسندی تغیّر کُن قضا را

حافظ، بخود نہ پوشید ایں خرقۂ می آلود
ای شیخِ پاک دامن! معذور دار ما را

★

در خراباتِ مغاں، نورِ خدا می بینم — ایں عجب، بیں کہ چہ نوری، ز کجا می بینم
جلوہ، بر من مفروش ای ملک الحاج! کہ تو — خانہ می بینی، و من خانۂ خدا می بینم
سوزِ دل، اشکِ رواں، نالۂ شب، آہِ سحر — ایں ہمہ، از اثرِ لطفِ شما، می بینم
ہر دم، از روئی تو نقشی زندم راہِ خیال — با کہ گویم، کہ دریں پردہ، چہا می بینم
کس نہ دیدست ز مشکِ ختن و نافۂ چیں — آنچہ من، ہر سحر، از بادِ صبا، می بینم

نیست در دایرہ، یک نقطہ، خِلاف از کم و بیش
کہ من، این مسئلہ، بی چون وچرا می بینم

دوستان! عیبِ نظر بازیِ حافظ مکُنید
کہ من اورا، ز محبّانِ خُدا، می بینم

★

ساقی! بیار بادہ، کہ ماہِ صیام رفت
در دِہ قدح، کہ موسمِ ناموس ونام رفت

وقتِ عزیز رفت، بیا! تا قضا کُنیم
عمری، کہ بی حضورِ صراحی وجام رفت

در تابِ تُو، بہ چند توان سوخت ہمچو عود
مَی دِہ، کہ عمر، در سرِ سودائی خام رفت

مستم کُن آنچنان، کہ نہ دانم، ز بیخودی
در عرصۂ خیال، کہ آمد، کُدام رفت

زاہد غرور داشت، سلامت نہ بُرد راہ
رِند، از رہِ نیاز، بہ دارُالسّلام رفت

نقدِ دلی، کہ بودِ مرا صرف بادہ باشد
قلبِ سیاہ بُود، ازان در حرام رفت

دیگر مکن نصیحتِ حافظ، کہ رہ نہ یافت
گم گشتۂ، کہ بادۂ عشقش بکام رفت

شیخ فخرالدّین عراقی فرماید

بہ یک گرہ، کہ دُو چشمت بر ابروان انداخت
ہزار فتنہ و آشوب، در جہاں انداخت

فریبِ زُلفِ تو، با عاشقان چہ شعبدہ باخت
کہ، ہر کہ جان و دلی داشت، در میان انداخت

دِلم چُو در سرِ زُلفِ تو شُد، توان گہ گہ
ز آفتابِ رُخت، سایۂ بر آن انداخت

رُخِ تو، در خورِ چشمِ من است، لیک چہ سُود؟
کہ پردہ از رُخِ تو، بر نمی توان انداخت

قبولِ تو، دِگراں را، بہ صدرِ وصل نشاند
دلِ شکستۂ مارا، بر آستان انداخت

عراقی، از دل وجان، آں زماں اُمید برید
کہ چشمِ جادوئی تو، چین بر ابروان انداخت

★

ز خواب، نرگسِ مستِ تو، سرگران برخاست
غریو و ولولہ، از جانِ عاشقان، برخاست

چہ سحر کرد، نہ دانم، دو چشمِ جادو بیت
کہ از نظارہ گیان، نعرہ و فغان برخاست

ز تیرِ غمزہ، ازین بیشتر، خونِ خلق مریز
کہ رستخیز، بیکبارہ، از جہاں برخاست

چنیں، کہ من زفراقِ تو، در سر آمدہ ام
گرم، تو دست نہ گیری، کجا توان برخاست

بہ بوی آنکہ، بدامانِ تو، در آویزم
دلِ من، از سرِ جان، آستین فشان برخاست

تو در کنارِ من آ، تا من از میان بروم
کہ ہر کجا کہ، در آید یقین، گمان برخاست

عراقی، از دل و جان، آنگہی امید برید
کہ چشمِ مستِ تو، از خواب، سرگران برخاست

امیرِ خسرو دہلوی فرماید

★

ای چہرۂ زیبائی تو، رشکِ بتانِ آذری
ہر چند وصفت می کنم در حسن، ازان بالاتری

ہرگز نیاید در نظر، نقشی ز رویت خوب تر
شمسی ندانم یا قمر، حوری ندانم یا پری

آفاقہا گردیدہ ام، مہرِ بتان ورزیدہ ام
بسیار خوبان دیدہ ام، امّا تو چیزِ دیگری

تو از پری چابک تری، وز برگِ گل نازک تری
وز ہر چہ گویم بہتری، حقّا عجائبِ دلبری

عزمِ تماشا کردۂ، آہنگِ صحرا کردۂ
جان و دلِ ما بردۂ، اینست رسمِ دلبری؟

من تو شدم، تو من شدی، من جان شدم، تو تن شدی
تا کس نہ گوید بعد ازیں، من دیگرم، تو دیگری

خسرو غریب است و گدا، افتادہ در شہرِ شما
باشد، کہ از بہرِ خدا، سوئی غریبان بنگری

★

مہِ مَن! خراب گشتم ز رُخت، بہ یک نظارہ — نظری بہ تو، عفا اللہ! چہ مَی است مست کارہ

تُو، بہ رَہ روان، و خلقی، بہ ہلاک ماندہ ہر سُو — چہ غمست آبِ تند رُو را، ز خرابیِ کنارہ

سرِ آن دو چشم گردم، کہ چو ہندوانِ رہ زن — ہمہ را بہ نوکِ مژگان، زدہ بر جگر کتارہ

چو روی بہ رہ، بجولان، دلِ عاشقان بود آن — کہ ز سُمّ بادپایت، جہد آتش شرارہ

ہوسم بود، کہ دیدہ ز ہمہ ستانم و پس — بہ ہزار دیدہ، تنہا، بہ رُخت کنم نظارہ

چہ زنی دم از عیاری، بہ برِ آن بلند کیوان — کہ بہ کنگرِ جلالش، نہ رسد کمندِ چارہ

چو اسیرِ تُست خسرو، رگِ جان، ہمکش، ز بندش

کہ بہ رشتہ، دوخت نتوان، جگری، کہ گشت پارہ

سیّد احمد ادیب پیشاوری فرماید

★

سحر، بہ بوی نسیمت، بہ مژدہ، جان سپرم — اگر، امان دہد امشب، فراق، تا سحرم

چو بگذری، قدمی، بر دو چشم من بگذار — قیاس کن، کہ منت، در شمارِ خاکِ درم

گرفت عرصۂ عالم، جمالِ طلعتِ دوست — بہ ہر کجا کہ روم، آن جمال می نگرم

اگر تو دعوی معجز، عیان بخواہی کرد — یکی بہ تربتِ من بگذر، چو در گذرم

کہ سر، ز خاک بر آرم، چو شمع، دیگر بار — بہ پیشِ روی تو، پروانہ وار جان سپرم

بدان صفت، کہ بہ موجِ اندرون رود کشتی — ہمی رود تنِ زارم، در آبِ چشمِ ترم

چنان نہفتم در سینہ، داغِ لالہ رُخت — کہ شد، چو غنچہ لبالب، ز خونِ دل جگرم

محمّد یوسف زادہ غمام همدانی فرماید

بنائی خاک، بر آب است و آب، بر باد است
چه اعتماد، بر این خاکِ سست بنیاد، است

خرابه ایست جهان، پیشِ عقلِ دانشمند
به چشمِ بی خردان، این خرابه آباد است

مخوانش آدمِ خاکی، که این گُلِ خودرو
ز جویبارِ بهشتی، به عالم اُفتاد است

به کارِ دیو و پری، دل منه، که آخرِ کار
اگر بساطِ سلیمانیٔ است، بر باد است

شکارگاهِ عجیبی است این جهان، که یکی
بدامِ دیگری افتاده است، صیّاد است

همه بلائی تو، از خویشتن پرستیٔ تُست
خوشا کسی، که بکلّی، ز خویش آزاد است

ستم مگوئی، که بیدادِ یار و عجزِ غمام
عدالت است، ولیکن، به شکلِ بیداد است

میرزا محمّد علی عبرت نائینی فرماید

به هر کُجا که تو باشی خیالِ ما آنجاست
که آرزوی دل و عینِ مدّعا آنجاست

کُجا رویم از آن آستان که در همه حال
مرادِ خاطرِ اُمیدوارِ ما آنجاست

مقامِ امن و سلامت و یارِ بی خبری است
مکانِ مردمِ وارسته از هوا، آنجاست

تو نازپرورِ عیشی، بکوی عشق مرو
که جائی خانه بدوشانِ بی نوا آنجاست

در آ بکوئی خرابات اگر صفا طلبی
که بزمِ خاصِ حریفانِ باصفا آنجاست

ز شهر بندِ طبیعت قدم فراتر نه
که مُلکِ سرمدی و عالمِ بقا آنجاست

برو به میکده عبرت ز خانقاه و ببین
که جائی ایمنی و بزمِ بی ریا آنجاست

مولانا حضرت شیخ یعقوب صرفی کشمیری فرماید

★

گیتی نمائی آئینۂ صافِ جامِ ما — دورِ جم است و عہدِ سکندر، بہ کامِ ما
آئینہ خدائی نما، جام بادہ است — ای غافل از خدا! چہ کُنی عیبِ جامِ ما
تا ساختہ ام دانہ و آب، از سرشتِ خویش — شُد مُرغِ آشیانۂ لاہُوت، رام ما
در صیدگاہِ ہمتِ مردان، عجب مدان — عنقائی قافِ قُدس، گر اُفتد بہ دامِ ما
نہ میلِ دُنیئی و نہ تمنائی آخرت — یعنی، برون بود ز دو عالم، مقامِ ما
اِنصاف دہ برائی خُدا، صرفیا! ملاف
چون خودِ ہنوز پختہ نہ شد، کارِ خامِ ما

★

چُون، جانبِ چمن گُذر آن سروِ ناز کرد — شمشاد و سرو را، قدِ مش، سرفراز کرد
کوتاہ ساخت رشتۂ عمرم بہ پیچ و تاب — مشّاطۂ، کہ دست، بہ زُلفش، دراز کرد
در دیدہ ام، جمالِ حقیقت، نمود رُو — تا چشمِ من، نظارۂ حُسنِ مجاز کرد
رُو کرد مُدعی بہ تُو، ناشُستہ، دِل زغیر — ای دین نگر، بغیرِ طہارت، نماز کرد
ہر چند کردمش، پی ہم، صد نیاز پیش — بلش از نیاز ہای من، آن شوخ، ناز کرد
بکشود یارِ من، دہن، از بہرِ پُرسشم — بہ دردمندِ خود، درِ مقصود، باز کرد
محرابِ ابرُوانِ تُرا دیدِ غالباً
صرفی، کہ سجدہ ہا، بہ زمینِ نیاز، کرد

حضرتِ خواجہ حبیب اللہ حُبّی کشمیری فرماید

★

آن یارِ دلنواز، و ملیح زبان، کجا است — جانم چو جائی اوست، ندانم، کہ جان کجا است
تشبیہِ غنچہ را، بہ دہانت چسان کنم — ایں را زبان بجو باشد، و آن را زبان کجا است
خورشید را، نہ با رُخِ زیبا، شباہت است — کیں خط و خال و ابرو وچشم ودہان کجا است
تعریفِ قامتِ تُو، نہ زیبد بہ سروِ باغ — از باغبان بپرس، کہ سروِ روان کجا است
باریک تر ز موئی، میان تو یافتم — یعنی کہ، در میانہ بموئی میان، کجا است
از بارگاہِ قدس، تُو، نام ونشان مپرس — یعنی کہ ذکر نام کجا ونشان کجا است

حُبّی، ز وصفِ تو، بکند مختصر سخن
ما ینبغی ز حُسنِ تو، شرحِ بیان کجا است

قصائد

شیخ سعدیؒ

★

در موعظه و مدح مجدالدّین رومی

جهان بر آب نهاد است و زندگی بر باد
غلام همتِ آنم که دل برو ننهاد

جهان نماند و خرّم روانِ آدمیی
که باز ماند ازو در جهان به نیکی یاد

سرایِ دولتِ باقی نعیمِ آخرت است
زمینِ سخت نگه کن چو می نهی بنیاد

کدام عیش درین بوستان؟ که بادِ اجل
همی برآورد از بیخ قامتِ شمشاد

حیاتِ عاریتی خانه ایست در رهِ سیل
چراغِ عمر نهاده است بر دریچهٔ باد

بسی برآید و بی ما فرو شود خورشید
بهار گاه خزان باشد و گهی مرداد

بر آنچه میگذرد دل منه که دجله بسی
پس از خلیفه بخواهد گذشت در بغداد

گرت ز دست برآید چو نخل باش کریم
ورت ز دست نخیزد چو سرو باش آزاد

بسی بدیدهٔ حسرت ز پس نگاه کند
کسی که برگِ قیامت ز پیش نفرستاد

وجودِ خلق بدل می کنند ورنه زمین
همان ولایتِ کیخسرو است و ملکِ قباد

عروسِ ملک نکوروی دختریست ولی
وفا نمی کند این سست مهر با داماد

نه خود سریرِ سلیمان بباد رفتی و بس
که هر کجا که سریریست می رود بر باد

همین نصیحتِ مَن گوش دار، و نیکی کُن — که دانم، از پسِ مرگم، کُنی به نیکی یاد
نداشت چشمِ بصیرت، که گِرد کرد، و نه خورد — بُبرد گوئی سعادت، که صرف کرد، و بداد
چنانچه، صاحبِ فرخنده رای، مجدالدّین — که بیخِ اجر نشاند، و بنای خیر نہاد
نگویمت بتکلّف "فلان دولت و دین — سپہرِ مجد و معالی، جہانِ دانش و داد"
تو آن برادرِ صاحبدلی، که مادرِ دہر — به سالہا، چو تو فرزندِ نیک بخت، نه زاد
بروزگارِ تو ایام، دستِ فتنه، به بست — به یُمنِ تو، درِ اقبال، بر جہان، بگشاد
دلیلِ آن، که ترا، از خدای نیک آید — بس است خلقِ جہان را، که از تو نیک افتاد
یکی دُعا کنمت، بی رعونت از سرِ صدق — "خدات در نفسِ آخرین، بیامرزاد!"

★

فی الموعظةِ و النصیحة

توانگری، نه به مال است، پیشِ اہلِ کمال — که مال، تا لبِ گور است، بعد از آن، اعمال
من، آنچه شرطِ بلاغ است، با تو می گویم — تو خواه، از سخنم پند گیر، و خواه، ملال
محلِ قابل، و آنگه، نصیحتِ قایل — چو گوشِ ہوش نه باشد، چه سود حُسنِ مقال؟
نصیحتِ ہمه عالم، چو باد در قفس است — بگوشِ مُردمِ نادان، و آب در غربال
به چشم و گوش و دہان، آدمی نه باشد شخص — که ہست صُورتِ دیوار را ہمین تمثال
دل، ای حکیم! برین معبرِ ہلاک، مبند — که اعتماد نه کردند، بر جہان، عقّال
چناں به لُطف ہمی پرورد، که مروارید — دِگر به قہر، چنان خرد می کند، که سفال
مکن به چشمِ ارادت، نگاه، در دنیا — که پشتِ مار به نقش است، و زہرِ او قتّال

به عمرِ عاریتی، هیچ اعتماد مکن — که پنج روزِ دگر، می رود به استعجال
برفت عمر، و نه رفتیم شرطِ راهِ ادب — براستی، که به بازی رفت، چندین سال
کنون که رغبتِ خیر است، نه ورِ طاعت نیست — دریغ نقدِ جوانی، که صرف شد به محال
زمانِ توبه و عذر است، و وقتِ بیداری — برآر دستِ دعائی، و رُو به خاک بمال
وصالِ حضرتِ جان آفرین، مبارکباد — که دیر و زود فراق افتد اندرین اوصال
به زیرِ بارِ گنه، گام بر نمی گیرم — که زیرِ بار، به آهستگی رود، حمّال
نه آفتابِ وجودِ ضعیفِ انسان را — که آفتابِ فلک را، ضرورتست زوال
کنون، هوائی امل می پرد، کبوترِ نفس — که دستِ جورِ زمانه، نه پر گذاشت، نه بال
چنان شدم، که به انگشت می نمایندم — نمازِ شام، که بر بام می روم، چو هلال
بزرگوار خدایا! بحقِ مردانی؛ — که عارفانِ جمیل اند و عاشقانِ جمال
مبارزانِ طریقت، که نفس بشکستند — به زورِ بازوئ تقویٰ، و للحروبِ رجال
مرادِ نفس نه دادند، ازین سرائ غرور — که صبر پیش گرفتند، تا به وقتِ محال
قفا خورند و ملامت کشند و خوش باشند — شبِ فراق، به امّیدِ بامدادِ وصال
به سرِّ سینۂ این دوستان علی التفصیل — که دستگیری و رحمت کنی علی الاجمال
رهی، نمی برم، و چارۂ نمی دانم — بجز، محبتِ مردانِ مستقیم الحال
مرا به صحبتِ نیکان امّیدِ بسیار است — که مایه داران، رحمت کنند، بر بطّال
بود، که صدر نشینانِ بارگاهِ قبول؛ — نظر کنند، به بیچارگانِ صفِّ نعال
توقع است، ز انعامِ دایم المعروف — ز بهرِ آن، که نه امروز می کند افضال
همیشه، در کرمش بوده ایم، و در نعمش — از آستانِ مربّی، کجا روند اطفال

من، آن ظلوم و جهولم، که هم تو فرمودی — چه آید از ضعفا، ای کریم! و ز جهّال
مرا تحمّلِ باری، چگونه دست دهد — که آسمان و زمین، بر نه یافتند و جبال
ختامِ عُمر، خدایا، به فضل و رحمتِ خویش — به خیر کن! که همین است غایة الآمال
ثنائی حضرتِ عزّت، نمی توانم گفت — که ره نمی برد آنجا، قیاس و وهم و خیال

بر آستانِ عبادت، وقوف کن سعدی
که وهم منقطع است از سرادقاتِ جلال

★

خانم پروین اعتصامی

اگرچه، در رهِ هستی، هزار دشواریست — چو پرِ کاه، پریدن ز جا، سبکساریست
بپاتِ رشته فگنده است روزگار، و هنوز — نه آگهی تو، که این رشته گرفتاریست
بگرگ، مردمی آموزی، و نمی دانی — که گرگ را، ز ازل، پیشه، مردم آزاریست
بپرس راه، زِ علم، این، نه جای گمراهیست — بخواه چاره ز عقل، این، نه روزِ ناچاریست
نهفته، در پسِ این لاجوردگون خیمه — هزار شعبده بازی، هزار عیّاریست
سلامِ دُزد مگیر و متاعِ دیو مخواه — چرا، که دوستیِ دشمنان، ز مکّاریست
هر آن مریض، که پندِ طبیب، نه پذیرد — سزاش، تاب و تبِ روزگار و بیماریست
به چشمِ عقل ببین، پرتوِ حقیقت را — مگوئی نور و تجلّی، فسون و طرّاریست
اگر که در دلِ شب، خون نمی کند گردون — بوقتِ صبح، چرا کوه و دشت، گلناریست؟
بگاهوارهِ تو، افعی نهفت، دایۂ دهر — مُبرهن است که بیزار، از پرستاریست

بدار دست ز کشتی، کہ حاصلش تلخی است — بپوش روی ز آئینہ، کہ زنگاریست
بہ خیرہ، بارِ گران زمانہ چند کشی — ترا، چہ مزد بپاداشِ این گرانباریست
فرشتہ زان سبب از کیدِ دیو بی خبر است — کہ اقتضائی دلِ پاک، پاک انگاریست
بلند شاخۂ این بوستانِ روح افزائی — اگر ز میوہ تہی شد، ز پست دیواریست
چہ ہیچگاہ، بہ کارِ نکو نمی گردیم! — شگفت نیست، گر آئینِ ما سیہ کاریست
زمانہ گشت چو عطّارہ، و خونِ ہر سگ و خوک — فروخت بر ہمہ، و گفت مشک تاتاریست
گُلش مبو، کہ نہ شغلیش غیر گلچینی است — غمش مخور، کہ نہ کاریش غیر خونخواریست
کدام شمع، کہ ایمن ز بادِ صبحگہی است — کدام نقطہ، کہ بیرون ز خطِ پرگاریست
عمارتِ تو شد است این چنین خراب، ولیک — بہ خانۂ دگران، پیشۂ تو معماریست
بدان صفت کہ تو ہستی، دہند پاداشت — سزائی کار، در آخر ہمان سزاواریست
بہل، کہ عاقبتِ کار، سرنگونت کنند — بلندئی، کہ سر انجام آن، نگونساریست
ز روشنائی جان، شامہا سحر گردد — روانِ پاک، چو خورشید، و تن، شب تاریست

چراغِ دزدِ مخزن، پدید شد پروین
زمانِ خواب گذشت است، وقتِ بیداریست

نصرت اللہ خان کاسمی

در ستایشِ جہان فرماید

★

جہان را، بہ جز نیکوئی، کار نیست — نکو را، نکوہش، سزاوار نیست

چو زیبا بهشتی است آراسته | دران، هیچ زشتی، پدیدار نیست
چو بازار گانی است، با برگ و ساز | که جز خوب کالایش، در، بار نیست
یکی دل رُبا، شوخِ جان پرور است | که چون او نگاری به فرخار نیست
یکی یارِ غمخوارِ مهر آور است | که چون او، یکی یار غمخوار نیست
چنو یارِ غمخوارِ نیکو سرشت | نباشد، و گر هست، بسیار نیست

❖ ❖ ❖ ❖

جهان، مهربان مادری، نیک خواست | که در سینه جز مهرش، انبار نیست
همه زادگانِ جهانیم ما | کسی را، باین گفته انکار نیست
ز بیغاره راندن، فرو بند لب | که مادر، سزاوارِ بیغار نیست
ز رفتارِ این مام نیکو سرشت | پسر را، نکوهش به هنجار نیست
نکوهیدنِ مام، باشد گناه | که بخشایش آن را، ز دادار نیست
نه دانم، چگونه به نزدیکِ تو | نکوهنده مردم، گنهگار نیست

❖ ❖ ❖ ❖

خدایت برو میر و سالار کرد | "گر برسرش میر و سالار نیست"
گر امروز او را نداری نگاه | به فردا، خدایت نگهدار نیست
ترا، جان و دل گشته، بیزار ازو | و گرنه، جهان، از تو بیزار نیست
جهان، جمله نقش و نگارِ خوش است | ولیکن، ترا چشمِ دیدار نیست
بدین مایه نقش و نگارِ شگفت | چنان دان، که جز ایزدی وار نیست
به چشمِ تو، زشت است و در چشمِ من | ز زشتی، بر او هیچ آثار نیست

تو چوں خار جوئی، نہ باشد عجب | اگر بہرہ، ز آنت، بہ جُز خار نیست
دگر نہ چو گلچیں شوی، بنگری | کہ جُز گُل، درین نغز گلزار نیست
چو بر داری، ایں تیرہ نیشہ، ز چشم | بہ بینی، کہ روئی جہاں، تار نیست

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

بد و نیک، زائید، ز کردارِ ما | وگرنہ، جہاں زشت کردار نیست
اگر خواب کردار، ہستی ترا | جہاں ہست اقبال، ادبار نیست
دگر، زشتکاری بود پیشہ ات | جہانت، بہ جُز زِشت وغدار نیست

جہاں ماند آئینہ را، ولیک
خود آئینہ، دیدہ زنگار نیست

قصیدۂ انوری

معروف بہ

"اشک ہائی خُراسان"

بر سمرقند اگر بگذری، اے بادِ سحر! | نامۂ اہلِ خراسان، بہ برِ خاقان بر
نامۂ، مطلعِ آں، رنجِ تن و آفتِ جاں | نامۂ، مقطعِ آں، دردِ دل و خونِ جگر
نامۂ، بر رقمش آہِ عزیزاں پیدا | نامۂ در شکنش خونِ شہیداں مُضمر
نقشِ تحریرش، از سینۂ مظلوماں خشک | سطرِ عنوانش، از دیدۂ محروماں، تر

ریش گردد، ممرِ صوت، ازو گاهِ سماع
خون شود، مردمکِ دیده ازو گاهِ نظر

تاکنون، حالِ خراسان و رعایا بوده است
بر خداوندِ جہاں خاقان، پوشیده، مگر

نی، بنوده است، کہ پوشیده نباشد بر وی
ذرۂ نیک و بدِ نہ فلک و ہفت اختر

کارہا بستہ بود بی‌شک در وقت، و کنون
وقت آنست کہ راند سوی ایران لشکر

خسروِ عادل، خاقانِ معظم، کز جد
پادشاہست و جہاندار، بہ ہفتاد پدر

دائمش فخر بدانست کہ در پیشِ ملوک
پسرش خواندی، سلطانِ سلاطین سنجر

باز خواہد ز غزان کینہ، کہ واجب باشد
خواستنِ کینِ پدر، بر پسرِ خوب سیر

چوں شد از عدلش سرتاسر توران آباد
کی روا دارد، ایران را ویران یکسر

ای کیومرث بقا! پادشہ کسری عدل
وی منوچہر لقا! خسروِ افریدون فر

قصۂ اہلِ خراسان بشنو از سرِ لطف
چوں شنیدی، زرہِ لطف، بر ایشان بنگر

این دلِ افگار، جگر سوختگان می‌گویند
"کای دل و دولت و دین را ز تو شادی و ظفر!

خبرت ہست، کزین زیر و زبرِ شومِ غزان
نیست یک پی ز خراسان، کہ نشد زیر و زبر؟

بر بزرگانِ زمانہ، شده خرداں سالار
بر کریمانِ جہاں، گشتہ لئیماں مہتر

بر درِ دوناں، احرار، حزین و حیران
در کفِ رنداں، ابرار، اسیر و مضطر

مسجدِ جامعِ ہر شہر، ستوران شان را
پایگاہیست، کہ نہ سقفش پیدا، و نہ در

نہ کنند خطبہ بہ ہر شہر بنامِ غز، از آنکہ
در خراسان، نہ خطیب است کنوں، نی منبر

گشتہ فرزندِ گرامی، و اگر ناگاہاں
بیند، از بیم، خروشید نیارد مادر

بر مسلمانان آں نوع کنند استخفاف
کہ مسلمان نہ کند صدیک ازان، با کافر

ہست در روم و خطا امن مسلمانان را
نیست یک ذرہ سلامت بہ مسلمانی در

خلق را زین غم، فریادرس، ای شاہِ نژاد — مُلک را زین ستم، آزاد کُن، ای پاک گہر!
بخدائے، کہ بیاراست بہ نامت دینار — بخدائے، کہ برافراخت بفرقت افسر
کہ کُنی فارغ و آسودہ دل، خلقِ خدائی — زین فرومایہ غزِ شوم پی، و غارت گر
وقت آنست، کہ یابند ز رحمت، پاداش — گاہ آنست، کہ گیرند ز تیغت، کیفر
زن و فرزند و زر و جملہ، بیک حملہ، چو بار — بُردی، امسال روانِ شان بہ دگر حملہ، ببر
آخر ایران، کہ ازو بودی فردوس بہ رشک — وقف خواہد بُد تا حشر، برین شوم حشر؟
ہر کہ پائی و خری داشت بحیلت بگریخت — چہ کند مسکین آن را کہ نہ پالیست و نہ خر
رحم کُن رحم، بر آن قوم، کہ جویند جوین — از پسِ آنکہ، نہ خوردندی از ناز شکر
رحم کُن رحم، بر آنہا کہ نیابند نمد — از پسِ آنکہ، از اطلس شان بُودی بستر
رحم کُن رحم بر آن قوم، کہ نہ بود شب و روز — در مصیبتِ شان، بجز نوحہ گری، کاردگر
رحم کُن رحم، بر آن قوم، کہ رسوا گشتند — از پسِ آن کہ بہ مستوری بُودند سَمَر
گردِ آفاق، چو اسکندر بر گرد، از آنکہ — توئی امروز جہان را، بدلِ اسکندر
از تو رزم، ای شہ، و از بختِ موافق نصرت — از تو عزم، ای مَلِک، و از مَلِکُ العرش، ظفر
ہمہ پوشند کفن، چون تو بپوشی خفتان — ہمہ خواہند امان، چون تو بخواہی مغفر
آن سرفراز جہانبانی، کز غایتِ فضل — حق سپرداست بعدلِ تو جہان را یکسر
بہرہ باید از عدلِ تو نیز، ایران را — گرچہ ویران شدہ، بیرون ز جہانش مشمر
نورِ خورِ روشنی، و ہست خراسان اطلال — نہ بر اطلال بتابد، چو بر آبادی خور؟
ہست ایران بمثل شورہ، و تو ابری، و ابر — ہم بیفشاند بر شورہ، چو بر باغ، مطر
بر ضعیف و قوی، امروز توئی، داورِ حق — ہست واجب غمِ حقِ ضعفا، بر داور

کشورِ ایران، چوں کشورِ توران، چو تُراست / از چہ محروم است، از رأفتِ تو، این کشور؟
گر بیاراید پائی تو بہ این عزمِ رکاب / غُزِ مُدبر، بکشد پای و عنان، تا خاور
کی بود کی، کہ از اقصائے خراسان آید / از فتوحِ تو بشارت، بر خورشیدِ بشر
بادشاہِ فُضلا، صدرِ جہاں، خواجۂ عصر / سایۂ قدر و شرف، قاعدۂ فضل و ہُنر
شمسِ اسلام، فلک مرتبہ، بُرہانُ الدّین / آنکہ مولاش بود شمس، و فلک، فرمان بر
یاورش بادا، حقِ عزّ و جلّ، در ہمہ کار / تا درین کار بُود، یا تو، بہ ہمّت یاور
چوں تظلم کرد، ازین کارِ گران، صدرِ بزرگ / نیزہ کردار، بہ بندوئی این کار کمر
از نوای سایۂ حق! خلقِ جگر سوختہ را / او شفیع است، چنانکہ اُمّت را پیغمبر
خلق را زین حشرِ شوم، اگر، برہانی / کردگارت، برہاند ز خطر، در محشر
پیشِ سُلطانِ جہاں سنجر، کو پرورد است / ایں چنین، بادشہِ دادگرِ، حق پرور
دیدۂ خواجۂ آفاق، کمالُ الدّین را / کہ نہ باشد بہ جہاں، خواجہ، ازاں کامل تر
نیک دانی کہ چہ، و تا بہ کجا، داشت بر او / اعتماد، آن شہِ دین پرورِ نیکو محضر
ہست ظاہر، کہ بر او ہرگز پوشیدہ نبود / ہیچ ز اسرارِ ممالک، چہ ز خیر و چہ ز شر
روشن است ایں کہ، برانگونہ چو خور گردون را / بود ایران را رایش، ہمہ عمر اندر خور
و اندران مملکت و سلطنت و آن دولت / چہ اثر بود از او، ہم بہ سفر، ہم بہ حضر
باکمالُ الدّین، ابنائے خراسان گفتند / "قصّہ ما، بہ خداوندِ جہان خاقان، بر"
چوں کند پیشِ خُداوندِ جہاں، از سرِ سوز / عرضہ، ایں قصّہ و رنجِ دل و اندوہِ جگر
از کمال و کرم و لُطفِ تو زیبد، شاہا! / کہ کمالُ الدّین داری، سخنِ ما باور
ز و شنو حالِ خراسان و عراق ای شہِ شرق / کہ مر او راست ہمہ حال چو الحمد، از بر

تا کشد رائی تو، چوں تیر، برآں قوم کمان — خویشتن، پیشِ چنیں حادثہ، کردہ است سپر

آنچہ او گوید، محض شفقت باشد، از آنکہ — بسطتِ ملک تومی خواہد نہ جاہ و خطر

خسروا! در ہمہ انواعِ ہنر دستت ہست — خاصہ، در شیوۂ نظمِ خوش و اشعارِ غرر

گر مکرر بود ایطاء دریں قافیتم — چوں ضروریست شہا، پردۂ ایں نظم مدر

ہم بر آنگونہ کہ استادِ سخن عمعق گفت — "خاکِ خون آلدہ ای باد! بہ اصفاہاں بر"

بی گمان خلق جگر سوختہ را دریابد — چوں نہ دردِ دلِ شاں یابد ازیں حال خبر

تا جہاں را بفروزد خورِ گردوں پیمائی
از جہانداری، ای خسرو عادل! برخور

مُلّا ندیم کشمیری

کیست آنکس، بستن و آویختن فرمود شاہ — شاہِ کیخسرو سریر و خسروِ خاقان کلاہ

ہر ورا، دانش پژوہا، داورا، دین پرورا — اہلِ کشمیر، از درِ دیوانِ عدلت، داد خواہ

داند انصافت، کہ جمعی را پریشان دل کہ کرد — آنکہ ہست احسانِ او جور و ثوابِ او گناہ

عدلت آگاہ است کہ این انبوہ را برہم کرد — آنکہ یغما را کشادہ در، کرم را بستہ، راہ

آن ستم کیشی، کہ کاہی را عوض بگرفتہ کوہ — آن جفاجوئی، کہ کوہی را بدل، نادادہ کاہ

عجزِ این قوم، از رقومِ خامہ، برخواند خرد — حالِ این جمع، از شکنجِ نامہ، دریابد نگاہ

روی شان، ہمچون زر، و او بی غم است از روز مرگ — قدِ شان ہمچون کمان، او فارغ است از تیرِ آہ

دیدۂ این بیدلان، چون چشمِ لطفِ او سفید — بختِ این بیچارگان، چون روی ظلمِ او سیاہ

آن یکی در خاک و خون غلطیده، چون از زخم صید — وین دگر در پیچ و تاب افتاده، چون از شعله کاه
در چمن نارد که بالا او نهد، شاخ درخت — از زمین مشکل، که بیرون سر کشد، برگ گیاه
دستبردی شد چنان بر ما، که نرگس هم به باغ — میکند، هر سو بهم، هم در رهِ بیرون، نگاه
زعفران، گویند، خندان سازد، اندوهناک را — آمدند از زعفران، در گریه، جمعی بیگناه
زهرِ دشت آزاری، ظاهر که در کشمیر شد — نی به نیشاپور و بلخ آن شد، نه در مرو و فراه
پیش ازین مسجد بنامی شد بجائے بتکده — این زمان، بت خانه برپا شد، بجای خانقاه

عدل را فرما که این قوم، از بلا گردد خلاص
داورا! برگو، که این جمع، از الم، یابد نجاه

مثنویات

انتخاب از شاهنامۂ فردوسی

داستانِ رُستم و اسفندیار

آماده ساختنِ شاه گشتاسپ پسرِ خود، اسفندیار را، برائے گرفتاریِ رُستم

زبُلبُل شُنیدم یکے داستان — که برخواند، از گفتۂ باستان
که چون، مست، باز آمد اسفندیار — دژم گشته، از خانۂ شهریار
کتایونِ قیصر که بُد مادرش — گرفته، شب تیره، اندر برش
چو از خواب بیدار شد تیره شب — یکی جام مَی جُست و بگشاد لب
چنیں گفت با مادر، اسفندیار — که با من همی بد کند شهریار
مرا گفت: "چون کینِ لهراسپ شاه — بخواهی، به مردی ز ارجاسپ شاه
بیاری تو، مر خواهران را، ز بند — کُنی نامِ ما را، بگیتی بلند
جهان از بدان پاک بی خو کُنی — بکوشی و آرایشی، نو کُنی
همه پادشاهی و لشکر تراست — همان گنج با تخت و افسر تراست"
کنون، چون برآرد سپهر آفتاب — سرِ شاه، بیدار گردد ز خواب

بگویم بدو آن سخنها که گفت
ز من راستی‌ها نیارد نهفت

اگر تاجِ شاهی سپارد به مَن
پرستش کُنم، چون بُتان را شمن

وگر هیچ تاب اندر آرد به چهر
به یزدان، که بر پای دارد سپهر

به مردی، من آن تاج بر سر نهم
به ایرانیان، گنج و کشور دهم

ترا، بانوی شهرِ ایران کُنم
به زور و به دل، کارِ شیران کُنم"

غمی شُد ز گفتارِ او، مادرش
همه پرنیان، خار شد، در برش

بدو گُفت: "کای رنج دیده پسر!
ز گیتی، چه جوید دلِ تاجور؟

همه گنج و فرمان و رای و سپاه
تو داری، بر این، بر فزونی مخواه

یکی تاج دارد پدرت، ای پسر
تو داری همه لشکر، و بوم و بَر

چو او بگذرد، تاج و تختش تراست
بزرگی و اورنگ و تختش تراست"

چنین گفت با مادر، اسفندیار
"که نیکو زد این داستان، هوشیار

که پیشِ زنان، راز، هرگز مگوی
چو گوئی، سخن بازیابی، به کوی

بکاری مکن نیز، فرمانِ زَن
که هرگز نیابی، زنی، رای‌زن"

پرآژنگ و تشویر شُد، مادرش
ز گفتن، پشیمانی آمد برش

چو بگذشت شب، گرد کرده عنان
سپیده برآورد، رخشان سنان

نشست از برِ تختِ زر، شهریار
بشد پیشِ او، فرّخ اسفندیار

چُو در پیشِ شاه، انجمن شُد سپاه
ز نام‌آوران وز گردانِ شاه

همه موبدان پیشِ شاه، رده
هم اسپهبدان، پیشِ او، صف زده

پس اسفندیار، آن یلِ پیلتن
برآورد، از درد، آنگه سخن

بدو گفت: "شاہا! انوشہ بدی / تو را بر زمین، فرّۂ ایزدی
سرِ داد و مہر، از تو پیدا شد است / ہمان تاج و تخت، از تو زیبا شد است
ہمہ، مر ترا، چون یکی بندہ ایم / ہمہ، بآرزوئ تو، پویندہ ایم
تو دانی کہ ارجاسپ از بہرِ دین / بیامد چنان با سوارانِ چین
ز تن باز کردم سرِ ارجاسپ را / برافراختیم نامِ گشتاسپ را
ز بس بند و سوگند و پیمانِ تو / دلم گرم تر شد، بہ فرمانِ تو
ہمی گفتی: "از باز بینم ترا / ز روشن روان برگزینم ترا
سپارم ترا افسر و تختِ عاج / کہ ہستی بہ مردی سزاوارِ تاج"
مرا از بزرگان بدین شرم خاست / کہ گویند گنج و سپاہت کجاست
بہانہ کنون چیست، من بر چہ ام؟ / پُر از رنج، پویان، ز بہرِ کہ ام؟"
بفرزند، پاسخ چنین داد شاہ / "کہ از راستی بگذری، نیست راہ
ازین بیش کردی کہ گفتی، تو کار / کہ یارِ تو بادا، جہان کردگار!
بگیتی، نہ داری کسی را ہمال / مگر، پُر ہنر نامور، پورِ زال
کہ او راست، تا ہست، زابلستان / ہمان بست و غزنین و کابلستان
بہ مردی ہمین ز آسمان بگذرد / ہمی خویشتن کہتری نشمرد
بپیچید ز رائے و ز فرمانِ من / سر اندر نیارد بہ پیمانِ من
سوی سیستان رفت باید کنون / بکار آوری جنگ و رنگ و فسون
برہنہ کنی تیغ و گوپال را / بہ بند آوری رستمِ زال را
بہ دادارِ گیتی، کہ او داد زور / فروزندۂ اختر و ماہ و ہور

کہ چوں این سخن‌ہا بجای آوری	زمن نشنوی زاں سپس، داوری
سپارم، ترا گنج و تخت و کلاہ	نشانمت، با تاج، در پیش گاہ"
چنیں پاسخ آورد اسفندیار	"کہ ای پُر ہُنر، نامور شہریار!
ہمی دُور مانی، ز رسم کہن	بر اندازہ باید، کہ رانی سخن
چہ جُوئی نبرد یکی مردِ پیر	کہ کاؤس خواندی وُرا، شیر گیر
زگاہِ منوچہر تا کیقباد	ہمہ شہرِ ایران، بدو بود شاد
ہمی خواندندش خداوندِ رخش	جہانگیر و شیر اوژن و تاج بخش
نہ او در جہاں، نامداری نو است	بزرگ است، و با عہدِ کیخسرو است
اگر عہدِ شاہاں نہ باشد دُرست	نہ باید ز گشتاسپ منشور جُست"
چنیں داد پاسخ بہ اسفندیار	"کہ ای پُورِ گردنکش نامدار!
کسی، کو ز عہدِ جہاندار گشت	بہ پیشِ درِ او، نہ شاید گذشت
رہِ سیستان گیر، خود با سپاہ	اگر تخت خواہی ہمی با کلاہ،
چو آنجا شوی، دستِ رُستم ببند	بیارش، بہ بازو فگندہ کمند
ازان پس، نہ پیچد سر از ما کسی	اگر کام و گر گنج دارد بسی"
سپہبد، برو ہا، پُر از چین بکرد	بہ شاہِ جہاں گفت: "ازیں بد، بگرد
ترا نیست دستان و رُستم بہ کار	ہمی راہ جوئی ز اسفندیار
دریغ آیدت جائی شاہی ہمی	ز گیتی، مرا دُور خواہی ہمی
تُرا باد این تخت و جائی جہاں	مرا گوشۂ بس بُود در جہاں
ولیکن تُرا من، یکی بندہ ام	بہ فرمان و رایت سر افگندہ ام"

ز پیشِ پدر، باز گشت او به تاب — هم از بهرِ تاج و هم از گفتِ باب

بایوانِ خویش، اندر آمد دژم
لبی پُر ز باد، و دلی پُر ز غم

روزِ دیگر اسفندیار، پسرِ خود، بهمن، را طلبید و اُو را باپیامی نزدِ رُستم فرستاد. رُستم، بهمن را گفت که "من همراهِ سپاهیان پیشِ اسفندیار خواهم رفت و از پادشاه گشتاسپ دادِ گرفتاریِ خود بستانم"۔ بهمن، پیشِ پدر آمد و او را ازین ماجرا اطلاع داد و خود اِسفندیار نزدِ رُستم رفت۔

رفتنِ اسفندیار نزدِ رستم و گفتگوی ایشان

بفرمود، که اسپِ سیه، زین کُنند — ببالاش بر، زینِ زرّین کنند
پس از لشکرِ نامور، صد سوار — برفتند با فرّخ اسفندیار
از آن سو، خروشی برآورد رخش — وزین روی، اسپِ گوِ تاج‌بخش
تهمتن، به خشک اندر آمد ز رُود — پیاده شد و داد یل را درُود
بسی آفرین کرد "که یک خدای — همی خواستم تا بود رهنمای
که تو نامور اندرین جای گاه — چنین تندرست آمدی با سپاه
نشینیم و گفتار فرّخ نهیم — وزان پس یکی خوب پاسخ دهیم
چنین دان که یزدان گوای من است — خرد زین سخن رهنمای من است

که روی سیاوش اگر دیدمی / بدین تازه روی نه گردیدمی
خنک شاه، کو چون تو دارد پسر / به بالا و فرّت بنازد پدر
خنک شهرِ ایران که تختِ ترا / پرستند، و بیدار بختِ ترا
دژم بختِ آن، کز تو جوید نبرد / ز بخت و ز تخت، اندر آید بگرد
همه دشمنان، از تو، پُر بیم باد / دِل بدسگالت، به دُو نیم باد
همه ساله بختِ تو پیروز باد / شبانِ سیه، بر تو نوروز باد"
چو بشنید گفتارش اسفندیار / فرود آمد از بارهٔ شاهوار
تنِ پیلوارش به بر درگرفت / فراوان بر او آفرین برگرفت
که "یزدان سپاس ای جهان پهلوان / که دیدم ترا شاد و روشن روان
سزاوار باشد ستودن ترا / یلانِ جهان، خاک بودن ترا
خنک آن که باشد، وُرا چون تو پشت / بود ایمن از روزگارِ دُرشت"
بدو گُفت رستم: "کای پهلوان! / جهاندار و بیدار و روشن روان
یکی آرزو خواهم از نامدار / که باشم بران آرزو، کامگار
که آئی خرامان سوی خانِ من / بدیدار، روشن کُنی جانِ مَن
سزای تو گر نیست چیزی که هست / بکوشیم و با آن بسائیم دست"
چنیں پاسخ آوردش اسفندیار / که "ای از یلانِ جهان، یادگار!
هر آنکس که او چون تو باشد به نام / همه شهرِ ایران، بدو شاد کام
نه شاید گذر کردن، از رای او / گذشت از بر و بوم، و از جای او
ولیکن، ز فرمانِ شاهِ جهان / نه پیچم، همی آشکار و نهان

به زابل نه فرمود ما را درنگ — نه با نامدارانِ این بوم، جنگ
تو آن کن، که بر یابی از روزگار — بر آن رو، که فرمان دهد شهریار
تو خود بند بر پای نه، بی درنگ — نباشد ز بندِ شهنشاه، ننگ
ترا چون برم بسته نزدیک شاه — سراسر بدو باز گردد گناه
ازین بستنت مَن روان خسته‌ام — به پیش تو اندر کمر بسته‌ام
نمانم که تا شب بمانی به بند — وگر بر تو آید به چیزی گزند
ازان پس، که مَن تاج بر سر نهم — جهان را به دستِ تو، اندر دهم
وگر باز گردی به زابلستان — به هنگام بشگفتهٔ گلستان
بیابی تو چندان ز من خواسته — که گردد بر و بومت آراسته"
بدو گفت رُستم "که ای نامدار — همی جُستم از داورِ کردگار
که خرّم کنم دِل به دیدارِ تو — شوم شادمانه ز گفتارِ تو
یکی ننگ باشد مرا زین سخن — که تا جاودانه نه گردد کهن
که چون تو سپهبد سری افسری — سرافراز شیری و کُندآوری
به شادی نیائی سوئ خانِ مَن — نباشی بدین مرز مهمانِ مَن
گر این کینه از مغز بیرون کُنی — بکوشی و بر دیو افسون کُنی
ز گفتارِ تو رامش جان کُنم — ز من هر چه خواهی تو، فرمان کُنم
مگر بند، کز بند عاری بود — شکستی بود، زشت کاری بود
نه بیند مرا زنده با بند، کس — که روشن روانم برانیست و بس"
3 (بپاسخ چنین گفت اسفندیار — "که ای از گوانِ جهان یادگار

همه راست گفتی، نه گفتی دروغ — به کژی نه گیرند مردان فروغ
ولیکن پشوتن شناسد که شاه — چه فرمود چون من برفتم ز راه
گر اکنون بیایم سوئی خانِ تو — بوم شاد و پیروز مهمانِ تو
چو گردن بپیچی ز فرمانِ شاه — مرا تابشِ روز، گردد سیاه
یکی آنکه من با تو جنگ آورم — به پُرخاشش خوئی پلنگ آورم
فرامش کنم حق نان و نمک — ز پاکی نژاد اندر آرم به شک
وگر سر بپیچم ز فرمانِ شاه — بدان گیتی آتش بود جائے گاه
ترا آرزو گر چنین آمده است — یک امروز با می بسائیم دست"
بدو گفت رستم که "ایدون کنم — شوم جامۂ راه بیرون کنم
به یک هفته نخچیر کردم همی — بجائی بره گور خوردم همی
بهنگام خوردن مرا باز خوان — تو با دودۂ خویش بنشین بخوان"
وزان جایگه رخش را بر نشست — دلِ خسته را اندر اندیشه بست
بیامد دمان تا به ایوان رسید — رخ زال سام نریمان بدید
بدو گفت "کای مهتر نامدار — رسیدم به نزدیک اسفندیار
سوارش دیدم چو سرو سهی — خردمند و با زیب و با فرّهی
تو گفتی که شاه آفریدونِ گرد — بزرگی و دانائی او را سپرد
بدیدن فزون آمد از آگهی
همی تافت زو فرّ شاهنشهی

سخن راندن رستم و اسفندیار با یکدیگر

همی بود رستم به ایوانِ خویش / ز خوردن نگه داشت پیمانِ خویش
چو هنگام نان خوردن اندر گذشت / ز مغزِ دلیر آب برتر گذشت
بخندید و گفت، "ای برادر تو خوان / بیارای، و آزادگان را بخوان
گر این است آیینِ اسفندیار / تو آیینِ این نامور یاد دار"
بگفت این، و پس خوان بیاراستند / بخوردند نان را، و برخاستند
4 چو برخاست از جا، گوِ پهلوان / فرامرز را گفت اندر زمان
"بفرمای تا رخش را زین کنند / همان زین با آرایش چین کنند
شوم باز، گویم به اسفندیار / که او کارِ ما را گرفت است خوار
که هر کو ز گفتِ خود اندر گذشت / رهِ راهِ مردی، ز خود درنوشت"
نشست از بر رخش بر سانِ پیل / خروشیدنِ اسپ شد بر دو میل
بیامد دمان تا به نزدیک آب / سپه را بدیدارِ او بُد شتاب
هر آنکس که از لشکر او را بدید / دلش مهر و پیوندِ او برگزید
همی گفت هر کس که "این نامدار / نماند بکس جز به سام سوار
بر آن کوههٔ زین، که آهن است / همان رخش، گوئی که آهرمن است
خرد نیست اندر سرِ شهریار / که با فرّه گردی، چو اسفندیار
بدنیسان، همی از پیٔ تاج و گاه / بکشتن دهد نامداری، چو ماه"
چو آمد بر نزدیکِ اسفندیار / هم آنگه پذیره شدش نامدار

بدو گفت رستم: "که ای پهلوان　　نوآیین و نوساز و فرّخ جوان
خرامی نیرزید مهمانِ تو؟　　چنین بود تا بود پیمانِ تو
سخن هرچه گویم همه یادگیر　　مشو نیز با پیر بر خیره خیر
همی خویشتن بس بزرگ آیدت　　وزین نامداران سترگ آیدت
همانا به مردی سبک داریم　　به رائی و به دانش تنک داریم
بگیتی جهان دان که رستم منم　　فروزندۂ تخمِ نیرم منم
بخاید ز من چنگِ دیوِ سیاه　　سرِ جادوان اندر آرم ز گاه
نگهبانِ شاهانِ ایران منم　　به هر جائی پشتِ دلیران منم
ازین خواهشِ من شدی در گمان؟　　مدان خویشتن برتر از آسمان
نه خواهم که چون تو یکی شهریار　　تباه گردد از جنگ، در کارزار
بسی پهلوانِ جهان بوده ام　　به بد روز هرگز نه بیموده ام
ز دشمن، جهان، پاک من کرده ام　　بسی رنج و سختی که من خورده ام"
بخندید با رستم، اسفندیار　　چنین گفت: "ای پورِ سامِ سوار
بیارام، و بنشین، و بر دار جام　　ز تندی و تیزی، مبر هیچ نام"
بدستِ چپِ خویشش بر جائی کرد　　ز رستم، همی مجلس آرائی کرد
جهاندیده گفت: "این نه جائی من است　　نه جائی نشینم، که رائی من است"

به بهمن چنین گفت: "بر دستِ راست
بیارائی جائیش بدانسان که خواست

اسفندیار از نژاد و کارنامه هائی خویش سخن راند۔ رستم نیز حکایاتِ بلانهٔ خود در میان آورد و بیشتر از زورِ بازوئی خود حرف می زد و گفت۔

"چه نازی بدین تاجِ گشتاسپی؟ — بدین یاره و تختِ لهراسپی؟
که گوید برو دستِ رستم ببند؟ — نه بندد مرا دست، چرخِ بلند
من از کودکی تا شدستم کهن — بدین گونه، از کس نبردم سخن
مرا، خواری از پوزش و خواهش است — وزین نرم گفتن، مرا کاهش است"
ز تیزیش خندان شد اسفندیار — بدو گفت: "کای رستمِ نامدار!
تو امروز می خور که فردا، به رزم — نه پیچی، و یادت نیاید ز بزم
چو من، بر نهم زین، به اسپ سیاه — به سر بر، نهم، خسروانی کلاه
به نیزه ز اسپت نهم بر زمین — ازان پس نه پرخاش جویم نه کین
دو دستت ببندم، برم نزدِ شاه — بگویم کز و من ندیدم گناه
بباشم به پیشش به خواهشگری — بسازم ز هر گونه در داوری
رهانم ترا از غم و بند و رنج — نه یابی ازان پس بجز نام و گنج"
بخندید رستم ز اسفندیار — بدو گفت: "سیر آئی از کارزار
کجا دیدهٔ جنگِ جنگ آوران؟ — کجا یافتی باد گرزِ گران؟
اگر بر چنین روی گردد سپهر — بپوشد میانِ دو تن روی مهر
بجائی می سرخ، کین آوریم — کمان و کمند و کمین آوریم
ببینی تو ای خرّم رخ اسفندیار — گرائیدن و پیچش کارزار

چو فردا بیاییم به دشتِ نبرد
باوردِ مردان در آید بمرد
ز کوهه بِه آغوشش بردارمت
به نزدیک فرخنده زال آرمت
کشاییم در گنج و هر خواسته
نهم پیش تو یکسر آراسته
دهم بی نیازی سپاه تُرا
بچرخ اندر آرم کلاهِ تُرا
وز آنجا بیاییم به نزدیک شاه
گرازان و تازان و خرم به راه
بمردی ترا تاج بر سر نهم
سپاهی بگشتاسپ زین بر نهم
وزان پس ببندم کمر بر میان
چنان چون که بستم به پیشِ کیان
چو تو شاه باشی و من پهلوان
بدی را نه ماند به تن در روان"

رُستم، از اسفندیار، خواهش نمود که از کینِ او بگذرد و از خیالِ مصاف هم در گذرد۔ امّا اسفندیار، چون برائی یادشاہئ خُود رُستم را ذریعۂ پنداشتہ بُود، خواہشِ اورا پذیرفت۔ و رُستم را آمادۂ مصاف ساخت۔ پشوتن، مشیرِ اسفندیار، نیز بر آں بود کہ با رُستم، اسفندیار را باید، ہرگز مصاف نہ کند۔ امّا اسفندیار سخن پشوتن را خوار داشت۔ رُستم به ایوان خود رفت و با پدرِ خود کنگاش نمود۔

کنگاشِ رستم با زال پدرِ خویش

چو رستم بیامد بایوانِ خویش	نگه کرد چندی، به یاران خویش
زواره بیامد به نزدیکِ اوی	وُرا دید، تیره دِل، و زرد روی
بدو گفت: "رَو تیغِ هندی بیار	همان جوشن و مغفرِ کارزار
کمان آر، و برگستوان آر، و گبر	کمند آر، و گرز گران آر، و ببر
زواره بفرمود تا هر چه گفت	بیاورد گنجور، او از نهفت
چو رستم، سلیحِ نبردی بدید	سر افشاند و باد از جگر برکشید
چنین گفت: "کای جوشنِ کارزار	بر آسودی از جنگ یک روزگار
کنون کار پیش آمدت، سخت باش	بهر جای، پیراهنِ بخت باش
چنین رزمگاهی، که غران دو شیر	به جنگ اندر آیند، هر دو دلیر
کنون، تا چه پیش آرد اسفندیار	چه بازی کند در دمِ کارزار؟"
چو بشنید دستان، ز رستم سخن	پُر اندیشه شد، مغزِ مردِ کهن
بدو گفت: "کای نامور پهلوان	چه گفتی؟ کزین تیره گردد روان
تو تا بر نشستی، به زینِ نبرد	نبودی، مگر نیک دِل پاک مرد
بفرمانِ شاهان، سر افراخته	همیشه دِل از رنج پرداخته
بترسم، که روزت سر آید همی	گر اختر، به خواب اندر آید همی
بدستِ جوانی چو اسفندیار	اگر تو شوی کشته در کارزار
نه ماند به زابلستان، آب و خاک	بلندی بر این بوم گردد، مغاک

ور ایدون که او را رسد زین گزند　　نه ماند ترا نیز، نامِ بلند
همی هر کسی داستانها زنند　　بر آورده نامی ترا بشکنند
همی باش بر پیشِ او، در بپای　　وگرنه، هم اکنون بپرداز جای
بجو برگردد او از لب هیرمند　　تو پائی اندر آور به رخشِ بلند
چو ایمن شوی، بندگی کن براه　　بدان تا ببینی یکی روئی شاه
چو بیند ترا کی کند کارِ بد؟　　خود از شاهِ ایران بدی کی سزد؟
بدو گفت رستم: "که ای مردِ پیر　　سخنها بدینگونه آسان مگیر
به مردی، مرا سال، بسیار گشت　　بد و نیک، چندی به سر برگذشت
رسیدم به دیوانِ مازندران　　به رزمِ سوارانِ هاماوران
همان رزمِ کاموس، و خاقانِ چین　　که لرزان بُدی، زیرِ اسپش، زمین
کنون گر گریزم، ز اسفندیار　　تو در سیستان، کاخ و گلشن مدار
چو من بسر پلو نشم، به روزِ نبرد　　سرِ چرخِ ماه، اندر آرم بگرد
ز خواهش که گفتی، بسی راندم　　بسی دفترِ کهتری، خواندم
همی خوار گیرد، سخن های من　　بپیچد سر، از دانش و رائی من
از و نیستی گنج و گوهر دریغ　　همان گرز و گوپال و خفتان و تیغ
چنین چند گفتم، به چیزی نه بست　　زگفتار، باداست، مارا بدست
گر ایدون که فردا، کند کارزار　　دل از جانِ او، هیچ رنجه مدار
که من تیغ بر آن، نه گیرم بدست　　سرِ نامدارش نه گیرم به شست
ببندم به آوردگه، راهِ اوی　　بگیرم، به نیرو کمرگاهِ اوی

ز کوہم، بیا غوش، برگیرمش — بہ شاہی، ز گشتاسپ، بپذیرمش
بیارم، نشانمش، بر تختِ ناز — وزان پس، گشایم درِ گنج باز
چو مہمانِ من بودہ باشد، سہ روز — چہارم، چو از چرخ گیتی فروز
بیندازد، آں چادرِ لاجورد — پدید آید، آن جام یاقوتِ زرد
سبک بازہ با او، ببندم کمر — وز ایدر نہم، سوئے گشتاسپ سر
نشانمش، بر نامور تختِ عاج — نہم بر سرش بر، دل افروز تاج
ببندم کمر، پیش او، بندہ وار — نہ جویم جدائی، از اسفندیار
تو دانی، کہ من پیشِ تختِ قباد — بہ مردی چہ کردم، گر آری بہ یاد
تو فرمائی اکنوں کہ پنہاں شوم؟ — ویا بندِ او را، بفرمان شوم"؟
بخندید، از گفتِ او، زالِ زر — زمانی بہ پیچید، از اندیشہ، سر
بدو گفت زال، "ای پسر! این سخن — کہ گوئی، سرش نیست پیدا ازبن
کہ دیوانگان، این سخن بشنوند — بدین خام گفتارہا، بگروند
قبادی، بجائی نشستہ دژم — نہ تخت و کلاہ و نہ گنج و درم
تو با شاہِ ایران برابر مکن — سپہدار و با رائی و گنج کہن
چو اسفندیاری کہ فغفورِ چین — نویسد ہمی نام او، بر نگین
تو گوئی، کہ از کوہ بردارمش — بہ بر، سوئے ایوانِ زال آرمش
نہ گوید چنیں، مردم سالخورد — بگرد درِ اخترِ بد، مگرد
بگفتم ترا آن، کہ بُد رائی من — تو دانی کنوں، ای سرِ انجمن"
بگفت این، و بنہاد سر بر زمین — ہمی خواند بر کردگار آفرین

همی گفت! "کای داورِ کردگار! / بگردان تو از ما، بدِ روزگار"

بدین گونه تا خود بر آمد زکوه
نیامد زبانش، زخواهش ستوه

جنگِ رستم و اسفندیار

چو شُد روز، رستم بپوشید گبر / نگهبانِ تن کرد، بر گبر، ببر
کمندی، به فتراکِ زین بر ببست / بر آن بارهٔ پیل پیکر نشست
بفرمود تا شد زواره برش / فراوان سخن راند از لشکرش
بدو گفت! "رو لشکر آرائی باش / بر آن کوهه ریگ، بر پای باش
تو ایدر بمان، و سپه را بدار / شوم، تا چه پیش آورد، روزگار
اگر تند یابمش هم زآن نشان / نخواهم ز زابلستان، سرکشان
به تنها تنِ خویش، جویم نبرد / زلشکر، نه خواهم کسی، رنجه کرد
کسی باشد از بخت پیروز، شاد / که باشد همیشه دلش، پُر زداد"
گذشت از برِ رُود و بالا گرفت / همی ماند از کارِ گیتی، شگفت
خروشید و گفت: "ای یل اسفندیار / هم آوردت، آمد، به آرائی کار"
چو بشنید اسفندیار، این سخن / از آن شیرِ پرخاشجوئی کهن!
بخندید و گفت: "اینک آراستم / بدانگه، که از خواب برخاستم"
بفرمود، تا زین بر اسپِ سیاه / نهادند، و بردند نزدیکِ شاه
چو اسپ سیه دید، پرخاشجوئی / ز زور، و ز مردی، که بود اندروئی

نهاد او، بُنِ نیزه را، بر زمین — ز روی زمین، اندر آمد بزین
به سانِ پلنگی، که بر پُشتِ گور — نشیند، بر انگیزد از گور شور
همی شُد، چو نزدِ تهمتن رسید — مر اُو را بر آن باره، تنها بدید
پس از بارگی، با پشوتن بگفت — "که ما را نباید بدو، یار و جفت
چو تنهاست، ما نیز تنها شویم — ز پستی، بر آن تند بالا رویم"
بدانگونه رفتند هر دو، به رزم — که گفتی، که اندر جهان نیست بزم
چو گشتند نزدیک، پیر و جوان — دو شیرِ سرافراز، و دو پهلوان
خروش آمد، از بارۂ هر دو مرد — تو گُفتی، بدرّید دشتِ نبرد
چنین گُفت رُستم، با آوازِ سخت — "که ای مردِ شادان دل، و نیک بخت
بدین گونه مستیز، و بد را مکوش — بدانده بگشائی، یکباره گوش
اگر جنگ خواهی، و خُون ریختن — بدین سان، تکاپوی و آویختن
بگو، تا سوار آورم زابلی — زره دار، و با جوشنِ کابلی
تو ایرانیان را بفرمائی، نیز — که تا گوهر آید، پدید از پشیز
بدین رزمگه شان، بجنگ آوریم — خود، ایدر زمانی، درنگ آوریم
بباشد بکامِ تو، خُون ریختن — ببینی، تکاپوی و آویختن"
چنین پاسخ آوردش اسفندیار — "که چندین چه گوئی همی نابکار
از ایوان، به شب گیر برخاستی — از آن، تُند بالا، مرا خواستی
چرا ساختی با من اکنون فریب؟ — همانا بدیدی به تنگی نشیب
چه باید مرا، جنگِ زابلستان؟ — همان جنگِ ایران و کابلستان؟

مبادا، چنین، هرگز آئینِ ما — سزا نیست این کار، در دینِ ما

که ایرانیان را به کُشتن دهیم — خود اندر جهان، تاج بر سر نهیم

منم پیشرو، هر که جنگ آورد — دگر پیشِ جنگِ پلنگ آورد

ترا گر همی یار باید، بیار — مرا، یار هرگز نیاید، بکار

مرا یار در جنگ، یزدان بود — سرو کار، با بختِ خندان بود

توئی جنگجوئی، و منم، جنگ خواه — بگردیم، یک بادگر، بی سپاه

به بینیم، تا اسپِ اسفندیار — سوئے آخر آید همی، بی سوار

و یا بارۂ، رستمِ جنگجوی — به ایوان نهد بی خداوند، روی"

نهادند پیمان دو جنگی، که کس — نه باشد در آن جنگ، فریاد رس

فراوان به نیزه، بر آویختند — همی میغ جوشن، فرو ریختند

چنین، تا سنانها بهم بر شکست — به شمشیر بردند، ناچاره دست

چو شمشیر بران، بر افراختند — چپ و راست، هر سو همی تاختند

ز نیروئے گُردان، و زخمِ سوار — شکسته شد آن تیغها را، کنار

بر افراختند آن زمان، یال را — ز زین برگرفتند، گوپال را

همی ریختند اندر آورد، گرز — چو سنگ اندر آید، ز بالائے برز

چو شیر ژیان، هر دو آشوفته — پُر از خشم، و اندامها کوفته

هم از دسته بشکست، گرزِ گران — فرو ماند از کار، دستِ سران

گرفتند ازان پس، دوالِ کمر — دو اسپِ تگاور، بر آورده پر

یکی بُد بدستِ یلِ اسفندیار — بدستِ دگر، رستمِ نامدار

به تیر و کشیدند، زی خویشتن دو گُردِ سرافراز، و دو پیلتن
همی زور کرد این، بر آن، آن برایں نه جنبید یک شیر، از پُشتِ زین

چُون جنگِ یلان دراز شد و رُستم بر نه گشت، زوارہ، باسپاه به نزدِ ایرانیان در آمد و از رُستم بپُرسید۔ چون پاسخی بدلخواه نه شنید، زبان به دشنام کشود۔ نوش آذر، پسرِ اسفندیار، بر آشفت و دُشنام پاسخ داد، این گفتگو به جنگ پیوست، و دُو سپاه، بهم در آویختند۔ دراین رزم، نوش آذر، بدستِ زوارہ، و مهرنوش، برادرِ او، بدستِ فرامرز کُشته شدند۔ بهمن، سراسیمه، نزدِ اسفندیار شد و پدر را، از مَرگِ دو فرزند، آگاه ساخت۔ اسفندیار، سخت غمگین شد و به رُستم زبانِ نکوهش کشود۔

چو بشنید رُستم، غمی گشت سخت بلرزید، بر سانِ شاخِ درخت
به جان و سرِ شاه، سوگند خورد بخورشید و شمشیر، و دشتِ نبُرد
"که این جنگ، هرگز نه فرموده ام کسی کہ چنیں کرد، نه ستوده ام
ببندم دو دستِ برادر، کنون گر او بوده اندر بدی رهنمون
فرامرز را نیز، بسته دو دست بیارم، برِ شاهِ یزدان پرست
بکینِ گرانمایگان، شان بکُش مشوران برین کار بیهوده هُش"

۹) چنین گفت با رستم، اسفندیار	"کہ بر خونِ طاؤس، اگر خونِ مار
بریزیم، ناخوب و ناخوش بود	نہ آئینِ شاہانِ سرکش بود"
کمان برگرفتند، و تیرِ خدنگ	ہمی گم شد، از روی خورشید، رنگ
ز پیکان، ہمی آتش افروختند	بہ تن بر، زرہ را ہمی دوختند
دلِ اسفندیار، اندران تنگ شد	بر و ہا و چہرش، بہ آژنگ شد
چو او دست بردی، بہ تیر و کمان	نرستی کس، از تیرِ او، بی گمان
بہ تیری، کہ پیکانش الماس بود	زرہ پیشِ او، ہمچو قرطاس بود
چو او از کمان، تیر بکشاد دست	تنِ رستم و رخشِ جنگی بخست
بدو، تیرِ رستم، نیامد بکار	فرو ماند رستم، از آن کارزار
تنِ رخش، از آن تیرہا، گشت سُست	نہ بُد بارہ و مردِ جنگی، دُرست
چو ماندہ شد از کار، رخش و سوار	یکی چارہ سازید، بیچارہ وار
فرود آمد از رخشِ رخشان، چو باد	سرِ نامور، سوی بالا نہاد
ہمان رخشِ خستہ، سوی خانہ شد	چنین با خداوند، بیگانہ شد
ز اندامِ رستم، ہمی رفت خون	شدہ سست و لرزان، کہِ بی ستون
بخندید، چون دیدش اسفندیار	بدو گفت: "ای رستم نامدار
چرا گم شد آن نیروی پیلِ مست؟	ز پیکان، چرا کوہِ آہن بخست؟
کجا رفت، آن مردی و گرز تو؟	بہ رزم اندرون، فرّہ و برزِ تو؟
چرا پیلِ جنگی، چو روباہ گشت؟	ز جنگش، چنین دست، کوتاہ گشت؟"
زوارہ پی رخشِ رخشان بدید	کہ از رود، با خستگی برکشید

سیه شد جهان، پیشِ چشمش، به رنگ   خروشان همی رفت، تا جائی جنگ

تنِ پیلتن را چنان خسته دید   همه خستگی هاش، نابسته دید

بدو گفت: "خیز! اسپِ من برنشین   که پوشم ز بهرِ تو، خفتانِ کین"

بدو گفت: "رو، پیشِ دستان بگوی   که از دودهٔ سام، شد، رنگ و بوی

گر از زخمِ پیکانِ، اسفندیار   شبی را بسر آرم، بدین روزگار

چنان دانم، ای زال، کامروز من   ز مادر بزادم، در این انجمن

سرِ خویش گیرم، چو رستم بجان   به جائی روم، کم نه یابد نشان

چو رفتی، همه چارهٔ رخش ساز   من آیم ز پس، گر بمانم دراز"

زواره، ز پیشِ برادر برفت   دو دیده، سوی رخش بنهاد تفت

به پستی همی بود اسفندیار   خروشید: "کای رستم نامدار!

به بالا چنین چند باشی بپای؟   که خواهد بُدن مر ترا، رهنمای؟

کمان بفگن از دست، و ببرِ بیان   بر آهنج، و بگشای بند از میان

پشیمان شو، و دست را دِه به بند   کز این پس نیابی، تو از من گزند

بدین خستگی، پیشِ شاهت برم   ز کردارها، بی گناهت کنم

گناهی که کردی، ز یزدان بخواه   به پوزش سزد، گر ببخشد گناه

مگر دادگر، باشدت، رهنمای   چو بیرون روی، زین سپنجی سرای"

چنین گفت رستم: "که بیگاه گشت   ز نیک و ز بد، دست کوتاه گشت

تو اکنون، سوی لشکرت باز گرد   شب تیره، کس می نه جوید نبرد

من اکنون، همی سوی ایوان شوم   بیاسایم، و یک زمان بغنوم

ببندم، ہمہ خستگیہائی خویش — کسی را کہ دانم، بخواہم بہ پیش
بسازم کنون، ہر چہ فرمانِ تست — ہمہ راستی، زیرِ پیمانِ تست»
بدو گفت روئین تن اسفندیار — «کہ ای پر منش، پیرِ ناسازگار!
تو مردی بزرگی، و زور آزمائی — بسی چارہ دانی، و نیرنگ و رائی
بدیدم ہمی مَن فریبِ ترا — نخواہی کہ بینم، نشیبِ ترا
بجان، امشبی دادمت زینہار — بالیوان رسی، کام کژی مخار
سخن ہر چہ بپذرفتی از من، بکن — وزین پس، مپیمائی با من سخن»

رفتنِ رستم بایوانِ خویش، و گفتگوی او با زال و چارہ جستنِ زال از سیمرغ

چو رستم، بایوان شد اندر زمان — براو، سر بسر گرد شد، دودمان
زواره، فرامرز گریان شدند — وزان خستگی ہاش، بریان شدند
ز سر بر، ہمی کند رودابہ، موی — بر آوازِ ایشان، ہمی خست روی
ہمی گفت: «مَن زندہ با پیر سر — بدینسان بدیدم، گرامی پسر»
جہاندیدہ دستان، ہمی کند موی — بر آن خستگیہا، بمالید روی
بدو گفت رستم «کہ نالش چہ سود؟ — کہ این، ز آسمان، بودنی کار بود
بہ پیش است کاری، کہ دشوار تر — وز و جانِ من، پُر ز تیمار تر
کہ مَن، ہمچو روئین تن اسفندیار — نہ دیدم بہ مردی، گہِ کارزار
رسیدم بہ ہر سو، بہ گردِ جہان — خبر یافتم، ز آشکار و نہان
گرفتم کمرگاہِ دیو سپید — زدم بر زمین، ہمچو یک شاخ بید

خدنگم، ز سندان گذر یافتی — زبون داشتی، گر سپر یافتی
زدم چند، بر گبرِ اسفندیار — چنان بُد، که بر سنگ ریزند خار
اگر بُردمی دست را، سوئی سنگ — بچنگم شدی سنگ، چون بادرنگ
گرفتم کمربندِ اسفندیار — گرانیده، دستِ مرا داشت خوار
همان تیغِ مَن گر بدیدی، پلنگ — نهان داشتی خویشتن، زیرِ سنگ
نه بُرّد همی جوشن اندر، برش — نه آن پارهٔ پرنیان، بر سرش
وگر، چند مَن نیز پوزش کُنم — که این سنگ دِل را، فروزش کُنم
نه جوید ز من، جُز همی ناخوشی — بگفتار و کردار، وگردنکشی
سپاسم ز یزدان، که شب تیره شد — وُرا، دیده از تیرگی، خیره شد
بُرستم مَن، از چنگ این اژدها — نه دانم کز این رستن آیم، رها
چو اندیشم اکنون، جُز این نیست رای — که فردا در آرم به رخشم، دو پای
به جائی روم، کو نیابد نشان — به زابلستان گو، بکُن سرفشان
سرانجام، از این کار سیر آید اوی — اگرچه ز بد سیر، دیر آید اوی"
بدو گفت زال: "ای پسر، هوش دار — سخن چون بپائی آوری، گوش دار
همه کارهای جهان را در است — مگر مرگ را، کان درِ دیگر است
یکی چاره دانم مَن، این را گزین — که سیمرغ را، یار خوانم برین
گر او باشدم زین سپس رهنمای — بماند بر و بوم کشور، بجائی
دگر نه شود بوم ما کنده مَند — از اسفندیار، آن یلِ بدپسند"
چو گشتند هر دو بر آن رای، تُند — گزین زال آمد، ببالائی تُند

از ایوان، سه مجمر پر آتش ببُرد
بر فتند با او، سه هشیار گُرد

فسون کرد، چو بر تیغ بالا رسید
ز دیبا، یکی پرّ، بیرون کشید

به مجمر، یکی آتشی برفروخت
بر آتش از آن پرّ، لختی بسوخت

چو یک پاس از تیره شب، درگذشت
تو گفتی که روئی هوا، تیره گشت

هم آنگه چو مُرغ، از هوا بنگرید
درخشیدنِ آتشِ تیز دید

نشسته برش زال، با داغ و درد
ز پرواز، مُرغ اندر آمد به گرد

چو سیمرغ را دید، زال، از فراز
ستودش فراوان، و بردش نماز

بدو گفت سیمرغ "شاها چه بود
که آمد بدینسان، نیازت، به دُود؟"

بدو گفت " این بد، به دُشمن رساد
که بر من رسید، از بدِ بد نژاد

تنِ رُستمِ شیر دِل، خسته شُد
ز تیمارِ او، پائی مَن بسته شُد

ازان خستگی، بیم جان است و بس
کز آن گونه، هرگز نه دید است کس

همان رخش، گوئی که بے جان شد است
ز پیکان، چنان زار و پیچان شد است

بیامد بدین کشور، اسفندیار
نه کوبد همی، جُز، درِ کارزار

نه خواهد همی کشور و تاج و تخت
بُن و بار خواهد همی، از درخت"

بدو گفت سیمرغ:" ای پهلوان
مباش اندرین کار، خسته روان

سزد گر نمائی به من، رخش را
همان سرافرازِ جهان بخش را"

خبر چون به نزدیک رستم رسید
خود و رخش، هردُو، به بالا کشید

نگه کرد مُرغ، اندر آن خستگی
بجست اندرو، روی پیوستگی

به منقار، از آن خستگی خون کشید
وزو، هشت پیکان به بیرون کشید

بر آن خستگی ہاش، مالید پَر — ہم اندر زمان، گشت بازور و فر
بران ہم نشان رخش را، پیش خواست — بدو، ہمچنان، کرد منقار راست
برون کرد پیکان شش، از گردنش — نہ بود ایچ پیکان دگر، در تنش
ہماں گہ خروشی بر آورد، رخش — بخندید شادان، دِل تاج بخش
بدو گفت سیمرغ: "کای پیلتن! — توئی نامدارِ ہمہ انجمن
چرا رزم جُستی، زِ اسفندیار؟ — کہ او ہست، روئین تن و نامدار"
بدو گفت رُستم: "کہ گر او، نہ بند — نہ گُفتی، نہ کُشتی دِل مَن، نژند
مرا کُشتن آسان تر آید، زننگ — اگر بازمانم بجائی، زجنگ"
چنیں داد پاسخ، "کہ اسفندیار — اگر سر بہ خاک آوری، نیست عار
کہ او ہست شہزادہ، و رزم زن — فرِّ ایزدی دارد، آں پاک تن
گر ایدون کہ بامن، تو پیمان کُنی — سر از جنگ جُستن، پشیمان کُنی
نہ جوئی فزونی، بر اسفندیار — گِرِ کینہ، و کوشش کارزار
تو او را کُنی لابہ، فردا بہ پیش — فدا داری او را، تن و جان خویش
گر ایدون، کہ او را سر آید زمان — نیندیشد از پوزشت، بی گمان
پس آنگہ، یکی چارہ سازم ترا — بہ خورشید، سر برافرازم ترا"
چو بشنید رُستم، از او شاد گشت — وز اندیشۂ بستن، آزاد گشت
بدو گفت: "کز گفت تو نگذرم — اگر تیغ بارد ہوا، بر سرم"
بدو گفت سیمرغ: "کز راہِ مہر — بگویم ہمی با تو، رازِ سپہر
کہ ہر کس کہ او خونِ اسفندیار — بریزد، وُرا بشکرد، روزگار

بدین گیتیش، شور بختی بود   چو بگذشت، در رنج و سختی بود

بدین گفته، همداستان گر شوی   به دشمن بر اکنون، دلاور شوی

شگفتی نمایم هم امشب ترا   بدوزم ز گفتارِ بد، لب ترا

برو، رخشِ رخشنده را، برنشین   یکی خنجر آبگون، برگزین"

چو بشنید رستم، میان را ببست   وزان جایگه، رخش را برنشست

همی راند، تا پیشش دریا رسید   ز سیمرغ، روی هوا، تیره دید

چو آمد به نزدیکِ دریا، فراز   فرود آمد، آن مرغِ گردن فراز

به رستم نمود آن زمان، راهِ خشک   همی آمد از بادِ او، بوی مشک

بمالید بر تارکش، پَرِ خویش   بفرمود، تا رفت رستم به پیش

گزی دید بر خاک، سر بر هوا   نشست از برش، مرغ فرمانروا

بدو گفت: "شاخی گزین راست تر   سرش برتر و تنش بر کاست تر

بدین گز بود هوشِ اسفندیار   تو این چوب را، خوار، مایه مدار

بر آتش، تو این چوب را راست کن   یکی نغز پیکان، نگه کن کهن

بنه پرّ و پیکان برو برنشان   نمودم ترا، از گزندش نشان"

چو ببرید رستم، بنِ شاخِ گز   بیامد ز راه، تا به ایوان و دز

بدان راه، سیمرغ بد رهنمای   همی بود بر تارکش، بر بپای

بدو گفت: "اکنون چو اسفندیار   بیاید، که جوید ز تو، کارزار

تو خواهش کن و خوبی و راستی   مکوب ایچ گونه، درِ کاستی

مگر باز گردد، به شیرین سخن   به یاد آیدش، روزگارِ کهن

کہ تو چند پوئیدی، اندر جہان — بہ رنج و بہ سختی ز بہرِ جہان
چو پوزش کنی چند، ونہ پذیردت — ہمی از فرومایگان گیردت
بہ زہ کن کمان را، و این چوبِ گز — بدین گونہ پرورده، در آبِ رز
ابر چشمِ او، راست کن ہر دو دست — چنان، چون بُوَد مُردمِ گز پرست
زمانش برد راست آن را بہ چشم — شود کور، و بخت اندر آید بہ خشم
وز آنجایگہ، شاد دل، بر پرید — چو اندر ہوا، رُستم او را بدید
بکرد آتش، و چوب بیتاب کرد — گز، از آبِ رز ہست و شاداب کرد

یکی تیز پیکان، بر و بر نشاند
چو شد راست، پرّہا، بدو در نشاند

کُشتہ شدنِ اسفندیار بہ دستِ رُستم، و وصیّتِ وی با اُو

سپیده، ہمانگہ، زکہ بر دمید — میانِ شبِ تیره، اندر خمید
بپوشید رُستم، سلیحِ نبرد — بسی از جہان آفرین، یاد کرد
چو آمد برِ لشکرِ نامدار — کہ کین جوید، و رزمِ اسفندیار
بپوشید جوشن، یلِ اسفندیار — بہ چنگ اندرون، آلتِ کارزار
خروشید، چون روی رُستم بدید — "کہ نامِ تو بادا از جہان، ناپدید
فراموش کردی تو سگزی مگر — کمان و برِ گُرزِ پرخاشخر
کنون رفتی و جادوئی ساختی — بدین سان، سوئے رزمِ مَن تاختی
تو از جادوئ زال گشتی درست — وگرنہ تنِ تو، ہمی دخمہ جُست

بکوشمت از آن گونہ، امروز، یال   کزین پس، نہ بیند تُرا زندہ زال"
چو رستم، مر او را، بدانگونہ دید   یکی بادِ سرد، از جگر بر کشید
بگفت: "ای گزیدہ یل، اسفندیار!   ایا سیر ناگشتہ، از کارزار
بترس از جہاندارِ یزدانِ پاک   خرد را مکن، بر دل اندر، مغاک
مَن امروز، نی بہرِ جنگ آمدم   پیِ پوزش، و نام و ننگ آمدم
تو با مَن، بدی را چہ کوشی ہمی؟   دو چشمِ خرد را، بپوشی ہمی
بدادارِ زردشت و دینِ بہی   بہ نوش آذر و آذرِ فرّہی
بخورشید و ماہ و بہ استا و زند   کہ دل را بتابی، ز راہِ گزند
نگیری بیاد، آن سخن ہا کہ رفت   وگر پوست بر تن کسی را، بکفت
بیائی، بہ بینی یکی خانِ مَن   روندہ است کام تو، بر جانِ مَن
گُشایم درِ گنجِ دیرینہ، باز   کجا گرد کردم، بروزِ دراز
کُنم بار، بر بارگیہائی خویش   بگنجور دہ، تا براند ز پیش
برابر ہمی با تو آیم، بہ راہ   روم، چون کہ فرمان دہی پیشِ شاہ
پس، از شاہ بکُشد، مرا شایدم   ہمان نیز، اگر بند فرمایدم
نگہ کن، کہ دانای پیشین، چہ گفت   کہ ہرگز مباد اخترِ شوم، جفت
ہمی چارہ جویم، کہ تا روزگار   ترا سیر گرداند از کارزار"
چنیں داد پاسخ: "کہ مردِ فریب   نیم، روزِ بیکار، و روزِ نہیب
از ایوان و خان، چند گوئی ہمی؟   رُخِ آشتی را، بشوئی ہمی؟
اگر زندہ خواہی کہ مانی، بجائی   نخستین سخن، بندِ ما را ببائی"

دگرباره، رستم زبان برگشاد — "مکن شهریارا، ز بیداد، یاد
مکن نامِ من زشت، و جانِ تو خوار — که جز بد، نیاید ازین کارزار
هزارانت گوهر دهم شاهوار — همان تاج، با یاره و گوشوار
هزارانت ریدک دهم نوش لب — پرستندهٔ تختِ تو، روز و شب
هزارت کنیزک دهم خلخلی — که زیبائی تاجی، دهم، فرّخی
درِ گنجِ سام نریمان و زال — کشاده کنم، پیشت، ای بی همال
همه، پاک، پیشِ تو گرد آورم — ز زابلستان نیز، مرد آورم
همه مر ترا، پاک فرمان برند — گهِ رزم، بدخواه را لشکر اند
وزان پس، به پیشت پرستاروش — روم تا به پیشِ شهِ کینه کش
ز دلِ دور کن شهریارا، تو کین — مده، دیو را در تنِ خود، کمین
جز از بند، دیگر ترا دست هست — بمن بر، که شاهی و یزدان پرست
که از بندِ تو، جاودان نام بد — بماند مرا، وز تو بد کی سزد؟"
به رستم چنین گفت اسفندیار — "که تا چند گوئی سخن نابکار؟
مرا گوئی، از راهِ یزدان بگرد؟ — ز فرمانِ شاهِ جهانبان، بگرد؟
که هر کو ز فرمانِ شه شد برون — خداوند را کرده باشد، فسون
جز از رزم، یا بند، چیزی مجوی — چنیں گفتنی ها، به خیره مگوی"
چو دانست رستم، که لابه بکار — نیاید همی پیشِ اسفندیار
کمان را به زه کرد، و آن تیر گز — که پیکانش را داده بود، آب رز
چو آن تیر گز راند، اندر کمان — خداوند را خواند، اندر نهان

همی گفت: "ای داورِ ماه و هور!
فزایندهٔ دانش و فرّ و زور

همی بینی، این پاک جانِ مرا
نهانِ مرا، هم زبانِ مرا

که مَن چند کوشم، که اسفندیار
مگر سر بگرداند، از کارزار

تو دانی، که بیداد کوشد همی
بمن، جنگ و مردی، فروشد همی

بباد افرهٔ این گناهم مگیر
تو ای آفرینندهٔ ماه و تیر"

چو خود کامه جنگی، بدید آن درنگ
که رُستم همی دیر شد سوئی جنگ

بدو گفت: "ای سگزیِ بدگمان
نه شُد سیر جانت، ز تیر و کمان؟

به بینی کنون، تیرِ گشتاسپی
دلِ شیر و پیکانِ لهراسپی"

تهمتن، گز اندر کمان راند زود
بدانسان، که سیمُرغ فرموده بود

بزد، راست بر چشمِ اسفندیار
سیه شُد جهان، پیشِ آن نامدار

خم آورد بالائی سروِ سهی
ازو دُور شد، دانش و فرّهی

نگون شُد، سرِ شاهِ یزدان پرست
بیفتاد، چاچی کمانش، ز دست

گرفته، بُشِ و یالِ اسپِ سیاه
ز خون، لعل شُد، خاکِ آوردگاه

چنیں گفت رستم به اسفندیار
"که آوردی آن تخمِ زفتی ببار

تو آنی، که گفتی، که روئین تنم
بلند آسمان، بر زمین بر زنم

من از شستِ تو، هشت تیرِ خدنگ
بخوردم، نه نالیدم، از نام و ننگ

به یک تیر، برگشتی، از کارزار
بخفتی، بر این بارهٔ نامدار"

هم آنگه، سرِ نامبردارِ شاه
نگون اندر آمد، ز پُشتِ سیاه

زمانی همی بود، تا یافت هوش
بر آن خاک بنشست و بگشاد گوش

سرِ تیر بگرفت، و بیرون کشید / همه پرّ و پیکانش، در خون کشید
هُمانگه به بهمن رسید آگهی / که تیره شد، آن فرِّ شاهنشهی
بیامد به پیشِ پشوتن، بگفت / "که این کارِ ما گشت با درد جفت
تنِ ژنده پیل، اندر آمد به خاک / جهان گشت ازین درد، بر ما مغاک"
برفتند هر دو، پیاده دوان / ز پیشِ سپه، تا برِ پهلوان
بدیدند جنگی برش، پُر ز خون / یکی تیرِ خونین، بدست اندرون
پشوتن، بر او جامه را کرد چاک / خروشان، بسر بر، پراگنده خاک
همی گشت بهمن، بخاک اندرون / بمالید رُخ را، بر آن گرم خون
پشوتن همی گفت: "رازِ جهان / که داند ز نام آوران و مهان؟
چو اسفندیاری، که از بهرِ دین / به مردی بر آهیخت شمشیرِ کین
جهان کرد پاک، از بدِ بُت پرست / به بیداد، هرگز نیازید دست
به روزِ جوانی، هلاک آمدش / سرِ تاجور، سوی خاک آمدش"
جوانان، گرفتندش، اندر کنار / همی خون ستردند، از آن شهریار
پشوتن، بر او بر همی مویه کرد / رُخی پُر زِ خون، و دلی پُر زِ درد
همی گفت زار: "ای یلِ اسفندیار! / جهاندار، وز تخمهٔ شهریار
که برکند این کوهِ جنگی ز جای؟ / که افگنده شیرِ ژیان را، ز پای؟
چه آمد برین تخمه، از چشمِ بد؟ / که بر بدکنش، بی گمان بد رسد
کجا شد، به رزم آن نکو سازِ تو؟ / کجا شد، به بزم آن خوش آوازِ تو؟
که خورشیدِ تابنده را، تاره کرد؟ / که شاهِ سرافراز را، خوار کرد؟

که بنشاند، این شمع افروخته؟ — کزو شد همه دودمان، سوخته
چو کردی جهان را ز بدخواه پاک — نیامدت از شیر و از دیو، باک
کنون کامدت سودمندی بکار — همی خاک بینمت، پروردگار!
چنین گفت، با دانش اسفندیار — «که ای مرد دانائی در روزگار!
مکن خویشتن، پیشِ من، در تباه — که این بود، بهرِ من، از چرخ و ماه
تنِ زنده را، خاک باشد نهال — تو از کشتنِ من، بدینسان منال
کجا شد فریدون و هوشنگ و جم؟ — ز باد آمده، باز گردد، به دم
همان، پاک زاده نیاگانِ من — گزیده سرافراز، و پاکانِ من
برفتند، و ما را سپردند جای — نماند کسی، در سپنجی سرای
فراوان بکشتم من، اندر جهان — چه در آشکارا، چه اندر نهان
که تا، راهِ یزدان، بجای آورم — خرد را، بدین، رهنمائی آورم
چو از من گرفت، این سخن، روشنی — ز بد بسته شد، دستِ اهریمنی
زمانه بیازید، چنگالِ تیز — نبُد زو مرا روزگاری، گریز
امیدم چنان است، که اندر بهشت — دل و جانِ من، بدرود، هر چه کشت
به مردی، مرا پورِ دستان نه کشت — نگه کن بدین گز، که دارم به مشت
بدین چوب شد، روزگارم به سر — ز سیمرغ، و از رستمِ چاره گر
فسونها و این جادوئی زال ساخت — که نیرنگ و رنگ، از جهان او شناخت»
چو اسفندیار، این سخن یاد کرد — بپیچید و بگریست رستم، به درد
«چنان است، کو گفت، یکسر سخن — ز مردی، به کژی نیفگند بن

چو، بیچاره برگشتم، از دستِ او   بدیدم کمان و بر و شستِ او
سوئی چاره گشتم زبیچارگی   ندارم بدو سر، بیکبارگی
زمانِ وُرا، در کمان ساختم   چو روزش سر آمد، بینداختم
همان است کز بد، بهانه مَنم   وزین تیرِ گز، در فسانه، منم"
چنیں گُفت بارُستم، اسفندیار   "که اکنوں سر آمد، مرا روزگار
تو اکنوں مپرهیز و نیز، ایدر آئی   که مارا، دگرگونه تر گشت، رائی
مگر بشنوی پند، و اندرزِ من   بدانی سرمایه، و اَرزِ من
بکوشی، و آن را بجائی آوری   بزرگی بر آن، رهنمائی آوری"
تهمتن، بگفتارِ او، داد گوش   پیاده بیامد برش، یا خروش
همی ریخت از دیدگان، آبِ گرم   همی مویه کردش، به آوائی نرم
چنیں گُفت بارُستم، اسفندیار   "که از تو، نه دیدم، بدِ روزگار
بهانه تو بودی، پدر، بد زمان   نه سیمرُغ و رُستم نه تیر و کمان
مرا گُفت، رو سیستان را بسوز   نه خواهم کزین پس بود، نیم روز
بکوشید تا لشکر و تاج و تخت   بدو ماند و بر ما ببندیم رخت
کنوں بهمن، این نامور پُورِ مَن   خردمند، و بیدار دستورِ مَن
زمن، تو پدروارش، اندر پذیر   همی هرچه گویم، زمن یاد گیر
به زابلستان در، وُرا شاد دار   سخنهائی بدگوهران، یاد دار
بیاموزش، آرایشِ کارزار   نشستنگِهِ بزم، در رزم و شکار
می و رامش و زخم و چوگان و بار   بزُرگی، و بر خوردن از روزگار"

تہمتن چو بشنید، بر پائی خاست
ببر زد بفرمانِ او، دستِ راست

"کہ گر بگذری، زین سخن بگذرم
سخن، ہرچہ گُفتی تو، فرمان برم

نشانمش، بر نامور تختِ عاج
نہم بر سرش بر، دل افروز تاج"

زرُستم چو بشنید گویا سخن
بدو گُفت: "ای پہلوانِ کہن!

چنان دان، کہ یزدان گوائی من است
بدین، دینِ بہ، رہنمائی من است

کزان نیکوئیہا کہ تو کردہٗ
ز شاہانِ پیشین، کہ پروردہٗ

کنون نامِ نیکت، بہ بد، باز گشت
زمین روئی گیتی، بہ آواز گشت"

چنین گفت پس با پشوتن: "کہ من
نہ جویم، ہمی زین جہان، جز کفن

چو من بگذرم، زین سپنجی سرائی
تو لشکر بیارای، و شو باز جائی

چو رفتی بہ ایران، پدر را بگوئی
کہ چون کامیابی، بہانہ مجوئی

زمانہ، سراسر بہ کام تو، گشت
ہمہ مہرہا نیز نام تو گشت

اُمیدم نہ این بود، نزدیکِ تو
سزا این بُد، از جانِ تاریکِ تو

جہان راست کردم، بہ شمشیرِ داد
ببد، کس نیارست کرد، از تو یاد

بہ ایران، چو دینِ بہی راست گشت
بزرگی و شاہی، مرا خواست گشت

بہ پیشِ سران، پندہا دادیم
نہانی، بکُشتن فرستادیم

کنون، زین سخن یافتی، کامِ دل
بیارائی و بنشین، بآرامِ دل

چو ایمن شدی، مرگ را دور کُن
بایوانِ شاہی، یکی سور کُن

تُرا تخت، و سختی و کُشتش، مرا
ترا تاج، و تابوت و پوششِ مرا

مشو ایمن از گنج و تاج و کلاہ
روانم، ترا چشم دارد، بہ راہ

چو آئی، بهم پیشِ داور شویم بگوئیم و گفتارِ او بشنویم
چو زو باز گردی، به مادر بگوی که مرگ آمد، این بار، پرخاشجوی
پس از مَن، تو زود آیی ای مهربان تو از مَن مرنج و مرنجان روان
برهنه مکن روی، بر انجمن مبین نیز، چهرِ من، اندر کفن
ز دیدار، زاری بیفزایدت کس از بخردان نیز، نستایدت
همان خواهران را و جُفتِ مرا که جویا بُدندی نهفتِ مرا
بگوئی، بدان پُر هنر بخردان که بد رُود باشید، تا جاودان
ز تاجِ پدر، بر سرم بد رسید درِ گنج را، جانِ من شد کلید
فرستادم اینک به نزدیک اوی به شرم آورد، جانِ تاریک اوی
بگفت این، و بر زد یکی تیز دم "که بر من ز گشتاسپ آمد ستم"
هم آنگه، برفت از تنش جانِ پاک تنش خسته، افگنده بر تیره خاک
برو، جامه رُستم همه پاره کرد سرش پُر ز خاک، و رُخش پُر ز گرد
همی گُفت زار: "ای نبرده سوار! نیا، شاهِ جنگی، پدر، شهریار
به خوبی شده در جهان، نامِ مَن ز گشتاسپ، بد شد سر انجامِ من"
چو بسیار بگریست، با کُشته گفت که ای! در جهان شاهِ بی یار و جُفت
روانِ تو بادا، میانِ بهشت بد اندیشِ تو بد رود، هر چه کِشت
زواره بدو گُفت: "ای نامدار! نه بایست پذرفت، از او زینهار
ز دهقان، تو نشنیدی آن داستان که یاد آرد از گفتهٔ باستان؟
که گر پروری بچهٔ نرّه شیر شود تیز دندان، و گردد دلیر

چو گردد به نیرو، و جوید شکار | نخست اندر آید، به پروردگار
ز بهمن، رسد بد، به زابلستان | به پیچند، پیرانِ کابلستان
نگاه کن، که چون او شود تاجدار | به پیش آورد، کینِ اسفندیار"
بدو گفت رستم: "که با آسمان | نه تابد بد اندیش و نیکو گمان
من این بر گزیدم، که چشمِ خرد | بدان بنگرد، نیک یاد آورد
گر او بد کند، پیچد از روزگار | تو چشمِ بلا را، به تندی مخار"
یکی نغز تابوت کرد آهنین | بگسترد فرشی ز دیبائے چین
بیالود یک روئے آهن، به قیر | پراگنده، بر قیر، مشک و عبیر
ز دیبائے زربفت، کردش کفن | خروشان، بدو، نامدار انجمن
از آن پس، که پوشید روشن برش | ز پیروزه بر سر نهاد افسرش
چهل استر آورد، رستم گزین | ز بالا فروهشته، دیبائے چین
دو استر بدی، زیرِ تابوتِ شاه | چپ و راست، پیش و پس اندر سپاه
بریده بش و دُم، اسپِ سیاه | پشوتن، همی رفت پیشِ سپاه

سپه رفت و بهمن به زابل بماند
ز مژگان، همی خونِ دل بر فشاند

چون خبرِ مرگِ اسفندیار، پراگنده شد، ایرانیان سوگوار شدند و بزرگانِ ایران، زبان به نکوهشِ گشتاسپ کشودند و مادر و خواهرانِ اسفندیار، وی را آشکارا نفرین همی کردند۔ پشوتن، که گریان، از راه رسید، زنان در خواستند

و تابوتِ اسفندیار را گشودند و فریاد و خروشی سخت برآوردند. گشتاسپ، از کرده پشیمان شد و پشوتن را فرمان داد که به آرام زنان کوشد و به شکیبائی پند دهد.

و ازان پس، یک سال، به هر کوی و برزن، خروش و سوگواری بود.

ازان سوی، رستم، پرورشِ بهمن را کمر بست و هنرها بیاموخت و او را چون پسر برآورد، پس به گشتاسپ نامه کرد و از کارِ بهمن آگاه ساخت و دیگر بار از بی گناهیِ خود، در مرگِ اسفندیار، سخن راند. گشتاسپ، پاسخِ نامه به خوشی باز داد و پس از چند گاه، بدستورِ جاماسپ، بهمن را بخواند و رستم وی را، با خواسته و هدایا، نزدِ نیا، باز فرستاد.

انتخاب
از
مثنوی مولانا رومؒ

(۱)
دشمن را خوار نباید داشت

حالِ آن، کو قولِ دشمن را شنود / بین جزای آن، کہ شُد یارِ حسود
دشمن، ارچہ، دوستانہ گویدت / دام دان، گرچہ ز دانہ گویدت
گر تُرا قندی دہد، آن زہر دان / گر بہ تن لطفی کند، آن قہر دان
چون قضا آید، نہ بینی غیر پوست / دشمنان را، باز نشناسی ز دوست
چون قضا آید، شود دانش بہ خواب / مَہ سیاہ گردد، بگیرد آفتاب
چونکہ نزدِ چاہ آمد شیر دید / کز رہ آن خرگوش ماند، و پا کشید
گفت: "آن شیر، اندرین چہ ساکن است / اندرین قلعہ، ز آفات، ایمن است"
قعرِ چہ بگزید، ہر کہ عاقل است / زانکہ در خلوت، صفاہای دل است
ظلمتِ چہ، بہ کہ ظلمت ہای خلق / سر نبُرد آنکس، کہ گیرد پای خلق
گفت: "پیشش آ، زخمم او را قاہر است / تو ببین، کان شیر در چہ حاضر است؟"
گفت: "من سوزیدہ ام زان آتشی / تو مگر اندر بر خویشم کشی"
چونکہ شیر اندر بر خویشش کشید / در پناہِ شیر، تا چہ می دوید

چُونکه در چہ بنگریدند اندر آب
اندر آب از شیر، او در تافت تاب

شیر عکسِ خویش دید، از آبِ تفت
شکلِ شیری، در برش خرگوش زفت

چونکه خصمِ خویش را، در آب دید
مرد را بگذاشت، واندر چہ جہید

در فتاد اندر چہی کو کندہ بود
زانکه ظُلمش در سرش آیندہ بود

چاہ مظلم گشت ظُلمِ ظالمان
این چنین گفتند جملہ عالمان

ہر کہ ظالم تر، چہش باہول تر
عدل فرمودہ است تبر را تبر

ای کہ تو از ظُلم، چاہی می کنی
از برائے خویش دامی می کنی

گردِ خود، چون کرمِ پیلہ، بر متن
بہرِ خُود چہ می کنی، اندازہ کن

شیر خود را دید در چہ، وز غلو
خویش را، نہ شناخت آں دم از عدو

عکسِ خود را اُو، عدوِ خویش دید
لا جرم بر خویش شمشیری کشید

جمع گشتند آن زمان جُملہ وحُوش
شاد و خندان از طرب در ذوق و جوش

حلقہ کردند، اُو، چو شمعی، در میان
سجدہ کردندش ہمہ صحرائیان

"تو، فرشتۂ آسمانی یا پری
نی تو، عزرائیلِ شیرانِ نری

ہر چہ ہستی، جانِ ما قربانِ تُست
دست بردی، دست و بازویت درست

باز گو، تا چون سگالیدی بہ مکر
آں عواں را، چون بمالیدی بہ مکر؟"

گفت: "تأییدِ خُدا بود ای مہان!
ورنہ خرگوشی کہ باشد در جہاں

قُوّتم بخشید، و دِل را نُور داد
نُورِ دِل، مر دست و پارا، زور داد"

حق بہ دور و نوبت این تایید را | می نماید اہلِ ظن و دید را
ہین بہ ملکِ نوبتی شادی مکن | ای تو بستۂ نوبت آزادی مکن

بر تر از نوبت ملوکِ باقیند
دَورِ دائم رُوح ہا باساقیند

اِنتخاب

از

مثنوی بحرالعرفانِ حضرت اکمل الدّین بیگ خان کاملؔ بدخشی (کشمیری)رح

حکایتِ حضرت بایزید بسطامیؒ دیدنِ دزدی را

بشنو از بایزیدِ بسطامیؒ — او درین شیوه است بس نامی
با مُریدانِ خود، بہ رہ اُفتاد — در رہش، جانبی نگاہ اُفتاد
شحنہ، دُزدی گرفتہ بود اسیر — غل بہ گردن، بہ دست و پا، زنجیر
می زدش دِرّہ، از پیٔ تہدید — بود آن دُزد، در عذابِ شدید
گشتہ، اللہ گوئی، در فریاد — شیخ را، حالتی ازان رو داد
شحنہ، از بہرِ خاطرِ ایشان — بس بزرگ است پاسِ درویشان
داد فرمان، کہ دست بردارند — دُزد را ساعتی نیازارند
دُزد را چونکہ داد فرصت دست — در زمان، لب، ز ذکرِ حق بربست
شیخ، استادہ بود، می دید آن — دیگر از دُزد، ہیچ نشنید آن
شیخ را، دِل، ز حالِ او آشفت — کردہ رُو سخت، شحنہ را می گفت
"من فقیرم، ز التماسِ منش — اندکی دُرّہ، سخت تر بزنش"
دُزد را شد کشادہ بر حق، راہ — شحنہ زد دِرّہ سخت گفت "اللہ"

ساعتی ایستاده، ماند شگفت | گشت الله گوی، و راه گرفت
شد از آن حال، وجدِ شیخ پدید | خویشتن را، نه جای خویش بدید
وقت شد خوش، شگفتگی رو داد | دید، ارشاد، صاحبِ ارشاد
یک مریدی ز شیخ کرد سوال | "بس بزرگ است حضرتت، به کمال
شیخ چون دزد را بدان سان دید | هیچ مهرت بآن، نه گشت پدید
من شنیدم که مصطفیٰ در حشر | چون شود پیشِ حق، به یوم النشر
عاصیان را شود شفاعت خواه | زان عذابِ الیم، راحت خواه
خلق را، حق، باو نجات دهد | به بهشت آید، و برات دهد
همچنان، از مشایخِ امت | هست، بهرِ مریدها، رحمت
راحتِ خلق، در دعا خواهند | از عذابِ خدا، امان خواهند
دین و دنیا بود، حمایتِ شان | شاملِ خاص و عام، عنایتِ شان
شیخ چون دزد را، چنین دیدند | محنت و رنجِ او، پسندیدند
شیخ را، رحم از و نمی آمد | در چنین وقت، عون می باید
چون دلِ حضرتت، نه باشد نرم | نیستت از عذابِ ما، آزرم
حضرتِ شیخ چون چنین دیدند | هیچ بر حالِ آن نه بخشیدند
آن زمان جرأتی به جان افزود | عاقبت، حالِ ما چه خواهد بود؟"
شیخ، به حرفِ او بخندیدند | بود نادان، از و نه رنجیدند
گفت: "بشنو، بر این سوال جواب | تا بدانی، چه بود، رای صواب
سایۂ چون رسید، به سرِ او | فضلِ حق گشت زود، یاورِ او

شحنہ، دست از عذابِ او برداشت — جانبِ پاسِ ما نظر بگماشت
سایۂ ما نجاتِ عالم شد — نامِ ما، دافعِ ہمہ غم شد
چونکہ دیدیم ما بجز خواہش — دُزد را شد امان، ازان کاہش
لیک دیدم کہ نفعِ او آن بود — کی توان خلق را، بہ نقصان بود
از زدن، دُزد، ذکرِ حق میکرد — در بلا، جسم و دل، شکر می خورد
ذکرِ نامِ خداست، اجرِ عظیم — جسم گو، باش، در عذابِ الیم
ای پسر! پاسِ ما بسوی دل است — پیشِ ما، طرفِ جسم، آب و گل است
ہر قدر، جسم، مضمحل گردد — فربہ و خوب، جان و دل گردد
جان و دل را عذاب، زیادِ خداست — جان و دل را ازان، ہزار نواست
آن زمان، نفعِ او دران دیدم — بود بخشیدن آنچہ بخشیدم
از زدن، دُزد، در نوا آمد — باز، در ذکر، با خدا آمد
ای پسر! گرنۂ تو از عامہ — خوبیٔ جان بخواہ، نی جامہ
جان اگر ہست، جامہ بسیار است — جانِ جانان، بہ جانِ ما یار است
مرشدم، رہ نمودمت، بہ خدا — تا بود جسمِ تو، بہ بندِ بلا
فرصتش نیست زان سوی عصیان — باشدش با خدا، درست ایمان
از بلا، جان و دل، بہ حق مشغول — زانکہ آسایش است در رہ غول
قربِ حق، در بلا و در رنج است — پیشِ دانا، بہ از بسی گنج است
ہر کہ را، حق، ز خویش سازد دور — بخشدش مال، ازان شود مغرور
ہر کہ محتاج، او قریبِ خداست — حق محبّ است، او حبیبِ خداست

درپیٔ آں طلب، کُند خوارت — چونکہ فربہ شدی، کُشد زارت
ہرچہ جُز ذکرِ حق، غذا داری — ہم تو فانی، ہم آن فنا داری
گردد آخر عفونت و بدبوی — خود ہم آخر ازاں نیابی روی
گر بنامِ خدا، شوی آکل — ہمچو خورشید، باشدت زان دل
باطنت، پُر ز جوہرِ اسرار — گر بیابی ازین، ہمچو لبیار
مر ترا ہمچو خود بقا بخشد — در لحد چون روی، ضیا بخشد
پیشت آیند، آن ہمہ انفاس — ہمچو حُوران، بر قبا و لباس

پیش روئے تو جلوہ گر گردند
تو بدر، آن ہمہ بدسر گردند

انتخاب

از

مثنوی یوسف زلیخا (مولانا جامیؒ)

(داستان دخترِ بازغہ از نسلِ عادیان کہ بہ جمالِ یوسف علیہ السلام عاشق شدہ از مجازی بہ حقیقی رسید)

نہ تنہا، عشق، از دیدار خیزد — بسا کین دولت، از گفتار خیزد
در آید جلوۂ حسن، از درِ گوش — ز جان، آرام بر باید، ز دل، ہوش
بہ مُلکِ مصر، زیبا دختری بود — کہ نسلِ عادیان را سروری بود
زدہ، دُرجِ عقیقش خندہ بر دُر — ز شکّر خندِ او، مصر از شکر پُر
ز بس، شیرین کہ شکّر خندِ او بود — دلِ نیشکّر، اندر بندِ او، بود
چو، شکّر ریختی، از لعلِ خندان — شکر، انگشت بگرفتی، بدندان
شکر، بود از دہانش، با دلِ تنگ — نبات، از رشکِ لعلش، شیشہ بر سنگ
چو، در لطف، از نباتش لب فرو شد — نبات، اندر دلِ شیشہ، گرہ شد
نبات، ارچند دادی شیشہ را دل — نمی شد با لبِ لعلش، مقابل
جہاں را فتنہ بود آن غیرتِ حور — ز شیرین شکرِ او، مصر، پر شور
سرانِ مُلک، در سودائش بودند — بتانِ شہر، با پروائش بودند
ولی، بر چرخ سودہ، افسرِ او — بہ ہر کس، در نمی آمد سرِ او
ز عزّ و ناز و استغنای جاہش — نمی افتاد، سوی کس، نگاہش

حدیثِ یوسفؑ و وصفش چو بشنید — به راهِ روی او، مهرش بجنبید
چو شُد، گفت و شنیدِ او پیاپی — شُد آن اندیشه، محکم، در دلِ وی
بدیدن، میلش افتاد، از شنیدن — بلی، باشد شنیدن، تخمِ دیدن
نصابِ قیمتش، معلومِ خُود ساخت — ز ترتیبِ نصابش، دل بپرداخت
هزار اُشتر، همه پاکیزه گوهر — پُر از دیبا و مشک و گوهر و زر
مرتب کرد، و راهِ مصر برداشت — به مخزن، از خزاین، هیچ نگذاشت
فتاد، از مقدمش، آوازه در مصر — بر آمد هایِ و هویِ تازه، در مصر
به مصر آمد سرش در راهِ یوسفؑ — خبر پرسان، ز جولانگاهِ یوسفؑ
بجُو، از جولانگهِ یوسفؑ، خبر یافت — دلِ خرم، بسوی او، عنان تافت
جمالی دید، بیش از حدِ ادراک — چو جان، ز آلودگیِ آب و گلِ پاک
بگیتی، مثلِ او، نادیده هرگز — ز کس، مانندِ او، نشنیده هرگز
نخست، از دیدنِ او، بیخود افتاد — ز ذوقِ بیخودی گشت، از خود آزاد
وزان پس بیهشی، هشیاری آورد — ز خوابِ غفلتش، بیداری آورد
زبان بگشاد و پرسش کرد آغاز — جواهر جُست، از آن گنجینۂ راز
بگفت: "ای از تو کارِ نیکوی راست! — بدین خوبی، جمالت را که آراست؟
کرا مه ساخت، خورشیدِ جبینت؟ — که آمد خرمنِ مه، خوشه چینت!
کدامین خامه زن، نقشِ تو پرداخت؟ — کدامین باغبان، سروِ تو آراست؟
که زد بر کار، طاقِ ابرویت را؟ — که داد این تاب، بندِ گیسویت را؟
گلِ سیرابِ تو، آب از کجا خورد؟ — بدین آتش، درین بستان، که پرورد؟

بہ سروت، خوب رفتاری کہ آموخت؟ بہ لعلت، نغز گفتاری کہ آموخت؟
مہِ روئی تو، لوحِ نامۂ کیست؟ سرِ زلفِ تو، حرفِ خامۂ کیست؟
کہ بینا نرگست را، چشم بکشاد؟ ز خوابِ نیستی بیداریش داد!
کہ، بر دُرجِ دُرت، زد قفلِ یاقوت؟ کہ دل را قوت آمد، رُوح را قوت!
کہ کندت، در زنخدان، چاہِ غبغب؟ کہ از آبِ زندگی کردہ لبالب!
کہ خالِ عنبرینت زد، بہ رخسار؟ نشیمن ساخت، زاغی را، بہ گلزار"
چو یوسفؑ، این سخن ہا کرد از گوش غذای جان فشاند، از چشمۂ نوش
بگفتا: "صنعتِ آن صانعم، من کہ از بحرش، بہ رشحی، قانعم من
فلک، یک نقطہ، از کلکِ کمالش جہان، یک غنچہ، از باغِ جمالش
ز نورِ حکمتش، خورشید، تابی ز بحرِ قدرتش، گردون، حبابی
جمالی بود، پاک، از تہمتِ عیب نہفتہ، در حجابِ پردۂ غیب
ز ذرّاتِ جہان، آئینہ ہا ساخت ز روئی خود، بہ ہر یک، عکس انداخت
بہ چشمِ تیز بینت، ہر چہ نیکوست چو نیکو بنگری، عکسِ رُخِ اُوست
چو دیدی عکس، سوئی اصل بشتاب کہ پیشِ اصل، نبود عکس را تاب
معاذ اللہ، ز اصل، ار دُور مانی چو عکس آخر شود، بی نور مانی
نہ باشد عکس را، چندان بقائی نہ دارد رنگِ گل، چندان وفائی
بقا خواہی، بروئی اصل بنگر وفا جوئی، بسوئی اصل بنگر
غمِ چیزی، رگِ جان را خراشد کہ گاہی باشد، و گاہی نہ باشد"
چو دانا دختر، این اسرار بشنید بساطِ عشقِ یوسفؑ، در نوردید

بہ یوسفؑ گفت: چون وصفت شنیدم　　　بدل، داغِ تمنایت کشیدم
گرفتم پیش، راہِ آرزویت　　　ز سر، پا ساختم، در جستجویت
ولی، چون گوہرِ اسرار سُفتی　　　نشان، زان منبعِ انوار، گفتی
حجاب، از روئے اُمیدم، کشودی　　　ز ذرہ، رو بہ خورشیدم، نمودی
جزاک اللہ! کہ چشمم باز کردی　　　مرا با جانِ جان، ہمراز کردی
ز مہرِ غیر، بگسستی دلِ من　　　حریمِ وصل کردی، منزلِ من"
پس آنگہ کرد پدرودی او، رفت　　　برست از مایۂ سودئ او، رفت
وِلا، مردانگی زان زن بیاموز　　　بہ ماتم، شیوۂ شیون میاموز
بسر شُد عمر، در صورت پرستی　　　دمی، نہ اندیشۂ صورت، نہ رستی
بہ ہر دم حُسنِ صورت را، زوال است　　　ز حالی، ہر زمان، گردان، بحالت
مزن، ہر دم قدم، بر سنگلاخی　　　ز شاخی، ہر زمان منشین، بہ شاخی
نشیمن، برتر از کون و مکان گیر　　　فرازِ کاخِ معنی، آشیان گیر
بُود معنی یکی، صورت ہزاران　　　مجو جمعیت، از صورت شماران
پریشانی بود ہر جا شمار است　　　وزان، رو در یکی کردن حصار است

چو تابِ حملۂ دشمن نیاری
بہ آن، کز جنگِ او، باشی حصاری

انتخاب

از

مثنویاتِ عشقیہ از حضرتِ مولانا شیخ یعقوب صرفی کشمیری

در مناجاتِ عشق

ای، ز تو آموختہ، معشوقہ، ناز! — وی، ز تو اندوختہ، عاشق، نیاز!
از رُخِ معشوقہ، جمالت عیاں — رازِ غمت، در دلِ عاشق نہاں
سینۂ عُشّاق، ز سوزت، کباب — دیدۂ معشوقہ، ز ہجرت، پُرآب
لیلیٰ، از اندوہِ تو مجنونِ عشق — قیس، ز سودائی تُو، مفتونِ عشق
از المِ تلخِ تو شیریں، ہلاک — تیشۂ فرہاد، دلش کردہ، چاک
گردِ سرِ کوئی تو، گرداں، سپہر — ذرّہ صفت، بہرِ تو، سرگشتہ مہر
پیرہنِ گُل، بہ ہوائی تو، چاک — بُلبُلِ نالاں، ز غمت، دردناک
سُنبل، از اندوہِ تو، در پیچ و تاب — در قدحِ لالہ، مَی، از خُونِ ناب
لالہ، کہ داغت، بہ دلش جا گرفت — از غمِ تو، دامنِ صحرا گرفت
سوسنِ آزادہ، گرفتارِ تُو — دیدۂ نرگس، پئی دیدارِ تو
دیدہ، کہ نرگس، بہ ہوایت کشود — باز، نہ بستہ ز تو، تا زندہ بود
غنچہ، کہ دارد بدہن، صد زباں — وان ہمہ عاجز، ز سخن در دہاں
از غمِ تُو خُونِ دلش، در گلو — شُد گرہ، و بست، رہِ گفتگو

پای، به دامان بود، و سر، به جیب
غرقِ تفکّر شده، در بحرِ غیب

گشته، ز شوقِ تو، براهِ اُمّید
موئی سرِ نسترن از غم سفید

بوئی تو آورده، نسیمِ بهار
دست، ز شوقت زده، بر سر، چنار

سرو، که اِستاده به یک جا بود
وز سرِ تعظیم، به یک پا بود

عشقِ تو، در حیرتش آورده است
حیرتِ عشقت، ز خودش برده است

سوزِ تو، در دِل، همه اشجار را
گرمیِ آن سوز، سپیدار را

گرمیش از جان چو برآورد دُود
بر تنِ او صندلِ سُوده، بسود

گل نه بود، بلکه برآورده سر
آتشِ عشقت، ز درونِ شجر

از غمِ تو، گریهٔ ابرِ بهار
سوزِ دلش، گشته، ز برق آشکار

در دلِ سنگ، آتشِ عشقت نهان
گرچه، به سختی است، مثل، در جهان

سنگ، که دارد اثری، زین شرر
بهتر از آن دل، که نه دارد اثر

چشمِ کواکب، به هوائی تو، باز
مشعلهٔ ماه، ز تو، در گداز

عالمی، از عشق، جگر سوخته
داغِ غمت، بر دلِ هر سوخته

بر دلِ صد پاره که داغت بود
لالهٔ نورستهٔ باغت بود

داغِ تو، درمانِ دلِ دردناک
مرهمِ ریشِ جگرِ چاک چاک

بستهٔ تو، از همه وارستگان
از همه وارسته، بتو بستگان

گریهٔ طفلان، به تمنائی تو
نالهٔ پیران، بتولّائی تو

رفته به سودائی تو، نقدِ وجود
آمده، سرمایهٔ صد گونه، سُود

با غمِ تو، شادیِ غمخوارگان
بر درِ تو، منزلِ آوارگان

گرچه، به راهِ تو، همه محنت است — محنتِ این راه، همه راحت است

یارب، از اندوهِ خودم، شاد کُن — مُلکِ دلم را، ز غم، آباد کُن!

خاطرم، از سازِ طرب، ساز سرو! — عیشِ مرا گرم کن، از دردِ دردا!

باده ام، از خونِ جگر، بس بود — ساغرم، از دیدهٔ تر، بس بود

نغمهٔ من، ناله و افغان خوش است — تارِ ربابم، ز رگِ جان خوش است

عشقِ تو، خواهم، که به هر دو جهان — قوّتِ جسمم بود، و قوّتِ جان

عشقِ تو، خواهم، که بود کارِ من — همنفس و مونس و غمخوارِ من

عشقِ تو، خواهم، که بود دینِ من — ملّتِ من، کیشِ من، آئینِ من

عشقِ تو، خواهم، که بود رهنما
عشقِ تو و صَرفی و راهِ فنا!

اِنتخاب

از

مثنویات

پنڈت تابہ رام ترکی کشمیری

مناجات

خدایا! نیامد ز من کوششی
نہ شد گرم، ہنگامۂ سوزشی

ز مہرِ تو، بر سینہ، داغی نہ سوخت
دِلم را، ببالین، چراغی نہ سوخت

ز چشمم، نیامد گہر ریزئی
چو شبنم، نہ کردم سحر خیزئی

بگلزارِ عمرم، بہاری نہ ماند
بدستم، بُجز از خارِ خاری، نہ ماند

سرم، پانہ گردید، در راہِ تو
نہ شد روئی من، سوئی درگاہِ تو

ز دستم نیامد، چو ابرِ گہر
نہ اشکی نہ آہی نہ سوزِ جگر

بکارت، نہ پرداختم ساعتی
نہ کردم بکف، تحفۂ طاعتی

شدم گرم عصیان، بہ گفت و شنود
سیہ کاری از من بر آورد دُود

ہمہ خرمنِ عمر، بر باد رفت
مرا توشۂ راہ، از یاد رفت

عقوبت مکن، انفعالم بس است
مرا طعنۂ آن، ز عالم، بس است

به پیشِ که نالم، ز عصیانِ خویش؟ پشیمانِ خویشم، پشیمانِ خویش
خدایا! توئی خلق را، چاره ساز نه داری، به نازِ کسی، را نیاز
بدرگاهِ تو، نا امیدی کجا است گر امید، بیتاب دارد، بجاست
کریما! بگر انکسارِ مرا ببخشائی، احوالِ زارِ مرا
ز خمخانهٔ فیض، در انتظار
بده یکدو ساغر که چشم است چار

اِنتخاب

از

مثنویاتِ جدید

حُبّ وطن

(عبدالرحمٰن خان فرامرزی)

یکی مُرغِ خوشگو، بہ دشتِ حجاز — سحرگہ، بر آمد بہ شاخِ فراز

نوائی دلاویز آغاز کرد — ز شادی، ہمی زیر و بم ساز کرد

ہمی گفت، با نغمۂ دِل نواز — "کہ مینو، نہ باشد لبانِ حجاز

ازین دشتِ بی آب و این خاکِ خشک — چرا می دہد ہر دمیدم بوئی مشک؟

بگیتی، چنیں جای خرّم، مجوی — گلستان نہ باشد، بدین رنگ و بوی"

ہمانگہ، نسیمی در آمد ز دشت — بر آن بُلبُلِ خوش نوا، بر گذشت

بدو گفت، "ای مُرغِ شیرین سخن — نئی آگہ، از مرغزارِ یمن،

جہانی است خرّم، چو باغِ بہشت — ہمہ سال، چون ماہِ اردی بہشت

در و دشت، پُر لالہ و سنبل است — تو گوئی کہ پیوستہ، جشنِ گُل است

بہ ہر سو روان، جدولی، چون گلاب — کہ طعمش زند طعنہ، بر شہدِ ناب

تو گوئی کہ فردوسی پاک زاد — بدین گفتہ، مرزِ یمن کردہ یاد

«ہوا خوشگوار و زمین پُر نگار — نہ سرد و نہ گرم و ہمیشہ بہار»
«دی و بہمن و آذر و فرودین — ہمیشہ پُر از لالہ بینی زمین»
«ہمہ سالہ خندان لبِ جویبار — بہ ہر جائی باز شکاری بکار»
«کسی کاندران بوم آباد نیست — بہ کام از دل و جانِ خود شاد نیست»
بیا تا ہمین دم بدانجا رویم — بہ گلگشتِ گلزارِ صنعا رویم»
جوابش چنین داد آن خوش نفس — «کہ این باد زین گفتِ بیہودہ بس
کسی کش بود گوہر از راستان — نہ باشد بدین گفتہ ہمداستان
کہ دل برکند از بر و بوم خویش — رہِ ملکِ بیگانہ گیرد بہ پیش
ہمہ سر بسر باغ و راغِ یمن — نیرزد بہ خاری ز دشتِ وطن

لُطفِ حق

(خانم پروین اعتصامی)

مادرِ موسیٰؑ، چو موسیٰؑ را بہ نیل — در فگند، از گفتۂ ربِّ جلیل
خود ز ساحل کرد با حسرت نگاہ — گفت «ای فرزندِ خُردِ بیگناہ!
گر فراموشت کُند لُطفِ خدای — چون رہی زین کشتیِ بی ناخدای»
گر نیارد ایزدِ پاکت بہ یاد — آب، خاکت را دہد ناگہ بہ باد»
وحی آمد: «کاین چہ فکرِ باطل است؟ — رہروِ ما، اینک اندر منزل است

پرورده‌ٔ خشک را، بر انداز، از میان   تا به بینی، سود کردی یا زیان
ما گرفتیم، آنچه را انداختی   دستِ حق را، دیدی و نشناختی
در تو تنها عشق و مهرِ مادری است   شیوهٔ ما عدل و بنده‌پروری است
نیست بازی کارِ حق، خود را مباز   آنچه بردیم از تو، باز آریم، باز
سطحِ آب، از گاهوارش خوشتر است   دایه‌اش سیلاب، و موجش مادر است
رودها از خود، نه طغیان می‌کنند   آنچه می‌گوییم ما، آن می‌کنند
ما به دریا، حکمِ طوفان، می‌دهیم   ما به سیل و موج، فرمان می‌دهیم
نسبتِ نسیان، به ذاتِ حق مده   بارِ کفر است این، به دوشِ خود منه
به که برگردی، به ما بسپاریش   کی تو، از ما، دوست‌تر می‌داریش
نقشِ هستی، نقشی از ایوانِ ماست   خاک و باد و آب، سرگردانِ ماست
قطره‌ای، کز جویباری، می‌رود   از پیِ انجامِ کاری، می‌رود
ما بسی گم گشته، باز آورده‌ایم   ما بسی بی توشه را، پرورده‌ایم
مهمانِ ماست، هر کس بی‌نواست   آشنا با ماست، چون بی آشناست
ما بخوانیم، ار چه ما را رد کنند   عیب‌پوشی‌ها کنیم، ار بد کنند
سوزنِ ما دوخت، هر جا هر چه دوخت   ز آتشِ ما سوخت، هر شمعی که سوخت
کشتیی، ز آسیبِ موجی هولناک   رفت وقتی، سوی غرقابِ هلاک
تند بادی، کرد سیرش را تباه   روزگارِ اهلِ کشتی، شد سیاه
طاقتی، در لنگر و سکان، نماند   قوّتی، در دستِ کشتیبان، نماند
ناخدایان را، کیاست، اندکی است   ناخدای کشتیِ امکان، یکی است

بند ہا را، تار و پود، از ہم گسیخت — موج، از ہر جا کہ راہی یافت، ریخت
ہر چہ بود، از مال و مردم، آب برد — زان گروہِ رفتہ، طفلی ماند خُرد
طفلِ مسکین، چون کبوتر، پر گرفت — بحر را، چون دامنِ مادر گرفت
موجش، اول، وہلہ چون طومار کرد — تند باد، اندیشۂ پیکار کرد
بحر را گفتم، دگر طوفان مکن — این بنائی شوق را، ویران مکن
در میانِ مستمندان، فرق نیست — این غریقِ خُرد، بہرِ غرق نیست
صخرہ را گفتم، مکن با او ستیز — قطرہ را گفتم، بدان جانب مریز
امر دادم، باد را، کان شیر خوار — گیرد از دریا، گذارد در کنار
سنگ را گفتم، بہ زیرش، نرم شو — برف را گفتم، کہ آبِ گرم شو
صُبح را گفتم، بہ رُویش، خندہ کن — نُور را گفتم، دلش را، زندہ کن
لالہ را گفتم، کہ نزدیکش بروئی — ژالہ را گفتم، کہ رخسارش بشوئی
خار را گفتم، کہ خلخالش مکن — مار را گفتم کہ طفلک را مزن
رنج را گفتم، کہ صبرش اندک است — اشک را گفتم، مکاہش، کودک است
گرگ را گفتم، تنِ خردش، مدر — دُزد را گفتم، گلوبندش، مبر
بخت را گفتم، جہاندارِیش دہ — ہوش را گفتم کہ ہشیاریش دہ
تیرگی ہا را، نمودم، روشنی — ترس ہا را، جملہ کردم، ایمنی
ایمنی دیدند، و ناایمن شُدند — دوستی کردم، مرا دُشمن شُدند
کارہا کردند، اما پست و زشت — ساختند آئینہ ہا، اما زخشت
تا کہ خود بشناختند از راہ، چاہ — چاہ ہا کندند، مردم را بہ راہ

روشنی‌ها خواستند، امّا ز دود — قصرها افراشتند، امّا به رود

قصه‌ها گفتند، بی اصل و اساس — دزدها بگماشتند، از بهر پاس

جام‌ها لبریز کردند، از فساد — رشته‌ها رشتند، در دوکِ عناد

درس‌ها خواندند، امّا درسِ عار — اسب‌ها راندند، امّا بی فسار

دیوها کردند، دربان و وکیل — در چه محضر، محضرِ حقِّ جلیل

سجده‌ها کردند، بر هر سنگ و خاک — در چه معبد، معبدِ یزدانِ پاک

رهنمون گشتند، در تیهِ ضلال — توشه‌ها بردند از وزر و وبال

از تنور خودپسندی، شد بلند — شعلهٔ کردارهای ناپسند

وارهاندیم، آن غریقِ بی نوا — تا رهید از مرگ، شد صیدِ هوا

آخر آن نورِ تجلّی، دود شد — آن یتیمِ بی‌گناه، نمرود شد

رزم جویی کرد، با چون من کسی — خواست یاری، از عقاب و کرکسی

کردمش، با مهربانی‌ها، بزرگ — شد بزرگ، و تیره‌دل‌تر شد ز گرگ

برقِ عُجب، آتش بسی افروخته — وز شراری، خانمانها سوخته

خواست، تا لافِ خداوندی زند — برج و باروی خدا را بشکند

رای بد زد، گشت پست و تیره رای — سرکشی کرد و فکندیمش ز پای

پشه را، حکم فرمودم، که خیز — خاکش اندر دیدهٔ خودبین، بریز

تا نماند بادِ عُجبش، در دماغ — تیرگی را نام نگذارد، چراغ

ما که دشمن را چنین‌ها می‌پروریم — دوستان را، از نظر بیرون می‌بریم

آن که با نمرود، این احسان کند — ظلم، کی با موسیِ عمران کند"

این سخن، بی دین، نه از روی هواست
هر کجا نوری است، ز انوارِ خداست

چشمه و سنگ

1964-65
p.h.e

(مَلِکُ الشعراء مرزا محمد تقی بہار)

جُدا شد یکی چشمہ از کوہسار — بہ رہ گشت، ناگاہ، بہ سنگی دُچار
بہ نرمی چنین گفت با سنگِ سخت — "کرم کردہ راہی دِہ، ای نیک بخت"
گران سنگ تیرہ دِل، سخت تر — زدش سیلی و گُفت! دُور ای پسر
نہ جُنبیدم، از سیلِ زور آزمائی — کئی تو، کہ پیشِ تو جُنبم زجائی"
نہ شُد چشمہ، از پاسخِ سنگ، سرد — بکَندن، درِ استاد، و اِبرام کرد
بسی کَند و کاوید و کوشش نمود — کزان سنگِ خارا، رہی بر کشود
زِ کوشش، بہ ہر چیز خواہی رسید — بہ ہر چیز خواہی، کماہی، رسید
برو، کار گر باش، و اُمّید وار — کہ از یاس، جُز مرگ، ناید بکار

گرت، پائیداری است در کارہا
شود سہل، پیش تو، دشوار ہا

پاداشِ جہالت

میرزا علی اصغر خان حکمت

به سقفِ معبدی، دیدم نوشته
که گیتی را، یکی باشد فرشته
به ہر سوئی جہان، بردارد آواز
ہمی گوید به صبح و شام این راز
"که ای نسلِ بشر! ایکتائی دیده
که در عالم، سه چیز است آفریده
یکی نیک، دیگی بد باشد، این کار
یکی نی خُوب و نی بد شد پدیدار
ہر آن کس را که دانش رہنمون است
شناسد این سه را، داند که چون است
چو داند نیک و بد را، مردِ دانا
زمین ایمن بماند او، ہمانا
دگر از جاہلی آن را نه داند
تنش را قہرِ من، در خُون نشاند
گُنم ندارش، گرش صد برگ باشد
که پاداشِ جہالت، مرگ باشد"

کار

میرزا علی اصغر خان حکمت

درین کہنه گیتی، یکی پند نو
ز گاوِ آہنِ مردِ دہقان شنو
به یک گوشه، گاوِ آہنی، کہنه بود
که فرسوده، زین دیر دیرینه، بود
بیفگنده اش، مو ریانه زپائی
فرو مانده، در کُنج دہقان سرائی
یسانِ دلِ جاہلان، پُر ز زنگ
ز زنگش، دگر گونه گردیده رنگ

یکی روز، گاوِ آهنی صیقلی — فروزان، چو دانا، به روشن‌دلی
شنیدم، که چون می‌شد، از طرفِ دشت — قضارا، بران گاوِ آهن گذشت
بگفتش که: "چون بهره شد ز آسمان — ترا سیم ناب و مرا زعفران؟
ترا از چه، این تابش و روشنی — که آخر، نه از سیمی، از آهنی؟"
بگفتا: "ازان شد، تنم تابناک — که از کار کردن، مرا نیست باک
به گوهر، اگر، تیره‌گون آهنم — ز کار است روشن، دلِ روشنم
ز خاکِ سیاه، زرِ سرخ آدم — چو سیم سپید است ازان پیکرم
تو تن‌پروری پیشه کردی بگوی — چو تن‌پروران، زان شدت زردروی
مرا، پیشه در دهر تابندگی است — نصیب من از بخت، تابندگی است"
تو نیز ای پسر، نقدِ حکمت بیاب — بطالت بهل، رو ز خدمت متاب

که گردون، ز جان، زنگ بزدایدت
دو صد روشنائی، ببخشایدت

انتخاب

از

مثنوی اسرارِ خودی

آقائے ڈاکٹر اقبالؒ

در بیانِ این کہ خودی از سوال ضعیف گردد

ای فراہم کردہ، از شیران، خراج! — گشتۂ روباہ مزاج، از احتیاج

خستگی ہائی تو از ناداری است — اصلِ دردِ تو، ہمیں بیماری است

می رباید رفعت، از فکرِ بلند — می کُشد شمعِ خیالِ ارجمند

از خُمِ ہستی، میِ گلفام گیر — نقدِ خود، از کیسۂ ایام گیر

خُود فرود آ از شتر، مثلِ عمرؓ — الحذر، از منتِ غیر، الحذر

تا بہ کی، دریوزۂ منصب کُنی — صورتِ طفلاں، زِنی مرکب کُنی

فطرتی، کو، بر فلک بندد، نظر — پست می گردد، ز احسانِ دگر

از سوال، افلاس گردد، خوار تر — از گدائی، گدیہ گر، نادار تر

از سوال آشفتہ، اجزائی خودی — بی تجلی، نخلِ سینائی خودی

مُشتِ خاکِ خویش را، از ہم مپاش — مثلِ مہ، رزقِ خود از پہلو تراش

گرچہ باشی تنگ روز و تنگ بخت — در رہِ سیلِ بلا، افگندہ رخت

رزقِ خویش، از نعمتِ دیگر مجو — موجِ آب، از چشمۂ خاور مجو

تا نہ باشی پیشِ پیغمبر[۴] خجل — روزِ فردائی، کہ باشد جان گسل
ماہ را، روزی رسد، از خوانِ مہر — داغ بر دل دارد، از احسانِ مہر
ہمّت از حق خواہ، و با گردون ستیز — آبروی ملّتِ بیضا، مریز
آنکہ خاشاکِ بتان، از کعبہ رفت — مردِ کاسب را حبیب اللہ گفت
وائی، بر منّت پذیرِ خوانِ غیر — گردنش خم گشتہ، از احسانِ غیر
خویش را از برقِ لطفِ غیر سوخت — با پشیزی، مایۂ غیرت فروخت
ای خنک آن تشنہ، کاندر آفتاب — می نہ خواہد از خضر[۱۴] یک جامِ آب
تر جبین از خجلتِ سائل نہ شد — شکلِ آدم ماند، و مُشتِ گِل نہ شد
زیرِ گردون، آن جوانِ ارجمند — می رود، مثلِ صنوبر، سربلند
در تہی دستی شود، خود دار تر — بختِ او خوابید، و اُو، بیدار تر
قُلزُمِ زنبیل، سیلِ آتش است — گر ز دستِ خود رسد، شبنم، خوش است

چُون حُباب، از غیرتِ مردانہ باش
ہم بہ بحر اندر، نگون پیمانہ باش

رُباعیات

حضرتِ ابوسعید ابوالخیرؒ فرماید

(۱)

دُنیا، گذران، و محنتِ دُنیا گذران　　نی بر، پدران ماند، و نی بر پسران
تا بتوانی، عُمر، بہ طاعت گذران　　بنگر، کہ فلک چہ میکند، بادِ گران

(۲)

ای، نیک نہ کردہ، جُملہ بدہا کردہ　　وانگاہ، خلاصِ خود، تمنا کردہ
بر عفو، مکُن تکیہ، کہ ہرگز نہ بود　　ناکردہ، چو کردہ، کردہ، چون ناکردہ

حضرتِ سُلطان بایزید بسطامیؒ فرماید

(۱)

از واقعہ، ترا خبر خواہم کرد　　وآن را، بہ دو حرف مختصر خواہم کرد
با عشقِ تو، در خاک، فرو خواہم شد　　با مہرِ تو، سر ز خاک، بر خواہم کرد

(۲)

ہر ذرّہ، کہ بر روئی زمینی بُود است　　خورشید رُخی، زہرہ جبینی بُودا ست
گرد، از رُخِ نازنین بآزرم فشان　　کان ہم، رُخِ خوبِ نازنینی بُوداست

حضرتِ شیخ فرید الدین عطارؒ فرماید

(۱)

از سرِ خاکِ دوستان، سبزہ دمید، خون گری ماتمِ دوستان مگو، رفتنِ خویشتن، نگر
آن کہ، حریر و خز بسود از سرِ ناز، بر زمین چہرۂ او، ز خاک بین؛ قامتش، از کفن نگر

(۲)

بادل گفتم: "ز دیگران، پیش مباش رو، مرہمِ ریش باش، چون نیش مباش
خواہی کہ ترا از ہیچکس، بد نرسد بد گوی، و بد آموز، و بد اندیش مباش"

حکیم عمر خیامؒ فرماید

(۱)

ہنگامِ سپیدہ دم، خروسِ سحری دانی کہ، چرا ہمی کند، نوحہ گری؟
یعنی، کہ نمودند در آئینۂ صبح کز عمر، شبی گذشت، و تو بی خبری

(۲)

آن قصر، کہ طعنہ زدی، بر مینو بر درگہِ او، شہان نہادندی رُو
دیدم، کہ بر کنگرہ اش، فاختۂ بنشستہ، و میگفت کہ کوکو کوکو

(۳)

نہ آوردنِ من، نہ بودہ گردون را سود منہ بردنِ من، جاہ، جلالش، نہ فزود
وز ہیچکسی نیز، دو گوشم، نہ شنود کاوردن و بردنِ من، از بہر چہ بود

(۴)

چندین غمِ مال، و حسرتِ دُنیا، چیست؟ ہرگز دیدی کسی، کہ جاوید بزیست؟

این یک دو نفس، کہ در تنت عاریت است		با عاریتی، عاریتی باید زیست

(۵)

تا بتوانی، رنجہ مگردان کس را		بر آتشِ خشمِ خویش، منشان کس را
گر راحتِ جاوید، طمع می داری		می رنج ہمیشہ، و مرنجان کس را

(۶)

گفتم، کہ دلم ز علم، محروم نہ شد		کم بود ز اسرارِ کہ، مفہوم نہ شد
ہفتاد و دو سال، فکر کردم شب و روز		عُمرم بگذشت، و ہیچ معلوم نہ شد

(۷)

در فقر، چو خاک، پست می باید بُود		وز بادۂ شوق، مست می باید بود
اندیشہ ز بیش و کم، نمی باید کرد		خرسند، بہ ہر چہ ہست، می باید بود

(۸)

برخیز! و مخور غمِ جہانِ گُذران		بنشین، و جہاں بشادمانی، گذران
در طبعِ زمانہ، اگر وفائی بُودی		نوبت بتو، خود نیامدی، از دگران

نُور جہاں بیگم فرماید

(۱)

کشادِ غنچہ، اگر از نسیمِ گلزار است		کلیدِ قفلِ دل، ما تبسّمِ یار است
نہ گُل شناسد، و نہ رنگ و بو، نہ عارض و زُلف		کسی، کہ بہ حُسنِ خُدا دادہ، گرفتار است

جهان آرا بیگم فرماید

انجا که کمالِ کبریائی تو، بود
عالم، نمی از بحرِ عطائی تو، بود
مارا، چه حدِ حمد و ثنائی تو بود
هم حمد و ثنائی تو سزای تو بود

دارا شکوه فرماید

(۱)

معروف شدم، تا که به عرفان گشتم
عارف شدم، وز خویش عریان گشتم
پیدا کردی مرا، ولیکن، مَن هم
پیدا کردم ترا، و قربان گشتم

(۲)

خواهی، که شوی داخلِ اربابِ نظر
از قال، به حال بایدت کرد گذر
از گفتنِ توحید، موحد نه شوی
شیرین نه شود دهان، زنامِ شکّر

ابوالحسن خان فروغی فرماید

خلقی است، مرا به غیبت افتاده به پوست
جمعی دگرم، به حُسنِ ظن، مدحت گوست
صد شکر، که آن نیم، که میگوید خصم
صد آه که، این نیم، که میخواند دوست

مرزا تقی خان بینش طهرانی فرماید

(۱)

ای دوست! مرا دو چیز فرساید جان
دردی، میدانم این دُو درای درمان
فرمان بُردن، ز ناکسانِ خودکام
فرمان دادن، به زیر دستِ نادان

(۲)

گر شتابی، نزرہ بمانی خستہ　　بی رنج رسی، گر بروی، آہستہ
این نکتہ شنو کہ رہروان راست دلیل　　دانستہ و آہستہ رَو و پیوستہ

نظامِ وفا فرماید

(۱)

دو چیز، لازمۂ زندگی است، با مُردم　　اگر مردم با چشمِ مردمی نگری
نخست آنکہ، ترا باشد اعتماد بہ نفس　　دوم، بہ خلق نہ سنجیدہ، سوءِ ظن نبری

(۲)

چہ خوش گفت پیری، فرای ز خلق　　ز مغزِ حقیقت، چو بگرفت پوست
کہ با دوستان، زندگی نیکو است　　ولیکن کُجا می توان یافت، دوست

میرزا محمّد ہاشم افسر

(۱)

اندیشۂ ہر بودہ و نابُودہ، مکُن　　تن را پی آرزوش، فرسودہ مکُن
اوقاتِ گراں بہای خُود را، ہرگز　　آلودۂ فکر ہای بیہودہ مکُن

۲

از خرمنِ علم و معرفت، خوشہ بگیر
از ہمتِ خویش، بہرِ رہ، توشہ بگیر
تا چند اسیرِ وہم، و نخچیرِ خیال؟
پرواز کُن از دو عالم، و گوشہ بگیر

میرزا محمّد علی خان بامداد

زائیدہ شُدی، شُدی گرفتارِ محن بایدُ، تامرگ، بارِ محنت، بردن
سرتاسر، تاریخِ بشر نیست، مگر زائیدہ شدن، رنج کشیدن، مردن

حضرتِ مولانا نور الدّین عبد الرّحمن جامیؔ فرماید

(۱)

روزم، بہ غمِ جہانِ فرسودہ گذشت شب، در ہوسِ بودہ و نابودہ گذشت
عمری، کہ ازو دمی، جہانی ارزد القصہ، بہ فکرہائی بیہودہ گذشت

(۲)

من ہیچم، وکم ز ہیچ ہم بسیاری از ہیچ، کم از ہیچ، نیاید کاری
ہر سِرّ کہ، ز اسرارِ حقیقت، گویم ز آنم نہ بود بہرہ، بہ جُز گفتاری

(۳)

ای دِل! طلب کمال از مدرسہ، چند؟ تحصیلِ علومِ حکمت و ہندسہ، چند؟
چون وسوسۂ دِل است، تحصیلِ علوم شرمی ز خدا بدار، این وسوسہ چند؟

(۴)

ای حُسنِ بتان، ماہ سیما، از تو وَی جانبِ شان، میلِ دِلِ ما از تو
خُون شد دِلِ ما ز دستِ ایشان، یارب ز ایشان نالیم، یا زخود، یا از تو؟

(۵)

ہمسایہ و ہمنشین، و ہمرہ ہمہ اوست در دلقِ گدا، و اطلسِ شہ، ہمہ اوست
در انجمنِ فرق، و نہان خانۂ جمع باللہ، ہمہ اوست، ثم باللہ، ہمہ اوست

حضرت مولانا شیخ یعقوب صرفی کشمیری فرماید

-۱-

گر دهر دهد جا، دو سه روزی، بر تخت — بر خاک سیاست، آخر، اندازت رخت
از بخت، بکف دامنِ دولت داری — سعیت نه کند سود، چو برگردد بخت

-۲-

ای، رنج بسی کشیده، در کسبِ علوم — در معرفتِ حقیقتِ خود، محروم
با این همه علم، چون نه دانی خود را — مشکل، که بود خدای خویشت معلوم

-۳-

دلبر، که ظهورش، همه جا، وهمه سوست — بی جلوهٔ حسنِ او، نه مغز است ونه پوست
القصه، جدا ز هیچکس، نه بود دوست — یعنی، همه وقت وهمه جا، با همه اوست

حضرت خواجه حبیب الله نوشهری حبّی فرماید

(۱)

دانی، که چه نسبت است، میانِ من و دوست؟ — من، جام صفت آمده، او، باده در دوست
نی نی غلطم نه نسبت هست میان — کین، جام همو، باده همو، جمله هموست

(۲)

عمری گذارنید دلم، بر درِ دوست — تا کشفِ حجابی شودش از سرِ دوست
ده، ده، چه خیالِ خام بودش آخر — جز دوست، نه بود است حجابی، بر دوست

مقطعات و منقطعات

نظامی

(۱)

نانِ جوین، و خرقۂ پشمین، و آبِ شور
سیپارۂ کلام، و حدیثِ پیمبری

بایک دو ہم نشین، کہ نیرزد بہ نیم جو
در پیشِ چشمِ ہمتِ شان، مُلکِ سنجری

تاریک کلبۂ، کہ پیِ روشنیِ آن
بیہودہ منتی نہ نہد، شمعِ خاوری

گر، از سپہر، عقدِ ثُریّا، فرستدم
از روئی مہر، بر طبقِ ماہ، مشتری

در وَی، بہ خاکِ پائی قناعت، کہ ننگرم
تا این حدیث را تو، بہ بازیچہ، نشمری

تا بیخ حرص، بر نہ کنی، از زمینِ دل
از شاخِ دین، دمی نہ توانی کہ، بر خوری

(۲)
منازلِ عُمر

حدیثِ کودکی و خود پرستی
رہا کن، کان خماری بود و مستی

چو عُمر از سی گذشت، دیا خود از بیست
نمی باید دگر، چون غافلان، زیست

نشاطِ عمر باشد، تا چہل سال
چہل چون شد، فرو ریزد، پر و بال

پس از پنجاہ، نباشد تندرستی
بصر کندی پذیرد، پائی سستی

چو شصت آمد شکست آمد بدیوار
چو ہفتاد آمد، افتاد آلتِ کار

بہشتاد و نود چون در رسیدی
بسختی کہ، از گیتی کشیدی

وز آنجا گر بہ صد، منزل رسانی
بود مرگ، بصورت، زندگانی

پس آن بہتر کہ خود را شاد داری
دران شادی خُدا را یاد داری

(۱)

مرثیۂ فرزند

(از مولانا جامی)

ریختی، خونِ دل، از دیدۂ گریانِ پدر / رحم بر جانِ پدر، نامدت، ای جانِ پدر!
نوبہار آمد، و گلہا ہمہ رستند، ز خاک / تو ہم، از خاک برآ ای گُلِ خندانِ پدر
جانِ خود بدہد و جانِ تو عوض بستاند / گر بود قابضِ ارواح، بہ فرمانِ پدر
خواب دیدت کہ دلِ جمع پریشان کردی / راست شُد، عاقبت، ایں خوابِ پریشانِ پدر

ولہٗ ایضاً

زیرِ گِل تنگ دِل، ای غنچۂ رعنا چونی؟ / بی تو، ما غرقہ بہ خُونیم، تو بی ما چونی؟
سلکِ جمعیّتِ ما، بی تو گسست است، زہم / ما کہ جمعیم چنینیم، تو تنہا، چونی؟
می شود دیدۂ بینا، ز غباری، تیرہ / زیرِ خاک آمدہ ای، دیدۂ بینا چونی؟
رُو بہ صحرائی عدم تافتی، از شہرِ وجود / مَن ازیں شہر بلولم، تو بہ صحرا چونی؟

چوں کسی نیست کز و، صُورتِ حالت پُرسم
بہرِ تسکینِ دِلِ خود، ز خیالت پُرسم

۲

منّتِ دُونان

بہ دندان، رخنہ، در فولاد کردن / بہ ناخن راہ در خارا بُریدن،
فرو رفتن، بہ آتش دان، نگونسار / بہ پلکِ دیدہ آتش پارہ چیدن

به فرقِ سر، نهادن صد شتر بار ز مشرق، جانب مغرب، دویدن
بسی برجانِ آسان تر نماید که بارِ منّتِ دونان، کشیدن

ابنِ یمین

(۱)

کُنجی، که درو گنجشِ اغیار، نه باشد هر کس ز تو، و بر تو ز کس، بار نباشد
رودی، و سرودی، و حریفی، دو سه یاری باید که، عدو بیشتر از چار، نه باشد
رودی و شرابی و کبابی و ربابی شرط ست که ساقی به جز انیار، نه باشد
عقل است که تمیز کند نیک و بد، از هم او نیز درین کار، به انکار نه باشد
و آنکس که، شود منکرِ این کار که گفتم از عالمِ ارواح، خبر دار نه باشد
این دولت، اگر دست دهد، ابنِ یمین را
با هیچ کسی، در دو جهان، کار نه باشد

(۲)

با خرد گُفتم: "ای مدبّرِ کار! کس به دانش، چو تو، نشان نه دهند
چیست حکمت، که از خزانۂ غیب قُوتِ یک شب، به نیکوان نه دهند؟
آنچه، با جاہلانِ سفله، دہند با بزرگانِ خرده دان، نه دہند
ابلهان را دہند، گنجِ گہر با ہنر پیشه، نیم نان نه دہند
مگسان را دہند، قند و شکر به ہمائی، جز استخوان، نه دہند
سفله، صدر، و اہلِ دانش را به غلط، ده به آستان، نه دہند"
عقل گفت: "این حدیث نشنیدی هر کرا این دہند، آن نه دہند"

(۳)

شنیدہ تو، کہ محمود غزنوی، شبِ دی | نشاط کرد و شبش، جملہ در سمور گذشت
یکی فقیر، در آن شب سرِ تنور گزید | شبِ تنور، بر آن دردمند عور گذشت
چو صبح گشت، بر آورد نعرہ: "کای محمود! | شبِ سمور گذشت و شبِ تنور گذشت"

فردوسی طوسی

درختی، کہ تلخ است، وی را سرشت | گرش بر نشانی، بہ باغ بہشت
ور، از جوی خلدش، بہ ہنگام آب | بہ بیخ، انگبین ریزی و شہدِ ناب
سر انجام، گوہر بہ کار آورد | ہمان میوۂ تلخ، بار آورد
بہ عنبر فروشان، اگر بگذری | شود جامۂ تو، ہمہ عنبری
وگر در شوی، نزدِ انگشت گر | ازو، جز سیاہی، نہ یابی، دگر
ز بد گوہران، بد نہ باشد عجب | نہ شاید ستردن، سیاہی ز شب
ز ناپاک زادہ، مدارید امید | کہ زنگی بہ شستن، نہ گردد سفید

ز بد اصل، چشمِ بہی، داشتن
بود خاک، در دیدہ، انباشتن

زارع

از

دکتر افشار

پاینده باش، زارعِ بدبخت رنج بر ... ای آنکه زندگانیِ ما، در بقای تُست
بدبخت خواندمت به خطا، عذرِ من پذیر ... خوش بخت، زیر سایهٔ همچون همای تُست
تو نزدِ خلق، گرچه گدائی، و بی نوا ... در چشمِ من، تو شاهی، و سلطان گدای تُست
یک دانه زیرِ دستِ تو، صد دانه می شود ... هر شاخه ای که روید ازان، در دعای تُست
دانی، که خوشه، از چه سر افگنده بر زمین؟ ... شکرِ تو می گذارد، و اندر ثنای تُست
از قحط، و از غلا، نه شود کارِ خلق، تنگ ... تا مشکلات، در کفِ مشکل گشای تُست
نیکی به خلق می کُن، و اُمید وار باش ... فردای رستخیز، که نیکی سزای تُست
گر مردم، از رضای تو غافل نشسته اند ... خوشنودیِ و رضای خدا، در رضای تُست

جانِ حقیرِ من، بنود لایقِ نثار
ورنه، ز روی صدق وارادت، فدای تُست

غلام رضا خان رُوحانی

دیوانِ عدالت

دوش، دیوانِ عدالت یافت تشکیل، از وحوش ... از جفای گربه، پیشِ سگ، تظلّم کرد موش
گفت: "بستان دادِ ما، زین گربهٔ ناحق شناس ... ای به مهر و حق شناسی شهره، در بینِ وحوش!
گربه، دائم بر درِ سوراخِ ما، دارد کمین ... تا یکی آید برون از لانه، می افتد بردُش"

سگ بی تحقیق، از آن نام و نشانِ خانه خواست
گفت: «نامم موش و منزل دکّهٔ دیزی فروش»

گفت «شغلت چیست؟» موش از شرم سر افکند زیر
چونکه دزدی بود کارش، شد ز اظهارش خموش

پس ز شغلِ گربه پرسش کرد، گفتا: «دزدی است
گوشت را آرم برون، از دیزیِ پرآبِ جوش»

سگ بدو گفتا که «دیزی نیز مرا داد استخوان
تا نفس باقیست، بارِ منّتش دارم به دوش

بارها دیدم که آن بیچاره، از دکانِ خویش
گه ز دستِ گربه می نالید، گه از دستِ موش

گوشت را گر گربهٔ بدفطرت، از دیزی ربود
تو نه خود دزدیده ای موشکِ بی عقل و هوش؟

میکنی تا کی حکایت، از گناهِ دیگران
عیبِ خود را بین، و در رفعِ خطای خود بکوش»

موش گفتا: «در جهان یک تن نباشد بی گناه
خواه رندِ جرعه نوش، و خواه شیخِ خرقه پوش

حقِ خود را، هر کسی از دیگری خواهد، ولیک
بین این حق ناشناسان نیست گوشِ حق نیوش»

موش می نالد ز گربه، گربه می نالد ز سگ
در جهان هر ظالمی، از ظالمی دارد خروش

لیک هر کس می رسد بر کیفرِ اعمالِ خویش
این سخن نقش است روحانی، به قصرِ داریوش

ایرج مرزا

گویند مرا چو زاد مادر
پستان، به دهن گرفتن آموخت

شب ها، بر گاهوارهٔ من
بیدار نشست، و خفتن آموخت

لب خند نهاد، بر لبِ من
بر غنچهٔ گل، شکفتن آموخت

یک حرف و دو حرف، بر دهانم
الفاظ نهاد و گفتن آموخت

دستم بگرفت، و پا به پا برد
تا شیوهٔ راه رفتن آموخت

پس هستیِ من ز هستیِ اوست
تا هستم و هست، دارمش دوست

خانم پروین اعتصامی

آن نه شنیدید، که یک قطره اشک / صُبحدم از چشمِ یتیمی، چکید

برد بسی رنج نشیب و فراز / گاه در اُفتاد، و زمانی دوید

گاه، درخشید، و گهی، تیره ماند / گاه، نهان گشت، و گهی شد پدید

عاقبت، اُفتاد به دامانِ خاک / سُرخ نگینی، به سرِ راه دید

گفت که ای: "پیشه و نامِ تو چیست؟" / گُفت: "مرا با تو چه گفت و شنید

من گهرِ ناب، و تو یک قطرهٔ آب / من ز ازل پاک، تو پست و پلید

دوست نه گردند، فقیر و غنی / یار نه باشند، شقی و سعید"

اشک بخندید که "رُخ برمتاب! / بی سبب، از خلق، نه باید رمید

داد به هر یک، هُنر دیر توی / آنکه، دُرّ و گوهر و اشک آفرید

من، گُهرِ روشنِ گنجِ دلم / فارغم، از زحمتِ قفل و کلید

پرده نشین بُودم، ازین پیشتر / دَورِ جهان، پرده، ز کارم کشید

مَن سفرِ دیده، ز دِل کرده ام / کس نه توانست، چنین ره برید

آتشِ آهیم چنین آب کرد / آب شنیدید که ز آتش جهید

من به نظر قطره، به معنی، یم ام / دیده، ز موجم، نه تواند رهید

همنفسم گشت شبی، آرزو، / همسفرم بود صباحی، اُمید

تیرگیِ مُلکِ تنم، رنجه کرد / رنگم از آن روی، بدینسان پرید

تابِ من از تابِ تو، افزون‌تر است / گرچه، تو سرخی به نظر، من سپید

چہرِ من، از چہرۂ جان، یافت رنگ — نورِ من، از روشنیٔ دل رسید
نکتہ درین جاست، کہ ما را فروخت — گوہریٔ مہر، و شما را خرید

کاشس، قضایم، چو تو، برمی فراشت
کاشش، سپہرم، چو تو، برمی گزید"

شوریدہ شیرازی

اندرین سیرِ سپنجی، یاد گیر، این چار چیز — تا بماند رختِ قدرت، در جہانِ کہنہ نو
تا نہ خواہندت، مخواہ، و تا نہ بخشندت، مگیر — تا نہ پرسندت، مگوی، و تا نہ خوانندت، مرو

آیتی

مگر، نہ ما ہمگی، زادۂ ابوالبشریم؟ — مگر، نہ ما ز یکی مادر، و ز یک پدریم؟
مگر، نہ زادۂ یک خاک، و یارِ یک داریم؟ — مگر، نہ میوۂ یک شاخ، و شاخِ یک شجریم؟
خدا یکی، و محبت یکی، و نوع، یکی — چرا طریقِ دوئیت، بہ یکدگر سپریم؟

یگانہ خواستہ ما را، یگانہ، حیِ قدیر
چرا بہ دیدۂ بیگانگی، بہم نگریم؟

ختم شد

(مطبوعہ خواجہ پریس جامع مسجد دہلی)

GANJ-E-ADAB

EDITED BY

Professar **Shamsu'd-Din Ahmad**

Department of Persian.

S. P COLLEGE, SRINAGAR.

PRESCRIEED BY

THE UNIVERSITY OF JAMMU & KASHMIR

For

THE INTERMEDIATE EXAMINATION

Published by -

KAPOOR BROTHERS

Publishers, Booksellers & Stationers.

Habbakadal, Srinagar,